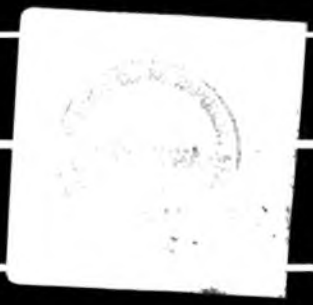
SOUDOBÉ DĚJINY



3/2003



Předplatné na ročník X (2003), tj. 4 čísla:

250,– Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,
290,– Kč (včetně poštovného) pro instituce.
Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,– Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku X (2003).

Předplatné pro zahraničí:
45 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce,
60 euro (včetně poštovného) pro instituce.

Cena 68,– Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá:
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,
tel.: 257 531 122
257 533 036
fax: 257 531 121
E-mail: sodejiny@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210–7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.
Obálka Alena Nievaldová.
Resumé přeložili Alice Hudlerová a Marian Kratochvíl.
Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.
Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR
dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.
© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2003

SOUDOBÉ DĚJINY

X / 3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Drahomír Jančík, Stanislav Kokoška,
Jan Měchýř, Derek Paton, František Svátek, Oldřich Tůma

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Jan Janák, Brno
Karel Kaplan, Praha
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Vilém Prečan, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford
Jozef Žatkuliak, Bratislava

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)
Ela Nauschová

Autoři

Adrian von Arburg (1974)
od roku 2001 doktorand na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, studoval v Bernu a ve Vídni. Zabývá se národnostními menšinami v Československu po druhé světové válce, a zvláště znovuosidlováním pohraničních oblastí českých zemí a jejich vývojem do současnosti. Připravuje první monografickou syntézu o státní osidlovací politice v pohraničí v letech 1945–1950.

Mathieu Hautemulle (1980)
absolvoval Ústav politických studií (*l'Institut d'études politiques*) v Lille, nyní bude studovat politické vědy v Paříži.

Blahoslav Hruška (1976)
postgraduálně studuje na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a zabývá se poválečnými kulturními dějinami Německa.

František Kautman (1927)
literární historik a spisovatel, zabývá se teorií interpretace literárního díla, komparatistikou literatur české, ruské a německé. Autor prozaických děl, monografií literátů a studií, mimo jiné *Svět Franze Kafky* (Praha 1991), *Dostojevskij, věčný problém člověka* (Praha 1992), *K typologii literární kritiky a literární vědy* (Praha 1996).

Pavel Kolář (1974)
absolvent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, nyní vědecký pracovník Centra pro výzkum soudobých dějin v Postupimi (*Zentrum für Zeitgeschichtliche Forschung Potsdam*). Zabývá se dějinami historické vědy a historické kultury v 19. a 20. století, aktuálně pak srovnávací analýzou historiografie dělnického hnutí v NDR, Polsku a Československu v 50. a 60. letech minulého století.

Michal Kopeček (1974)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze, zabývá se dějinami a politickou filozofií 20. století ve střední Evropě.

Miroslav Kunštát (1958)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR (Výzkumné centrum pro dějiny vědy) v Praze. Autor studií k pražským univerzitním dějinám, vybraným problémům architektury a umění 19. století, česko-německým vztahům po roce 1989 a slovenské zahraniční politice po zániku Československa.

Václav Kural (1928)
po roce 1989 místopředseda Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, nyní pracovník Ústavu mezinárodních vztahů Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze. Autor monografií a studií k období nacistické okupace Československa, česko-německým vztahům a reformnímu procesu v roce 1968, zejména *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918–1938* (Praha 1993), *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu* (Praha 1994) a *Vlastenci proti okupaci: Ústřední vedení domácího odboje 1940–1943* (Praha 1997).

Jan Měchýř (1930)
docent Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na dějiny Československa od konce druhé světové války. Naposled publikoval knihu o pádu komunistického režimu v Československu *Velký převrat či snad revoluce sametová?* (Praha 1999).

Marie Mrázková (1979)
vystudovala obor mezinárodních teritoriálních studií na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, orientuje se na soudobé německé a rakouské dějiny.

František Novák (1974)
doktorand Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se moderními dějinami německy mluvících zemí.

Jiří Pešek (1954)
profesor a vedoucí katedry německých studií v Institutu mezinárodních studií při Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Je spoluautorem několika knih a autorem řady článků a studií, převážně z oblasti kulturních dějin od středověku po současnost.

Michal Reiman (1930)
emeritní profesor politologie a moderních východoevropských dějin na Svobodné univerzitě v Berlíně, nyní působí v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specialista v oboru světových dějin a dějin Sovět-

ského svazu. Naposled publikoval práci *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* (Praha 2000).

Pavel Reiman (1902–1976)
vzděláním germanista, od roku 1923 člen KSČ, kde zastával různé funkce, především v ústředním stranickém aparátu. Počátkem padesátých let zbaven funkcí a od roku 1952 zaměstnán v Ústavu dějin KSČ, v roce 1962 se stal jeho ředitelem, 1970 vyloučen z KSČ pro nesouhlas s intervencí do Československa v srpnu 1968. Je autorem řady německy psaných literárněvědných prací a také prvních dějin KSČ (Berlín 1931).

Jan Růžička (1978)
absolvent Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity v Praze, nyní pobývá na Fulbrightově stipendiu na Brandeisově univerzitě ve Walthamu (Massachusetts, USA). Zabývá se teorií mezinárodních vztahů a moderní evropskou historií, s důrazem na střední a východní Evropu.

Peter Švík (1981)
student politologie na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Pravidelně publikuje v týdeníku *Domino Fórum*, v měsíčníku *Fórum občianskej spoločnosti – OS* a v *Revue aktuálnej kultúry – RAK*.

Tomáš Zahradníček (1971)
od roku 2003 šéfredaktor časopisu *Dějiny a současnost*, zajímá se zejména o opomíjená témata moderních, respektive soudobých dějin. Knižně vydal studii *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918* (Praha 2000).

Obsah

Studie a články

Adrian von Arburg — Tak či onak
Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích 253

Michal Kopeček, Miroslav Kunštát — „Sudetoněmecká otázka" v české akademické debatě po roce 1989 293

Horizont

Mathieu Hautemulle — Cesta do Syldávie
Pohled (nejen) francouzských komiksů na východní Evropu 319

Recenze

Pavel Kolář — Mezi hegemonií a pluralitou
Metanarace německých dějin po roce 1945 334

Blahoslav Hruška — Srdce wagnerovského kultu bilo pro Hitlera 342

František Novák — Nelichotivý obraz Rakouska ve službách nacismu . . . 347

Jiří Pešek — Poválečné osudy Němců v Polsku pod drobnohledem 351

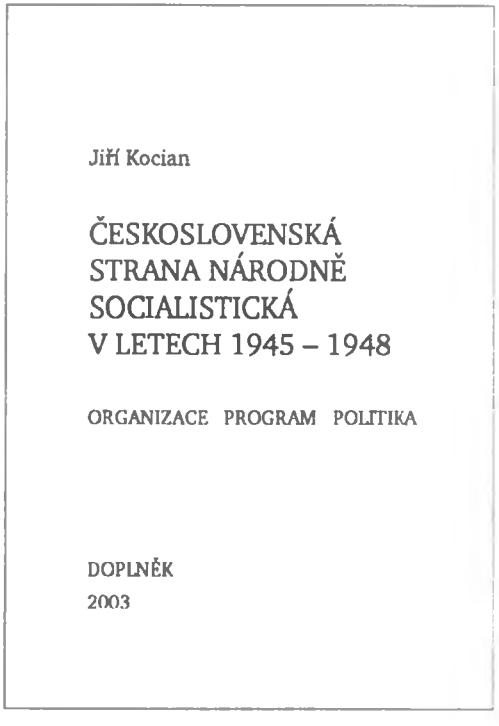
Peter Švík — Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu 357
Jan Měchýř — O dějinách KSČ a některých problémech při jejich výkladu 362
Michal Reiman — Diskutabilní „destalinizace“ *Nad knihou o krizi z let 1953–1956 v sovětském bloku* 368
Jan Růžička — Helsinki a pád komunismu *Mezinárodní závazky o lidských právech jako faktor politických změn* 374
Marie Mrázková — Cesta k úspěchu Adenauerovy CDU 380

Diskuse
Tomáš Zahradníček — Poradit si s dějinami *Pamětník z 20. století Witold Gombrowicz a jeho memoáry* 385
Václav Kural — K polemice kolem roku 1968 na stránkách Soudobých dějin 394

Memoáry
Dvakrát k liblické konferenci o Franzi Kafkovi 401
František Kautman — Osud díla Franze Kafky v českých zemích po roce 1948 404
Pavel Reiman — Několik poznámek ke kafkovské konferenci v roce 1963 416

Anotace 423
Resumé 441

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
vydal v roce 2003 v nakladatelství Doplněk:



Tak či onak[1]

Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích

Adrian von Arburg

Během útěku, vyhnání a nuceného vysídlení (*Flucht, Vertreibung und Zwangsaussiedlung*) téměř tří milionů sudetských Němců a po něm byly oblasti, které původně obývali, osídleny Čechy a příslušníky jiných národností. Tento proces představuje největší vnitřní migraci v dějinách českých zemí, a přirozeně vyvolal hluboké sociální, hospodářské a etnické změny. Podle odhadu autora se mezi roky 1945 a 1950 více než každý čtvrtý Čech[2] pokusil vybudovat novou existenci v pohraničí,[3] až dosud osídleném převážně Němci.

---

1 Autor nesleduje záměr titulem tohoto příspěvku navodit přímý vztah k nacionálně-socialistickému okupačnímu panství, natož pak je co do cílů a užívaných praktik stavět naroveň poválečnému československému režimu, jak by se snad mohlo jevit z určité podobnosti tohoto titulu s názvem knihy Bořivoje Čelovského (*So oder so: Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*. Šenov u Ostravy, Tilia 1997). Smysl zde zvolené formule autor objasňuje v závěrečné kapitole příspěvku.

2 Výrok Karla Kaplana, že v rámci znovuosidlování oblastí, jež dříve obývali Němci, „téměř třetina české společnosti začínala 'nový život'", se zdá přehnaný (viz KAPLAN, Karel: *Znárodnění a socialismus*. Praha, Práce 1968). Autor odhaduje, že z přibližně osmi milionů Čechů v českých zemích se něco málo přes dva miliony pokusily o takovýto nový začátek. Širší posouzení celkového počtu novoosídlenců (*Neusiedler*), kteří zamířili do těchto oblastí s úmyslem usadit se zde natrvalo (avšak ve statisících případů se již před rokem 1950 navrátili do svých původních domovů), viz ARBURG, Adrian von: Die Besiedlung der Grenzgebiete der böhmischen Länder als Kehrseite von Vertreibung und Zwangsaussiedlung der Deutschen (1945–1950). In: GODSEY, William – MÜLLER, Wolfgang – SUPPAN, Arnold (ed.): *Mitteleuropa nach 1945* (pracovní název). Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2004 (sborník v tisku), s. 15–19.

3 Pojmem „pohraničí" (*Grenzgebiete*) se v tomto článku dále označují všechny oblasti českých zemí, které byly v roce 1938 obsazeny cizím státem. Nově osídlena byla v letech 1945–1950 i Němci obývaná místa ve vnitrozemí („jazykové ostrůvky").

Záměrem tohoto příspěvku[4] není poskytnout celkový přehled znovuosidlování pohraničí,[5] protože autor předpokládá, že čeští čtenáři jsou obeznámeni se základními fakty. V první kapitole formuluje základní otázky, jaké místo téma v historiografii zaujímá a nakolik je dosud zpracované. Autor se přitom programově hlásí – opřen především o polskou historiografii – k novému, celostnímu pohledu na migrace v českých zemích po druhé světové válce. Další dvě kapitoly zkoumají, nakolik spolu vysídlení (*Abschub*) Němců a státem řízené osidlování (*Besiedlung*) pohraničí organizačně, a především koncepčně souvisely. Autor v nich doloží, že nucený charakter vysídlení Němců ovlivnil i způsob vnitrostátního osidlování, a to v míře, která v odborné literatuře dosud není uznávána. Osidlovací akce přitom pro slovanské obyvatelstvo měla být v zásadě dobrovolná, přestože centrální osidlovací orgány ani zde zprvu donucovací prostředky zcela nevylučovaly. Jeden z důvodů vzájemného ovlivnění procesů vysídlení Němců a osídlení pohraničí spočívá v tom, že obě migrace byly z velké části řízeny týmiž orgány.

1. O nové pojetí poválečných migrací

1.1. Komplex „odsunu"[6]

Odsun sudetoněmeckých obyvatel Čech, Moravy a českého Slezska a osídlení jejich území novými obyvateli jsou dvě integrální součásti téhož fenoménu: etnického znovuuspořádání střední a východní Evropy po druhé světové válce obecně, a dosud nebývale rozsáhlých přesunů obyvatelstva v českých zemích zvláště. Rozsah tohoto „komplexu" bude zřejmý, když i jen zběžně uvedeme, kolik lidí v prvních poválečných letech české země buď opustilo nebo zde našlo novou vlast či jako vnitřní migranti zkoušelo nově zakotvit. Jen v prvních čtyřiadvaceti poválečných měsících se všech migrací v českých zemích účastnilo přinejmenším pět a půl milionu obyvatel (a to je zdrženlivý odhad). Jednotlivé migrace se týkaly:

a) zhruba tří milionů sudetských Němců, kteří byli po květnu 1945 buď vyhnáni nebo svou vlast opustili mezi lednem a listopadem 1946 v rámci masového vysídlení;

---

4 Za kritické přehlédnutí většiny rukopisu a cenné podněty děkuji PhDr. Tomáši Staňkovi, CSc., prof. Monice Glettlerové a Mgr. Martinu Zückertovi.

5 Autor tak učinil již v jiných pracích: ARBURG, Adrian von: *Osídlování: Die Besiedlung der Grenzgebiete der böhmischen Länder 1945–1950. Forschungsstand und ausgewählte Probleme.* (Diplomová práce.) Wien, Universität Wien 2001, 266 s. + 148 s.; TÝŽ: Die Besiedlung der Grenzgebiete der böhmischen Länder als Kehrseite von Vertreibung und Zwangsaussiedlung der Deutschen (1945–1950); TÝŽ: Abschub und Besiedlung: Zur binnenstaatlichen Wirkung von zwei Migrationsprozessen in der Tschechoslowakei (1945–1950). In: *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse* (Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), roč. 138, č. 2 (2003), 53 s. (v tisku). Autor v současnosti pracuje na zevrubné syntetické studii o československé vysidlovací a osidlovací politice v období 1945–1950, v níž jsou zde otevřené otázky pojednány na širším prostoru.

6 Tento dvojznačně míněný titul se opírá o rozsáhlou a příkladnou polskou publikaci, která chtěla o polských poválečných migracích pojednat celistvě, tj. jako o společném polsko-německém zážitku: BORODZIEJ, Włodzimierz – HAJNICZ, Artur (ed.): *Kompleks wypędzenia*. Kraków, Znak 1998.

b) přinejmenším jednoho milionu sedmi set tisíc především českých novoosídlenců a původních českých obyvatel pohraničí, kteří se po válce vraceli do svých domovů;[7]

c) okolo půl milionu říšských Němců ze „staré říše" („*Altreich*"), popřípadě z oblastí osídlených Němci, jež ležely na východ od českých zemí; tito Němci se nacházeli v posledních měsících války na českém území jako „národní hosté" („*Nationale Gäste*"), neboť byli na útěku či evakuováni, a patřili k prvním, kdo je bezprostředně po skončení války opouštěl;[8]

d) přes sto tisíc východoevropských i západoevropských válečných zajatců, kteří se po osvobození, většinou ještě v roce 1945, vraceli do svých vlastí[9] (dále sem patří i desetitisíce zahraničních dělníků);

e) desetitisíce „totálně nasazených" českých obyvatel z dosavadního protektorátu, kteří se na konci války nacházeli v pohraničních územích připojených k říši a poté se většinou vraceli do vnitrozemí;[10]

f) statisíce českých repatriantů, kteří republiku opustili po roce 1938 (exil, zavlečení do zahraničí, totální nasazení v říši) a nyní se vraceli do vlasti.[11]

„Transfer" Němců a znovuosídlení pohraničí se jeví jako zdaleka největší migrace v uvedeném období. Navzájem se podmiňovaly, překrývaly se jak prostorově, tak časově a byly pro většinu přímo zúčastněných Čechů i Němců jednou souvislou událostí. Její historiografické zpracování proto musí být, pokud chce zohlednit perspektivu tehdejších aktérů a postižených, provedeno rovněž společně.

A přece nebylo období 1945 až 1948 poznamenáno pouze dosud nevídanými přesuny obyvatelstva, jejichž smyslem bylo úsilí o etnickou homogenizaci státních útvarů. Současně se musíme zabývat dvěma paralelně probíhajími procesy: zaprvé sovětizací politického systému (na státní i místní úrovni) a zadruhé nivelizací sociální struktury. Otázka, zda a do jaké míry tyto tři procesy[12] spolu souvisely, byla diskutována v československých exilových kruzích již na počátku padesátých let a od té doby je zodpovídána s opakujícími se více či méně uspokojivými výsledky. Debata

---

7 Statistické zhodnocení celkového počtu novoosídlenců viz ARBURG, A. von: Die Besiedlung der Grenzgebiete..., s. 16 n.

8 Podle českých úředních údajů z roku 1953 se jednalo o šest set tisíc takzvaných národních hostů. Srv. *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952: Zprávy a rozbory*, sv. 4. Praha, Státní úřad statistický 1953. Problematiku evakuovaných a uprchlých říšských Němců lze pramenně jen těžko prozkoumat, a zůstává proto závažným „bílým místem".

9 PECKA, Jindřich: *Váleční zajatci na území Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 322 n.

10 K problematice totálního nasazení Čechů viz základní práci: MAINUŠ, František: *Totální nasazení: Češi na pracích v Německu 1939–1945*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1970.

11 Závěrečná zpráva ministerstva sociální péče, odpovědného za provádění repatriace, z 21.7.1948 zmiňuje celkem 692 tisíc repatriovaných osob (pravděpodobně včetně Slováků). Československým územím podle zprávy prošel v prvních poválečných letech další celkem 1 172 997 cizích repatriantů. Viz *Státní ústřední archiv*, Praha (dále *SÚA*), fond Ministerstvo práce a sociální péče – Repatriace (dále MPSP-R), signatura R 1319, karton 247.

12 Jiří Sláma, který se souvislostí těchto tří procesů zabýval nejpodrobněji, je nazval „tři akty vyhnání". Srv. SLÁMA, Jiří: Důsledky nuceného vysídlení Němců pro Československo. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 527–531.

se přitom vedla příliš často polemicky a zasahovaly do ní osoby, které svou argumentací sledovaly aktuální politické záměry a neměly možnost nebo vůli prozkoumat souvislost mezi přesuny obyvatelstva a transformací *sine ira et studio*, na základě rozsáhlého pramenného výzkumu. Učinit z dané problematiky předmět vědeckého výzkumu je tak velkou výzvou.

Analýza vnitřních faktorů celého procesu se nemůže vyhnout prozkoumání mnoha dílčích témat – nejen politických a sociálních dějin, ale i hospodářské, průmyslové a živnostenské politiky, dějin institucí atd. Již vzhledem k různorodosti těchto problémových okruhů je třeba vedle historických metod uplatnit i demografické, statistické, sociologické, etnologické a právní metody.

1.2. Stav zpracování tématu ve středoevropských souvislostech

Zatímco v českých zemích čeká otázka po souvislostech mezi migracemi a sociální a politickou transformací společnosti ještě stále na své zásadní zpracování,[13] přineslo podobné bádání v Polsku již řadu solidních místních, regionálních[14] a celostátních studií.[15] Na empirické rovině přinesly natolik pozoruhodné výsledky, že se v Polsku ani tak nediskutuje nad otázkou, zda poválečné migrace měly pro vnitřní transfor-

---

13 Dosud chybí syntéza o „migracemi otřeseném" (*migrationsgeschüttelten*) pohraničí v prvních poválečných letech. Vznikl sice – hlavně před rokem 1989 – velký počet regionálních studií, zpravidla však nezohledňují problémy migrace, uchopení moci a společenské struktury zároveň. Srv. jejich seznam in: ARBURG, Adrian von: *Arbeitsbibliographie zur tschechoslowakischen Siedlungspolitik in den Jahren 1945–1950 und zur Entwicklung der sudetendeutschen Herkunftsgebiete nach dem Zweiten Weltkrieg*, rukopis, s. 118–175.

14 Viz např.: MADAJCZYK, Piotr: *Przyłączenie Śląska Opolskiego do Polski 1945–1948*. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 1996; DULCZEWSKI, Zygmunt – GOLCZEWSKI, Kazimierz – KERSTEN, Krystyna: *Przeobrażenia społeczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1947*. (Biblioteka Słupska, sv. 13.) Poznań, Wydawnictwo Poznańskie 1964; ŁACH, Stanisław: *Przemiany społeczno-polityczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1950*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie 1978; HOFMANN, Andreas R.: *Die Nachkriegszeit in Schlesien: Gesellschafts- und Bevölkerungspolitik in den polnischen Siedlungsgebieten 1945–1948*. (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, sv. 30.) Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau Verlag 2000; SIEBEL-ACHENBACH, Sebastian: *Lower Silesia from Nazi Germany to Communist Poland, 1942–1949*. New York, St. Martin's Press 1994; LINEK, Bernard: *„Odniemczanie" województwa śląskiego w latach 1945–1950 (w świetle materiałów wojewódzkich)*. Opole, Instytut Śląski 1997; SAKSON, Andrzej (ed.): *Pomorze – trudna ojczyzna*. Poznań, Instytut Zachodni 1996.

15 Viz např.: BORODZIEJ, Włodzimierz: Die neuen Nord- und Westgebiete Polens: Eine Integrationsbasis von System und Gesellschaft 1945–1946. In: MÜHLE, Eduard (ed.): *Mentalitäten-Nationen-Spannungsfelder: Studien zu Mittel- und Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge eines Kolloquiums zum 65. Geburtstag von Hans Lemberg*. (Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung, sv. 11.) Marburg, Herder-Institut 2001, s. 173–182; KERSTEN, Krystyna: Územní a sociální migrace v Polsku po druhé světové válce. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 522–527; FRĄTCZAK, Ewa – STRZELECKI, Zbigniew (ed.): *Demografia i społeczeństwo Ziem Zachodnich i Północnych 1945–1995: Próba bilansu*. Warszawa, Polskie Towarzystwo Demograficzne – Friedrich Ebert-Stiftung 1996; MAGIERSKA, Anna: *Przywrócić Polsce: Przemysł na Ziemiach Odzyskanych 1945–1946*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1986; OSĘKOWSKI, Czesław: *Społeczeństwo Polski Zachodniej i Północnej w latach 1945–1956: Procesy integracji i dezintegracji*. Zielona Góra, Wyższa Szkoła Pedagogiczna 1994.

maci společnosti dlouhodobé následky, jako spíše o tom, v jakém rozsahu se tak stalo. Polský výzkum by proto československému (českému) mohl poskytnout metodickou i obsahovou inspiraci.[16] Ukazuje, že se vyplatí „komplex odsunu" chápat opravdu komplexně.[17]

V následujícím krátkém zamyšlení se autor omezí na jádro tohoto komplexu, na migrace samotné. Zohlednění skutečnosti, že oba uvedené migrační procesy spolu souvisely a že byly většinou prováděny stejnými státními orgány (viz 2. kapitola), dosavadní výzkumy v případě českých zemí postrádají.

Badatelský obor „Československá sídelní politika v letech 1945–1950" jako směr bádání, který integrálně zkoumá všechny souběžně se odvíjející tehdejší migrace, jež byly iniciovány a řízeny státními orgány, zkrátka neexistuje, ačkoli v Maďarsku[18] a Polsku[19] už vyšly příkladné a podnětné práce, které společně pojednávají o všech migracích – jak o těch, které se odehrávaly uvnitř těchto zemí, tak o těch, které směřovaly za jejich hranice.[20] Vzhledem k tomu, že v žádném jiném státě střední Evropy – v poměru k počtu obyvatel – po druhé světové válce nenastaly tak masivní migrace jako v Československu, je opožděnost českého bádání v této oblasti zarážející. Ačkoli se od poloviny osmdesátých let začalo důkladně zpracovávat téma vysídlení Němců, takže zde česká historiografie zaostává pouze za polskou, jež je na tomto poli tradičně nejproduktivnější, téma reintegrace pohraničí se v českém výzkumu po přelomu roku 1989 oproti pracím o odsunu a situaci německé menšiny zdaleka netěší takovému zájmu (v Polsku tomu tak není).

Téma znovuosídlení (*Neubesiedlung*) pohraničí bylo režimem v druhé polovině sedmdesátých let a v letech osmdesátých výrazně podporováno – také proto, že strukturální problémy v těchto oblastech vyzývaly státem řízené hospodářství k ře-

---

16 Jako první český autor se do srovnání polské a české sídelní politiky (*Siedlungspolitik*) pustil Tomáš Dvořák ve studii: DVOŘÁK, Tomáš: „Pohraničí", „Ziemie Odzyskane" a jejich obyvatelstvo: Pokus o srovnání vybraných aspektů československých a polských snah o integraci nových sídelních území po druhé světové válce. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 122, č. 2 (2003) (v tisku).

17 Této problematice bude věnováno jedno z příštích čísel časopisu *Soudobé dějiny*.

18 TÓTH, Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948: Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. (Studien des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, sv. 12.) München, Oldenbourg Verlag 2001.

19 Srv. vedle již jmenovaných prací: KERSTEN, Krystyna: Migracje powojenne w Polsce: Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka zewnętrznych ruchów ludności. In: *Polska Ludowa: Materiały i studia*, sv. 2. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1963, s. 3–26; ESCH, Michael G.: *„Gesunde Verhältnisse": Deutsche und polnische Bevölkerungspolitik in Ostmitteleuropa 1939–1950*. (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung, sv. 2.) Marburg, Herder-Institut 1998; JAWORSKI, Mieczysław: *Na piastowskim szlaku: Działalność Ministerstwa Ziem Odzyskanych w latach 1945–1948*. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa oborony narodowej 1978; ORŁOWSKI, Hubert – SAKSON, Andrzej (ed.): *Utracona Ojczyzna: Przymusowe wysiedlenie, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenia*. Poznań, Instytut Zachodni 1996, s. 225–237.

20 Z českých prací se tomuto nároku přibližuje, i když jen na regionální úrovni: RADVANOVSKÝ, Zdeněk: *Konec česko-německého soužití v ústecké oblasti 1945–1948*. (Acta Universitatis Purkynianae, Studia historica, sv. 3.) Ústí nad Labem, Univerzita J. E. Purkyně 1998.

šení a poznání příčin. Samozřejmě se jednalo o „státní objednávku", která do značné míry předem stanovila výsledky bádání: české převzetí pohraničí mělo platit za úspěšný proces, v němž bylo záhodno vyzdvihnout vedoucí roli Komunistické strany Československa.

I když je většina z více než stovky historických příspěvků (z velké většiny regionálně zaměřených) čistě faktografická – těží z archivních studií v okresních, oblastních a zemských archivech – není divu, že jejich jazyk je většinou značně politicko-ideologicky deformován. Okolo stovky dalších příspěvků o znovuosídleném pohraničí vzniklo v první polovině osmdesátých let jako součást velkého výzkumného projektu českých etnologů. V komunistickém režimu přinesla práce na poli „osidlování pohraničí" tolik plodů, že nazrál čas pro celkovou syntézu dějin odsunu a osidlování. Řada regionálních příspěvků pod etiketou „osidlování" přinášela též zajímavé poznatky o vysídlení Němců. O problematice různých etnických menšin v pohraničí vyšlo přes sto padesát příspěvků, o usídlení českých a slovenských reemigrantů více než sto prací.[21]

Znovuosídlení pohraničí jako badatelské pole se v zahraničí neetablovalo: zůstávalo u klišé opřených o vzpomínky sudetských Němců a občasné československé tiskové zprávy. Výše zmíněné množství českých prací bylo a je v zahraničí většinou ignorováno, což má zřejmě hlubší důvody než pouze chybějící jazykové znalosti. Jak německojazyčné, tak vůbec západní dějepisectví se zabývá – ze zprvu pochopitelných, dnes však již nepřijatelných důvodů – téměř výlučně takzvaným vyhnáním Němců, zatímco znovuosídlení jejich území zůstává až dodnes *terra incognita*. Přes početné práce, právní pojednání, edice pramenů a – bez ohledu na jejich značnou poznávací hodnotu jen nemnohými českými historiky dostatečně oceňované – zprávy očitých svědků o „vyhnání" zatím německojazyčné a vůbec všechny nečeské práce naprosto ignorovaly integrální propojení vyhnání, respektive odsunu se znovuosídlením. O něm se díla o „vyhnání" vůbec nezmiňují a v zahraničí nevyšla za celou poválečnou dobu ani jedna původní práce.[22] Obzvláště překvapuje, že se za celé půlstoletí – s jedinou výjimkou[23] – o osud svých někdejších domovů nezajímali ani sudetoněmečtí autoři, ačkoli je dobře známo, jak tvrdošíjně některé sudetoněmecké zájmové organizace až dodnes trvají na svém „právu na vlast". Odhlédneme-li od

---

21 Srv. příslušné tematické kapitoly in: ARBURG, A. von: *Arbeitsbibliographie...*, s. 221.

22 Ve dvou monografiích jsou o tomto tématu uvedeny alespoň základní informace: HRABOVEC, Emilia: *Vertreibung und Abschub: Deutsche in Mähren 1945–1947.* (Wiener Osteuropa-Studien, sv. 2.) Frankfurt/M., Peter Lang 1995, k znovuosídlení obzvláště s. 131–139; velmi podrobně, ale statisticky a faktograficky nespolehlivě o tématu pojednává: SCHECHTMAN, Joseph B.: *Postwar Population Transfers in Europe 1945–1955.* London, University of Pennsylvania Press 1962, s. 99–128 (kapitola Resettlement of the Border Regions).

23 Vděčíme za ni Rudolfu Urbanovi, který od 50. let pracoval v marburském Herderově institutu a po tři desetiletí se zabýval osudem poválečných Sudet. V časopisech *Wissenschaftlicher Dienst für Ost-Mitteleuropa* a *Zeitschrift für Ostforschung* uveřejnil řadu článků a překladů československých příspěvků a publikoval monografii, jejíž první díl se týká přímo osidlování: URBAN, Rudolf: *Die sudetendeutschen Gebiete nach 1945.* Frankfurt/M. – Berlin, Alfred Metzner-Verlag 1964.

historických zájmů, týkají se ústřední aspekty znovuosídlení i právních otázek, jež některé sudetoněmecké zájmové skupiny a jim blízcí autoři považují za stále otevřené.[24] Především ten, kdo ještě dnes hodlá vznášet majetkové nároky (nebo je považuje za otevřené), by podle všeho měl mít zájem vědět, na základě jakých právních norem přišel o svůj někdejší majetek, za jakých rámcových podmínek a podle jakých právních směrnic se tento majetek nakonec dostal do jiných rukou. Měl by se zajímat o to, jaká byla sociální situace těch, kteří bydleli v jeho domě, hospodařili na jeho statku či v jeho obchodě a začali tam svůj nový život. Kdo by se ovšem o to vše zajímal bez znalosti českého jazyka, musel by zjistit, že svůj zájem zatím sotva může uspokojit.[25] Následkem nutného a pochopitelného výzkumu vysídlení Němců a jeho plánování za druhé světové války panuje na druhé straně Šumavy a jižně od Dyje stále ještě hluboká nevědomost o tom, že je největší vnitřní migrace v českých dějinách zajímavým badatelským tématem (*lohnenswerter Forschungsgegenstand*).

V německy mluvících zemích se však až do poloviny devadesátých let nepokročilo ani k celkovému zpracování „odsunu" Němců z Československa, které by splňovalo nároky kritické historiografie. Jen zčásti to lze vysvětlovat obtížným přístupem k československým pramenům. Ani po dvanácti letech volného přístupu k neobyčejně bohatým československým archivním fondům není v Německu jediný historik, který by byl s příslušnými prameny o odsunu důkladně seznámen.[26] Dokonce hrozí, že tak německojazyčné bádání vzhledem ke stálým pokrokům českých kolegů (hlavně těch narozených po roce 1945) ztrácí kontakt.

Komparativně zaměřené výzkumy (nucených) migrací se dosud zaměřovaly především na přeshraniční vyhnání, respektive organizované vysídlení Němců, zatímco o vnitrostátních migracích neprávem pojednávaly jen okrajově jako o málo „spektakulárním" a bezvýznamném tématu.[27] Celkově v mezinárodním výzkumu migrací

---

24 K tomu nejnověji: ALLSTADT, Markus: *Die offene Völkerrechtslage im deutsch-tschechischen Verhältnis und ihre Bedeutung für die Osterweiterung der Europäischen Union: Zugleich Überlegungen zu den Auswirkungen zwingenden Völkerrechts in der Vertriebenenfrage*. (Schriften zum Staats- und Völkerrecht, sv. 86.) Frankfurt/M., Peter Lang 2000.

25 Varovným příkladem je velmi vyzdvihované zvláštní číslo týdeníku *Der Spiegel* (*Spiegel special*, č. 2 (2002)) o „vyhnání z východu" („*Vertreibung aus dem Osten*"). Zatímco zde najdeme celkem čtyři a půl strany vyváženého textu o polském znovuosídlení „znovuzískaných území", o znovuosídlení českého pohraničí jsou v celém čísle jen čtyři věty (!), a to ještě z poloviny zavádějící.

26 Oproti tomu po roce 1989 několik německých, většinou mladých historiků (Philipp Ther, Michael G. Esch, Andreas R. Hofmann, Claudia Kraftová a další) pečlivě zkoumá polské archivní fondy o tamních poválečných migracích. Na okraj se sluší poznamenat, že se v současné době poválečným řešením německé otázky v českých archivech zabývá více amerických než německých historiků.

27 Srv.: RIEBER, Alfred J. (ed.): *Forced Migration in Central and Eastern Europe, 1939–1950*. London, Cass 2000; NAIMARK, Norman M.: *Fires of hatred: Ethnic cleansing in twentieth-century Europe*. Cambridge, Harvard University Press 2001; THER, Philipp – SILJAK, Ana (ed.): *Redrawing nations: Ethnic cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Lanham MD, Rowman & Littlefield Publishers 2001.

chybí vědomí o tom, že vysidlování a osidlování představují souvislý proces, který podléhá kauzálnímu řetězu reakcí, kdy každá migrace na určitém území vyvolává jinou – takříkajíc ji vleče s sebou.

Vraťme se ještě do českých zemí: právě v emočně tak nabitém zacházení s tématem poválečných osudů zdejšího původního německého obyvatelstva by bylo zapotřebí většího zájmu o zkušenost toho druhého. Navzdory represivním prvkům (jež stojí v centru pozornosti této studie) sídelní politiky, které se okrajově obrátily i proti českému obyvatelstvu z vnitrozemí, neexistuje mezi Čechy kolektivní zážitek vyhnání (odsunu), zatímco v Polsku bylo půldruhého milionu někdejších polských občanů „repatriováno" (přesněji vyhnáno) z jejich – již sovětské – vlasti na západ.[28] Příležitost najít cestu ke smíření obou národů na základě společných zážitků tedy v tomto případě odpadá.[29] Situace Němců připravených o veškerá práva, kteří museli proti své vůli opustit svou vlast a přišli přitom téměř o veškerý svůj majetek, nelze při nejlepší vůli srovnávat se situací českých novoosídlenců, pro které zisk konfiskovaného majetku znamenal sociální vzestup. Přesto by mohl být – v Německu a Rakousku stejně jako v Česku – pohled na bezprostředně poválečné osudy někdejšího nacionálního protivníka přínosný. Přes zásadní rozdíly totiž lze nalézt celou řadu společných prvků. Uchytit se na novém místě, objevit svou novou vlast duchovně, překonat pocit vykořeněnosti museli zpravidla všichni. Navíc musíme připomenout, že již po 25. únoru 1948 více než sto tisíc novoosídlenců bylo z politických důvodů připraveno o své nedávno nabyté existenční základy a poté v roce 1949 započala v Československu zemědělská kolektivizace, která zasáhla pohraničí obzvlášť brzy a tvrdě.

Tyto úvahy jsou vedeny snahou o rozšíření senzibility zaostřením pohledu přes hranice, nikoli úmyslem glajchšaltovat jednotlivé procesy a osudy. Srovnávat přece nutně neznamená stavět naroveň. Pokud by se tím mohlo ostří neblahých sporů o „Benešovy dekrety" otupit alespoň o setinu, pak by se tento pokus snad již vyplatil.

1.3. Perspektivy výzkumu

Řada zásadních otázek problematiky československé vysidlovací a osidlovací politiky (*Aus- und Besiedlungspolitik*) mezi lety 1945 a 1950 potřebuje objasnění. Komunisty instrumentalizovaný výzkum poválečného pohraničí se nevyznačoval jen ideologickým rastrem (*Scheuklappen*),[30] ale též, což může překvapit, i pomíjením podstatných

---

28 CZERNIAKIEWICZ, Jan: *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1987, s. 228.

29 Srv.: JACKOWSKA, Natalia: Polacy i Niemcy: Podwójne wypędzenie. In: *Przegląd Zachodni*, roč. 52, č. 1 (1996); THER, Philipp: *Deutsche und polnische Vertriebene, Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, sv. 127.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1998.

30 Borodziejem vytknuté nedostatky polské historiografie (nekritické přejímání úřední terminologie pramenů, zkreslující popis situace německého obyvatelstva, nedostatečné zohlednění zahraničních prací) platí analogicky i o českých pracích. Srv. BORODZIEJ, Włodzimierz: Polská historiografie o „vyhnání" Němců. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 2 (1997), s. 306–326.

přístupů k dané problematice, a to i takových, které režimu nemusely vadit (jsou uvedeny dále). Navíc je pro dané práce typické – pokud vůbec přihlížejí k otázkám celostátní povahy – jen minimální, jakoby náhodně prováděné vytěžení pramenů ústředních osidlovacích úřadů, ačkoli právě ty musíme považovat za klíčové.[31] Celkově proto lze značnou část prací marxistické historiografie o znovuosídlení pohraničí označit nejen za interpretačně nepřípustnou, ale též za velmi nedůslednou z čistě „řemeslné stránky."[32]

Jelikož od listopadového převratu téměř nevznikly na dané téma nové studie, které by přišly s novými podněty, nedošlo na tomto poli k potřebné revizi dosavadních poznatků. Uplynulá desetiletí tak představují – přes značnou státní finanční podporu – období promarněných příležitostí, kdy nebyl potenciál stanoveného tématu zdaleka vyčerpán.

Může se zdát paradoxní, že některé aspekty osidlovací politiky jsou vcelku dobře zpracovány (reemigrace, zemědělské osídlení), zatímco jiné na důkladné zpracování teprve čekají (živnostenské, průmyslové a městské osidlování). Přitom je třeba mít na paměti, že nanejvýš deset procent novoosídlenců byli reemigranti a méně než polovina jich byli zemědělci. Profil většiny osídlenců byl tedy dosud zkoumán jen málo.[33] Kvůli takto prekérnímu stavu dosavadního výzkumu nelze přicházet s uspěchanými závěry. Při syntetickém zpracování tematického kolosu „Pohraničí v letech 1945–1950" bude zapotřebí – vedle již objasněné nutnosti pojednat osidlování v souvislosti s politikou vysídlení – na základě dlouholetého, kvalitního archivního studia zkoumat také následující problémy:

- úroveň vnitřního chodu úřadů, jejich plánovací činnost, příprava norem, rozhodovací mechanismy; zřízení a činnost státních orgánů, které v pohraničí politické zadání prováděly;[34]

---

31 Srv. např. jinak solidní práci Lubomíra Slezáka *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, Blok 1978. Uvedené neplatí o všech relevantních studiích – viz HLUŠIČKOVÁ, Růžena: *Boj o průmyslové konfiskáty v letech 1945–1948*. Praha, Práce 1983; VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1948*. Brno, Ústav marxismu-leninismu Univerzity J. E. Purkyně 1984. První práce je však poznamenána nesnesitelným ideologickým balastem, druhá přílišným sklonem k pozitivistické faktografii, aniž by popisované události interpretovala a uváděla do souvislosti s jinými, paralelně se odehrávajícími událostmi (platí to o většině prací Jaroslava Vaculíka věnovaných reemigraci z uplynulých tří desetiletí; zřejmě však právě to bylo tehdejší cenou za jejich relativně malou „ideologickou infikaci").

32 Např. základní práce o prvních měsících severočeského pohraničí od Stanislava Bimana a Romana Cílka *Poslední mrtví, první živí* (Ústí/L., Severočeské nakladatelství 1989) bohužel neobsahuje poznámkový aparát (z čehož pravděpodobně nelze vinit samy autory).

33 Do jisté míry zde jako náhrada může sloužit práce Zdeňka Radvanovského *Konec česko-německého soužití v ústecké oblasti 1945–1948*.

34 Srv. následující polské práce k dějinám institucí: BANASIAK, Stefan: *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947*. Poznań, Instytut Zachodni 1963; JAWORSKI, M.: *Na piastowskim szlaku*; řada dalších příspěvků pojednává o roli jednotlivých polských stran a státních orgánů na „znovuzískaných územích". Systematické zpracování materiálů pražského Osidlovacího úřadu (OÚ) dosud není možné, jelikož ve své většině dosud nejsou inventarizovány. Platí to také pro podstatnou část materiálů

- modality a průvodní okolnosti převodu konfiskovaného majetku do rukou soukromých osob a „socialistického sektoru" (především v nezemědělské oblasti), ke kterému docházelo většinou až po únoru 1948;[35]
- složení nových přistěhovalců; především je potřeba kriticky zhodnotit v české i zahraniční literatuře často zmiňovaný fenomén „zlatokopů";[36]
- role Rudé armády a ostatních sovětských i československých bezpečnostních a vojenských složek (zde je třeba odolat pokušení připisovat veškeré nepravosti „Rusům" nebo „komunistům"!);
- geneze osidlovacích plánů v exilu a domácím odboji;
- osidlovací koncepce politických stran, jejich organizace a vzájemné chování v pohraničí; důležité je především zjistit hranice a možnosti hegemoniálního postavení komunistů v pohraniční a osidlovací politice, a to jak na ústřední, tak místní úrovni;
- následky odlivu osídlenců z vnitrozemí do pohraničí;
- sociálněhistorické zmapování nově osídlených území, obzvláště prozkoumání mezilidských vztahů jednotlivých skupin obyvatelstva v jednotlivých lokalitách (též mezi Čechy a Němci před jejich vyhnáním a odsunem);
- reakce německého obyvatelstva na různá represivní a sankční opatření prováděná Čechy a na postupující proměny pohraničí, formy německého odporu (demonstrace, stávky, sabotáže atd.) a vůbec životní podmínky Němců „na svobodě", tedy těch, kteří nežili v táborech;
- otázka po identitě, kulturním dědictví a integraci.[37]

Pokud zde navíc autor tvrdí, že je třeba provést nepředpojatou, opatrnou, ale důkladnou analýzu ideologického podloží hesla „Čechy Čechům", jež se po roce 1945 s takovou bezohledností prosazovalo, nechce se tím dostat na úzce politický terén. Je už opravdu dostatečně vysvětleno, proč česká společnost tak samozřejmě přijímala „navrácení poněmčených oblastí do rukou českého lidu" a celou paletu podobných hesel tehdejší české politické garnitury?[38] Není příliš zjednodušené vysvětlovat veškeré násilnosti pouze předcházejícími lety „německé zrady" na Československé

---

9. odboru ministerstva zemědělství.

35 Tato problematika má klíčový význam pro zodpovězení otázky po sociálně-ekonomických následcích poválečných migrací, jak trefně poznamenal Jaroslav Kučera v přehledu „Česká historiografie a odsun Němců". In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 365–373, hlavně s. 369.

36 Českými i německými autory neustále opakované tvrzení, že „mnoho" z prvních novoosídlenců bylo ve skutečnosti „zlatokopy" (tedy že plundrovali a zabývali se obchodováním na černém trhu), je třeba důkladně prověřit. Znamená „mnoho" desetinu novoosídlenců, nebo dokonce jejich polovinu? Je nutná co možná nejpřesnější kvantifikace, nakolik ji ovšem dosud nikým systematicky neprobádané prameny dovolí. Jejím předpokladem je kritická revize pojmu „zlatokopové".

37 Srv. inspirativní sborník: MAZUR, Zbigniew (ed.): *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. (Ziemie Zachodnie – Studia i Materiały, sv. 22.) Poznań, Instytut Zachodni 2000, 876 s.

38 Srv. soudobou českou publicistiku. Lehce přístupný a reprezentativní přehled nabízí fond Výstřižkový archiv – ministerstvo zahraničních věcí, uložený v SÚA.

republice a hrůzovládou za protektorátu? Stručně řečeno, jak hluboko v českém povědomí vězel obraz Němce jako „kolonisty a přistěhovalce"? Neosobujme si domnění, že známe odpověď. Dejme se však do nepředpojaté diskuse – její čas již nazrál.[39]

Kromě potřebné syntézy – v níž musí nevyhnutelně hrát hlavní roli prameny centrálních úřadů[40] – zaostává česká historiografie za polskou také v případě edic významných archivních pramenů. Poté co v Polsku o tématu vysídlení Němců a integrace nových území vyšly celostátní i regionální edice pramenů již před rokem 1989,[41] objevil se před nedávnem i výsledek velkého polsko-německého projektu v podobě rozsáhlé sbírky polských archivních pramenů.[42] Je tak k dispozici potřebný pandán německé „Dokumentace vyhnání",[43] jež (německému) výzkumu dominovala po celá desetiletí. Koncept těchto edic by byl s určitými změnami přenosný i na české země, čímž by se podle našeho názoru odstranil jeden z nejzávažnějších nedostatků ve zpracování česko-německé poválečné minulosti.[44] I když mají poválečné události

---

39 Také v této debatě se může vyplatit inspirace u dnes již rozsáhlé a kvalitní literatury polského souseda.

40 Podrobný komentář k příslušným fondům by vyžadoval samostatný příspěvek.

41 LIPPONCZY, Piotr – WALICHOWSKI, Tadeusz (ed.): *Przesiedlenie ludności niemieckiej z Polski po II wojnie światowej w świetle dokumentów*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1982; JONCA, Karol (ed.): *Wysiedlenie Niemców i osadnictwo ludności polskiej na obszarze Krzyżowa-Świdnica w latach 1945–1948: Wybór dokumentów*. Wrocław, Wydawnictwo Leopoldinum Fundacji dla Uniwersytetu Wrocławskiego 1997; KERSTEN, Krystyna – SZAROTA, Tomasz (ed.): Kształtowanie się pierwszego planu osadnictwa Ziem Zachodnich w 1945 roku: Wybór dokumentów. In: *Polska Ludowa: Materiały i Studia*, sv. 5. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1965, s. 127–189; BARYLA, Tadeusz (ed.): *Warmiacy i Mazury w PRL: Wybór dokumentów. Rok 1945*. Olsztyn, Ośrodek badań naukowych 1994; dále je k hlavní části této studie pro případnou komparaci důležitá edice: MISIŁO, Eugeniusz: *Akcja „Wisła": Dokumenty*. Warszawa, Archiwum Ukraińskie 1993.

42 BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): *„Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...": Niemcy w Polsce 1945–1950*, sv. 1–4. Warszawa, Neriton 2000–2002; německy: *„Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...": Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, sv. 4.) Marburg, Herder-Institut 2000 (zatím 1. sv.); srv. PEŠEK, Jiří: Velkorysá edice k poválečnému vysídlení Němců z Polska. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 120–124, a navazující recenze téhož autora v tomto čísle *Soudobých dějin*.

43 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa: Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei* (sv. IV/1–2). Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegegeschädigte 1957.

44 Dosud byly vydány jen české pramenné edice k okrajovým aspektům, např. k reemigraci: NOSKOVÁ, Helena – VÁCHOVÁ, Jana: *Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie, Rumunska a Bulharska (1945–1954)*. (Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.) Praha, ÚSD AV ČR 2000; NOSKOVÁ, Helena: *Návrat Čechů z Volyně: Naděje a skutečnost 1945–1954*. (Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.) Praha, ÚSD AV ČR 1999, s. 89–162; TÁŽ: *O původu Slováků v Čechách*. Praha, Klub slovenskej kultúry 2001, s. 77–210; k postavení německých sociálněmokratických antifašistů viz MEJDROVÁ, Hana (ed.): *Trpký úděl: Výbor dokumentů k dějinám německé sociální demokracie v ČSR v letech 1937–1948*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1997. *Dokumentation der Vertreibung* ostatně v příslušných dvou svazcích zabývajících se československou problematikou uvádí podstatně méně úředních česko-

v sudetských oblastech pro česko-německé vztahy tak zásadní význam až po současnost, bylo by nešťastné sledovat příslušné procesy izolovaně nebo pouze z tohoto hlediska. Právě tato studie chce po úvodní obecné části nabídnout příklad, jak velmi je důležité zohledňovat i poválečné osudy dalších národnostních skupin.

Bude ještě zapotřebí hodně základního výzkumu. Stojíme na samotném začátku, a to platí přes určitý pokrok v podobné míře i o pracích zabývajících se německou menšinou po roce 1945. Existuje přespříliš úvah, komentářů a všelijakých „připomínek k připomínkám", které se opírají jen o pár náhodně vybraných položek sekundární literatury nebo o dva tři archivní dokumenty. Tak se pouze v malých obměnách přežvykují již dříve známé poznatky (srovnej loňskou „žeň" literatury o „Benešových dekretech").

Ani v létě 2003 proto není co dodat k výzvě Tomáše Staňka z roku 1994: „Pánové, nechte už diskusí a pojďte si sednout do archivů! Nezpracovaných, velmi zajímavých materiálů k 'sudetoněmeckému problému' je tam až nad hlavu."[45]

2. Spojení odsunu a osidlování v plánech a jejich realizaci

Časná radikalizace odbojových skupin nejen v sociálním, ale i nacionálním smyslu znamenala, že Ústřední výbor odboje domácího (ÚVOD) ve svých depeších exilovému prezidentu Edvardu Benešovi prosazoval rozsáhlé vysídlení Němců již v roce 1940. Po dlouhém vyčkávání, kdy zvažoval různá řešení a vážně se zabýval možností odstoupit určitá pohraniční území Německu, se prezident Beneš v druhé polovině roku 1942 postupně podvolil domácímu tlaku a vysídlení části Němců, jejíž velikost z taktických důvodů až do konce války zůstávala nejasná, učinil podstatnou součástí svého programu. Přesto se Košický vládní program z 5. dubna 1945 o odsunu Němců explicitně vůbec nezmiňuje. Plány domácích a zahraničních odbojových skupin na „transfer" Němců jsou dobře prozkoumány. Zcela jinak je tomu se stavem bádání, pokud jde o plány na znovuosídlení vypracované během války. Historiografické zpracování této kapitoly ještě ani nezačalo.

Dosud jediný osidlovací plán, který zaznamenává odborná literatura, byl vypracován již během druhé světové války, a to českým domácím odbojem.[46] Plány zemědělského znovuosídlení, které v zásadě vzaly za své v první části poválečné pozemkové reformy, byly na konci války podstatně propracovanější než představy vlády v oblasti živností, průmyslu a nemovitostí. Jasné byly především základní principy „národní správy",[47] „konfiskace" a „přidělování 'nepřátelského' majetku".

---

slovenských právních norem než tři svazky zaměřené na Polsko. Viz THER, P. – SILJAK, A. (ed.): *Redrawing Nations*.

45 STANĚK, Tomáš: Jak to vidím. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 280–283, hl. s. 283 (příspěvek z „Fóra o sudetoněmecké otázce"); srv. také obdobné stanovisko Roberta Kvačka (Výzva politikům. In: *Tamtéž*, s. 261).

46 GRULICH, Tomáš: Problematika počátku osídlování pohraničí a plány na osídlení. In: *Etnické procesy v novoosídleneckém pohraničí*, sv. 2: *Dělnictvo v etnických procesech*. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV 1986, s. 11–18.

47 Právními normami, které v období 1945–1947 postupně upravovaly tyto otázky, se zde není

Ale ani ministerstvo zemědělství nemělo žádný osidlovací plán, který by jeho úředníci vypracovali s předstihem. Detailní koncept byl k dispozici až po intenzivním plánování od května do podzimu 1945. Centrální řízení zemědělského osídlení tak začalo o několik měsíců dříve (v září 1945) než v nezemědělské oblasti, kde hlavní organizace ležela až do konce roku 1945 na bedrech národních výborů. Až dekretem č. 27/1945 „o vnitřním osídlení" ze 17. července 1945 byly v Praze a Bratislavě zřízeny osidlovací úřady, které měly provedení vnitřní kolonizace sjednotit.[48]

Současně vznikla Ústřední komise pro vnitřní osídlení (ÚKVO), v níž zasedali zástupci různých ministerstev. Jejím předsedou byl ministr vnitra Václav Nosek, zpravidla však na zasedání posílal svého zástupce. Oba osidlovací úřady sice podléhaly ÚKVO, od níž měly vycházet nejdůležitější směrnice k provádění osídlení, jelikož však ústřední orgán až do února 1948 zasedal pouze dvacetkrát, a to hlavně na počátku své existence, nelze jeho význam přeceňovat. Řada podstatných rozhodnutí padala v jiných grémiích, například v osidlovací komisi ÚV KSČ, která pracovala od léta 1945, na koordinačních schůzích stran Národní fronty,[49] v osidlovacím a zemědělském výboru parlamentu nebo přímo ve správních orgánech (Osidlovací úřad v Praze a Bratislavě, Fond národní obnovy, ministerstva vnitra, zemědělství a sociální péče).[50] Ministr vnitra Nosek nastínil poslání ÚKVO na její první schůzi 30. července 1945 následujícími slovy: „Úkolem ústřední komise je organizace a usměrnění osídlení pro celou republiku. Úkol je velmi zodpovědný politicky i hospodářsky a je v souvislosti s transferem Němců a Maďarů. Úkol je též velmi komplikovaný, ale musíme jej splnit a položit základ k národnímu státu Čechů a Slováků a nesmíme dopustit, aby stát podstatně hospodářsky utrpěl. Jde o to, abychom podle jednotného plánu odsunuli Němce a Maďary a osídlili pohraničí příslušníky slovanských národů. Zatím se postupovalo bez plánu a bez ohledu na hospodářské zájmy. (...) Na mnoha místech jsou dosud Němci i ve státním aparátě, protože je nedostatek našich lidí. Problém je komplikovaný, ale my jej provedeme za každou cenu. Je samozřejmé, že na čas utrpíme, musíme se však postarat o to, aby ztráty nebyly podstatné. Je to těžké, ale dokážeme to s rozvahou, ale také

---

možno zabývat. Srv.: ARBURG, A. von: *Osídlování*, s. 71–76 (kapitola „Besiedlungsrecht"); TÝŽ: Abschub und Ansiedlung, s. 14–21 (kapitola „Konfiskation und Zuteilung des feindlichen Besitzes"). Zde jsou odkazy na příslušné prameny a literaturu.

48 *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 13 (1945), z 19.7.1945, s. 45 n.

49 „Dosavadní praxe ukázala, že ... tato úřednická komise rozhoduje podle návrhů, jež činí politické strany, pokud se tyto na nich z naší iniciativy předem dohodly." *SÚA*, f. 100/1 (Generální sekretariát ÚV KSČ), sv. 180, arch. jedn. 1125, dopis Miroslava Kreysy generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Rudolfu Slánskému z 24.10.1945.

50 ÚKVO byla i nejvyšším koordinačním orgánem pro vysídlení Němců. Např. na svém 4. zasedání 14.10.1945 projednávala směrnice systematického odsunu Němců. Spoluorganizovala i „řízené" vysídlení v roce 1946. Kromě otázek vnitřní kolonizace a reemigrace vydávala i důležitá rozhodnutí o provedení výměny obyvatel s Maďarskem a nucených pracích jihoslovenských Maďarů v českých zemích (viz dále). Významná byla i rozhodnutí komise o konfiskaci a podmínkách přidělování „nepřátelského majetku". Srv. HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 164 n., kde se význam ÚKVO pro státní osidlovací politiku stejně jako v jiných dosavadních pracích přes zmíněné omezení podceňuje.

s odvahou. Bude mnoho překážek, ale Němci a Maďaři musí ven. Když to dobře provedeme, historie o tom bude mluvit s uznáním."[51]

Pražský osidlovací úřad zahájil svou činnost teprve v září 1945. Byl sice podle svého statutu z 24. září samostatnou právnickou osobou, spadal však pod ministerstvo vnitra. Úřad nebyl – jak by se mohlo zdát z jeho názvu – příslušný pouze pro otázky osídlení, ale včetně svých regionálních poboček – oblastních osidlovacích úřadoven (OOÚ) – se podílel také na plánování a realizaci vysídlení Němců.[52] Jedním z prvních hlavních úkolů úřadu bylo připravit na podzim a v zimě 1945 pro vládu plán odsunu, a to s údaji o počtu osob, které mají být vysídleny (podle jednotlivých správních okresů).[53] Jako pandán k plánům odsunu byl zároveň navržen plán osídlení, později přizpůsobovaný aktuálním poměrům.[54]

Bylo by chybou připisovat zodpovědnost za osidlovací proces pouze Osidlovacímu úřadu; spíše byl nejvyšším koordinačním orgánem. Především v postupu zemědělského osidlování nadále udávalo tón ministerstvo zemědělství. V této oblasti se činnost Osidlovacího úřadu – za spolupráce ministerstva – soustředila na stanovení základních rysů celé akce (například rozhodnutí o tom, jak hustě mají být konkrétní oblasti osídleny). Vedle spolupůsobení při koncipování základních plánů byl Osidlovací úřad od roku 1946 – společně s přidruženým Fondem národní obnovy (FNO) – pověřen vypracováním takzvaných rámcových plánů pro rozdělení, likvidaci nebo přesun konfiskovaného majetku. Pražský Osidlovací úřad existoval od podzimu 1945 do března 1950 a členil se na různá oddělení (mimo jiné vlastní oddělení právní, živnostenské, sociální, tiskové či pátrací, které se zaměřovalo na vyhledávání nepřihlášeného konfiskačního majetku). Úřad brzy vyrostl v jednu z největších státních institucí podle počtu zaměstnanců. Jeho přednostou byl prezidentem Benešem jmenován mladý komunista Miroslav Kreysa (předtím funkci krátce zastával dr. Karel Ludwig). Osmnáctého září 1945 Kreysa před ÚKVO takto shrnul úkol svého úřadu: „Osidlovací akce jakožto soustava opatření k organizovanému začlenění našeho pohraničí do celkové struktury naší republiky jakožto státu Čechů a Slováků, jež musí

---

51 *SÚA*, f. Ministerstvo vnitra – Nová registratura (MV-NR), sign. P 1651/2, k. 12145, Protokol 1. zasedání ÚKVO z 30.7.1945.

52 Vyhláška ministra vnitra č. 72 ze dne 24.9.1945 o statutu Osidlovacího úřadu v Praze. In: *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 33 (1945), z 29.9.1945. Srv. oblast působnosti, uvedenou v paragrafu 9 statutu, kde se kromě jiného hovoří též o spolupráci při odsunu Němců. Výstižnější – vzhledem ke komplexním úkolům OÚ – by byl ovšem název „Sídelní úřad".

53 Srv. *SÚA*, f. 23 (Osidlovací komise při ÚV KSČ), arch. jedn. 376, l. 1–5, Plán odsunu Němců. Plán byl průběžně aktualizován. Srv. *tamtéž*, f. MV-NR, sign. A-1321, k. 295.

54 Osidlovací plán vypracoval Osidlovací úřad v Praze podle všeobecných směrnic ÚKVO a se zohledněním dílčích plánů jednotlivých ministerstev a osidlovacího a plánovacího referátu pražského Zemského národního výboru. Spolupráce oblastních osidlovacích úřadoven měla zajistit zohlednění místních stanovisek a zájmů. Plán se těsně vázal na vnitropolitické i mezinárodněpolitické možnosti odsunu Němců. Výsledný elaborát měl být podle Miroslava Kreysy syntézou řady často protichůdných sil. Kreysa uváděl: „Považuji za zcela nežádoucí, abychom snad oddalovali možné vysídlení Němců s tím, že doposud není úplně hotov celý plán osídlení." Srv. *tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – Noskův archiv (MV-N), k. 255, „Programové prohlášení" přednosty Osidlovacího úřadu Praha na 3. zasedání ÚKVO z 18.9.1945.

býti provedena mimořádně rychle bez zbytečného tříštění sil s pokud možno nejmenšími národohospodářskými ztrátami a jež má vytvořit všechny podmínky pro co největší produktivitu práce a budoucí blahobyt celé republiky, je nutně akcí, jež má charakter koordinační, zasahující do nejrůznějších oborů, stmelujících a synchronizujících opatření jednotlivých resortů v agendě osidlovací. (...) OÚ se vynasnaží využíti nynější dějinné přítomnosti na naší cestě za spravedlivým společenským řádem a na cestě k vytvoření předpokladů k zvýšení pracovního výkonu každého jednotlivce, k blahobytu a rozkvětu naší republiky. Bude tedy přihlíženo k tomu, aby všude došlo, pokud se to jeví účelným, k rekonstrukci organizačních forem podnikání, aby bylo navrženo vytvoření pokud možno výkonných výrobních a správních jednotek bez ohledu na nynější právní stav."[55]

Zmíněný prezidentský dekret ze 17. července 1945 (č. 27/1945) nesl při svém zpracování na ministerstvech titul „Dekret prezidenta republiky o odsunu cizího obyvatelstva a vnitřním osídlení".[56] Pod tímto názvem jej také poprvé 15. července 1945 projednávala vláda. Celkové vnitřní osídlení a řízení odsunu měla přitom mít na starosti Nejvyšší rada pro odsun a vnitřní osídlení, pozdější ÚKVO. Narozdíl od ní ale měla být rada podstatně menší, vedle ministerského předsedy v jejím čele se počítalo s úzkým kroužkem složeným z ministrů vnitra, obrany a zahraničí, zatímco ostatní zástupci se měli její práce účastnit jen v případě potřeby.[57] Vedle „Osidlova-

---

55 *Tamtéž*, f. MV-NR, sign. 1651/2, k. 12145, Protokol 3. zasedání ÚKVO z 18.9.1945. Vedle proměny vlastnických a výrobních struktur se od počátku počítalo s výraznými zásahy do sídelní struktury. V jednom z prvních dokumentů pražského Zemského národního výboru a Ústřední rady odborů – „Návrhu na zřízení OÚ" – z května 1945 Kreysa psal: „Při rozsáhlých sídlištích, které budou zaplněny (sic!) českým živlem, dojde nepochybně ke zředění všeho českého obyvatelstva. Přitom by ovšem bylo nesprávností, kdyby již předem nebylo s touto skutečností počítáno a kolonizace se prováděla podle těch sídlišť, jak se neúčelně, historicky nebo mnohdy zcela náhodně vytvořily (sic!). Čeští architekti a odborníci v rozsídlování a t[ak] ř[ečeném] regionálním plánování počítají ve svých projektech s tím, že právě při této příležitosti nabyde česká země postupně zcela novou tvářnost. Mnohé vesnice, ať v pohraničí neb uvnitř českého prostoru, zmizí, obdobně i celá města po zániku některých průmyslových odvětví, jež nebudeme moci obsadit, postupně zaniknou..." *Tamtéž*, f. MV-N, k. 255. I když se tyto představy později v takové míře nenaplnily, svědčí názorně o snaze hlavního komunistického funkcionáře zodpovědného za osidlování radikálně změnit stávající struktury bez ohledu na jejich povahu.

56 Návrh ze 14.6.1945 je včetně „Důvodové zprávy" otištěn in: JECH, Karel – KAPLAN, Karel (ed.): *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: Dokumenty*, sv. 1. Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1995, s. 320–323 (reedice v jednom svazku 2002); v českém znění a německém překladu taktéž in: JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945 / Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik: Studien und Dokumente 1940–1945*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2003, s. 297–302 a 505–510.

57 Již 23.5.1945 vláda rozhodla tuto komisi sestávající ze tří ministrů pověřit přípravou plánu vysídlení Němců a Maďarů a zároveň zřízením zvláštního Úřadu pro vystěhování a kolonizaci takto vyprázdněného pohraničí. Viz *SÚA*, f. Úřad předsednictva vlády – Běžná spisovna (dále ÚPV-B), sign. 862/9/2, k. 894. Jeden z návrhů vládního nařízení ke „Směrnicím o odsunu cizího obyvatelstva", vypracovaný touto ministerskou komisí pravděpodobně záhy po zmíněném zasedání, předpokládal, že by právní oporou vysídlení Němců – včetně jejich zbavení státní příslušnosti – mohly částečně být i předpisy někdejší rakousko-uherské monarchie o vyhoštění a pobytu cizinců a že by si část odsunutých mohla s sebou vzít „nejnutnější vnitřní zařízení

cího ústavu" (pozdějšího Osidlovacího úřadu) coby výkonného orgánu měla vzniknout komise složená ze zástupců všech ministerstev.

Při projednávání návrhu ve vládě bylo slovní spojení „odsun cizího obyvatelstva" z názvu a znění dekretu vyškrtnuto – zřejmě s ohledem na to, že na mezinárodní úrovni nebylo provedení odsunu ještě schváleno. Dekret č. 27/1945 „O jednotném řízení vnitřního osídlení" sice už o odsunu nehovořil, základní idea organizačního spojení odsunu a osídlení zůstala však zachována, o čemž svědčí například to, že orgány založené novelou dekretu prováděly též vysídlení.

Především v květnu a v letních měsících 1945 spočívala realizace vysídlení Němců, jakož i zajištění německých podniků, obytných objektů, statků a movitého majetku, v rukou národních výborů (na místní, okresní a zemské úrovni) a vojenských jednotek i smutně proslulých revolučních gard. Vedle ministerstva zemědělství se o určitou koordinaci v této fázi takzvaného divokého odsunu (vyhnání) a stejně tak divokého – jelikož neorganizovaného – osidlování pokoušel především Zemský národní výbor v Praze. Prezidentský dekret č. 5/1945 z 19. května 1945 institucí „národní správy" prakticky vytvořil základní právní předpoklad znovuosídlení.[58] Až do počátku přidělování majetku novoosídlencům – od března 1946 statků a půdy, teprve od jara 1948 obchodů, živnostenských podniků a rodinných domků – se na tom nic nezměnilo.

Návrh ministerstva obrany ze 14. září 1945 na zřízení zvláštního Úřadu pro řešení německé a maďarské otázky nebyl uskutečněn. Na organizaci a provedení organizovaného odsunu od ledna 1946 se nakonec vedle Ústřední komise pro vnitřní osídlení a Osidlovacího úřadu podílelo ministerstvo vnitra a další ústřední resorty, na místní úrovni pak bezpečnostní a osidlovací referáty národních výborů (správní komise), oblastní osidlovací úřadovny, armádní útvary a okresní úřady ochrany práce, ve venkovských oblastech na okresní úrovni i osidlovací komise ministerstva zemědělství.[59]

Pražský Osidlovací úřad vznikl z jednoho oddělení ministerstva vnitra – samostatného referátu B, který byl od počátku považován za jádro budoucí ústřední sídelní instituce. Referát byl vedle Osidlovacího úřadu od července 1945 vlastním řídicím centrem vysídlení Němců.[60] Vládním nařízením ze 4. ledna 1946 byl jeho přednosta

---

domácnosti, popřípadě část živého zemědělského inventáře", nebo je zpeněžit. Viz JECH, K. – KAPLAN, K. (ed.): *Dekrety prezidenta republiky*, sv. 1, s. 323 n. Za zmínku stojí, že to pravděpodobně mělo být umožněno většině sudetských Němců.

58 Srv. *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*, č. 4 (1945), z 23.5.1945. Dekret v paragrafech 4 a 6 označoval za „státně nespolehlivé" všechny osoby, které se v kterémkoli ze sčítání lidu po roce 1929 přihlásily k německé či maďarské národnosti nebo byly členy nacionálních skupin, formací či politických stran, ve kterých se sdružovaly osoby německé nebo maďarské národnosti.

59 *SÚA*, f. 100/1, sv. 49, arch. jedn. 372, l. 2–8, Námět k řešení otázky Němců a Maďarů; srv. STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha, Academia – Naše vojsko 1991, s. 107 a 112.

60 *Tamtéž*, f. 23, arch. jedn. 372, l. 2, interní oběžník referátu B ministerstva vnitra (dr. Karel Ludwig) z 23.7.1945 o založení referátu. Vznik, organizaci a činnost referátu B dosud historiografie systematicky nezpracovala.

JUDr. Antonín Kučera jmenován „vládním zmocněncem pro provádění odsunu Němců". Až do té doby byly předpisy o odsunu – vnitřní směrnice, evidence Němců určených k odsunu nebo od něho osvobozených, jakož i jejich roztřídění podle data odsunu – vypracovávány právě vznikajícím Osidlovacím úřadem. Tento úřad zhotovil i celkový plán odsunu.[61] I poté zůstalo provádění odsunu a osídlení do značné míry spojeno. Ukázalo se to hlavně po ukončení masového odsunu, během takzvaného přesunu a rozptylu Němců z pohraničí do vnitrozemí. Jeho provedením byl od října 1947 pověřen zmíněný Antonín Kučera.[62] Organizační propojení odsunu a osídlení pokračovalo na regionální, tedy okresní a místní úrovni. Přednostové třinácti oblastních osidlovacích úřadoven působili zároveň jako zmocněnci ministerstva vnitra pro odsun Němců.[63] Druhé oddělení oblastních osidlovacích úřadoven, které se zabývalo provedením odsunu, odpovídalo do konce roku 1947, kdy bylo zrušeno, stejnojmennému oddělení pražského Osidlovacího úřadu.

Podle oběžníku ministerstva vnitra z 27. října 1945, jemuž předcházely obdobné výzvy Zemského národního výboru v Praze z června a července 1945,[64] měly ve všech okresních národních výborech v pohraničí vzniknout osidlovací referáty a v nich osidlovací komise, které byly pověřeny prováděním odsunu i osidlováním. U místních národních výborů v obcích nad pět tisíc obyvatel bylo zřízení osidlovacích komisí povinné, v menších obcích fakultativní.[65]

Duchovními otci vyhnání a odsunu téměř tří milionů Němců z Československa byli mezi jinými Vladimír Krajina,[66] Hubert Ripka, Edvard Beneš. Těmi, kteří tento akt umožnili či podpořili, byli Gottwald, Stalin, Churchill, Roosevelt, respektive Truman – a především Hitler, Frank a Heydrich. Jejich role v letech 1938 až 1945 je dnes celkem dobře známá[67] – zatímco se téměř žádné pozornosti netěšili vykonavatelé,

---

61 Srv. spisy v *SÚA*, f. 23, arch. jedn. 376.

62 *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – Tajné (dále MV-T), sign. T 1026, k. 3.

63 *Tamtéž*, f. 23, arch. jedn. 35/2, l. 176–192, elaborát M. Kreysy o vzniku a dosavadním působení Osidlovacího úřadu.

64 *Tamtéž*, f. Zemský úřad Praha – referáty dopravní, průmyslový, pro pozemkovou reformu, pro vnitřní osídlení a správu nepřátelského majetku, inv. č. 628, k. 1145.

65 *Tamtéž*, f. 23, arch. jedn. 376, l. 28. Srv. též FEJTOVÁ, Olga: Příspěvek k podílu okresních národních výborů na osídlování pohraničí. In: *6. vědecká archivní konference: Revoluční národní výbory, osídlování pohraničí a význam národních výborů při zajišťování národně-demokratického procesu v ČSR v letech 1944–1948*. (Acta Litomericensia.) Ústí/L. – Litoměřice, Státní oblastní archiv 1990, s. 52–64.

66 Jméno Vladimíra Krajiny, přední osobnosti odbojových organizací Politické ústředí a Ústřední vedení odboje domácího, zde uvádím zástupně za elity domácího odboje za druhé světové války.

67 Viz např.: VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1994; KLIMEŠ, Miloš – LESJUK, Petr – MALÁ, Irena – PREČAN, Vilém (ed.): *Cesta ke Květnu: Vznik lidové demokracie v Československu*, 2 sv. Praha, ČSAV 1965; BENEŠ, Edvard: *Odsun Němců z Československa: Výbor z Pamětí, projevů a dokumentů 1940–1947*. Praha, Dita 1996; BRANDES, Detlef: *Cesta k vyhnání: 1938–1945. Plány a rozhodnutí o „transferu" Němců z Československa a Polska*. Praha, Prostor 2002 (překlad z německého originálu: *Der Weg zur Vertreibung: 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer" der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 94. München, Oldenbourg Verlag 2001); TÝŽ: Velmoci a vyhnání a vysídlení Němců z Československa. In:

případně pomahači násilného rozdělení česko-německého osudového společenství v českých zemích.

Vedle ministra vnitra Václava Noska byli dvěma hlavními organizátory vysídlení Němců Miroslav Kreysa a Antonín Kučera. Narozdíl od spíše technokratického Kučery, který někdy vystupoval proti „tvrdým případům" zacházení s Němci, nebyl přednosta pražského Osidlovacího úřadu Kreysa pouhým vykonavatelem (*Durchführer*), ale i dynamickým vizionářem a velmi agilním a odborně kompetentním politikem. Týž Miroslav Kreysa, který byl v prvních poválečných měsících referentem pro osidlování u pražského Zemského národního výboru a již 12. června 1945 podepsal první „Směrnice pro vystěhování Němců",[68] určoval po svém jmenování přednostou Osidlovacího úřadu až do jeho zrušení v roce 1950 podobu státní osidlovací politiky – přinejmenším v oblasti, která se netýkala zemědělské problematiky[69] – jako nikdo jiný. Role Miroslava Kreysy, který byl (od února 1948 také oficiálně jako přednosta Osidlovacího úřadu a Fondu národní obnovy) odpovědný i za konfiskace, správu i přidělování „nepřátelského majetku", jakož i za restituce a přestavbu výrobních struktur, byla dosud historiografií převážně přehlížena. Kreysa ovlivňoval vedle Bedřicha Steinera, tajemníka osidlovací komise při ÚV KSČ a od roku 1946 prezidenta osidlovacího výboru Ústavodárného národního shromáždění, komunistickou i státní politiku v pohraničí velmi závažným způsobem.[70]

Acta contemporanea: K pětašedesátinám Viléma Prečana. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 21–31; HANZLÍK, František: Historické souvislosti geneze řešení otázky odsunu sudetských Němců a přijetí tzv. Benešových dekretů. In: *Sborník Vojenské akademie v Brně: Češi a Slováci a východní Evropa ve 20. století. Mezinárodní konference*, č. 2 (1994), s. 1–30; KŘEN, Jan: O vzniku myšlenky odsunu Němců. In: *Odboj a revoluce*, roč. 5, č. 2 (1967), příloha; RIPKA, Hubert: *The Future of the Czechoslovak Germans*. London, Czechoslovak-British Friendship Club 1944; VRABEC, Václav: Vznik myšlenky odsunu Němců v domácím odboji. In: *Dějiny a současnost*, roč. 12, č. 12 (1990), s. 50–53.

68 *SÚA*, f. Zemský úřad Praha – referáty dopravní, průmyslový, pro pozemkovou reformu, pro vnitřní osídlení a správu nepřátelského majetku, inv. č. 628, k. 1145.

69 Na ministerstvu zemědělství, vedeném slovenským komunistou Júliem Ďurišem, vyniká především role přednosty jeho 9. oddělení Jiřího Kořátka. Tohoto muže lze právem označit za otce poválečné pozemkové reformy a zemědělského znovuosidlování českých zemí. Srv. Jiří Kořátko – nekrolog. In: *Věstník Československé akademie zemědělských věd / Věstník výzkumných ústavů zemědělských*, č. 9 (1962), s. 175–176; KOŤÁTKO, Jiří: *Die Bodenreform in der Tschechoslowakei*. Prag, Orbis 1948; TÝŽ: *Konfiskace, rozdělování a osídlování půdy*. Praha, Svoboda 1946; TÝŽ: *Nové úkoly v zemědělsky osídleném pohraničí*. (Knihovna ministerstva zemědělství, sv. 34.) Praha, Ministerstvo zemědělství 1946; TÝŽ: *Zákony naší nové pozemkové reformy*. Praha, Ministerstvo informací 1945; TÝŽ: *Zemědělská osídlovací politika v pohraničí*. Praha, Orbis 1946.

70 V osidlovací politice měla KSČ oproti jiným stranám od počátku hegemoniální postavení. Srv. ARBURG, A. von: Die Besiedlung der Grenzgebiete..., s. 8–12 (kapitola „Instrumentalisierung der Besiedlungspolitik durch die KSČ"). Tam jsou uvedena i další programová vyjádření Miroslava Kreysy a Bedřicha Steinera.

3. Represivní prvky osidlovací politiky (vůči neněmeckým skupinám obyvatelstva)

3.1 Mezi nátlakem a dobrovolností

Nově zřízený „lidovědemokratický" režim takzvané třetí republiky (1945–1948) nebyl ani prototypem plně demokratického zřízení, ani totalitním modelem vlády. Necelé tři roky předcházející nastolení mocenského monopolu komunistů (25. února 1948) chápe autor jako postupný přechod od nacionálněsocialistického ke stalinsko-komunistickému totalitarismu. Na základě těch či oněch rysů se dá demokratičnost modelu „Národní fronty" buď zpochybnit, nebo potvrdit. Historické analýzy tohoto období přirozeně mohou dospívat k protikladným závěrům – vždy podle použité metody a zvolené perspektivy. Tato studie se nepokouší komplexně posoudit demokratičnost třetí republiky, nýbrž rozborem jedné dosud málo prozkoumané – ovšem pro zjištění způsobu, jakým režim zacházel se svými občany, velmi významné – oblasti politiky (tj. osidlovací politiky) ukázat, že obnovená Československá republika v mnohém nedokázala navázat na liberálnědemokratické dědictví první republiky a garantovat svým občanům základní občanská práva – jako například ústavou zaručené právo na svobodu pobytu.[71]

Zbavení práv a nucené vysídlení původního německého obyvatelstva z československého státního území podle principu „kolektivní vina minus antifašisté"[72] představuje jen pověstnou špičku ledovce totalitních a polototalitních způsobů, jimiž stát zacházel s částí svých obyvatel. Uplatňování represivních opatření i proti příslušníkům dvou státních národů, které se stalo běžnou praxí po únoru 1948, je třeba vidět v souvislosti s nucenými opatřeními, jež československý stát užíval v předešlých letech především proti neslovanským menšinám a skupinám, které se svým původem nebo životním stylem odlišovaly od většiny domácího českého a slovenského obyvatelstva. Ve výběru určitých skupin podle libovolných, objektivních i neobjektivních faktorů (Němci, Maďaři, „zrádci", „kolaboranti", velkostatkáři, příslušníci „reakce", „šmelináři", „kulaci", „nepřátelé lidovědemokratického systému") za cíl určité státní politiky a v propagandistickém zdůrazňování kolektivní existence těchto skupin (ne-li přímo v jejím konstruování) spočívá jedna z hlavních, do očí bijících linií kontinuity mezi rokem 1945 a desetiletími monopolní komunistické moci.[73] Zacháa-

---

71 Srv. paragraf 108 ústavy z roku 1920.

72 Touto formulí se v různých prezidentských dekretech (č. 5, 12, 33 a 108/1945) označovala platná praxe, jak zbavit majetku a občanských práv a nakonec i „potrestat" všechny ty občany německé národnosti, kteří nesplňovali určité požadavky stanovené státem (aktivní boj za obnovu československého státu, utrpení pod nacistickou vládou) nebo jejich splnění nemohli dostatečně doložit. Čeští a slovenští občané takové důkazní břemeno nenesli, neboť se jejich „státní a národní spolehlivost" *a priori* předpokládala. Různé podoby represivních metod proti německému obyvatelstvu viz STANĚK, Tomáš: *Perzekuce 1945: Perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu–srpnu 1945*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1996.

73 TÝŽ: K situaci takzvaného státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích v letech 1945–1948. In: KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Deset let soudobých dějin: Jednání skce*

zení s občany nikoli jako s jedinci, ale v první řadě jako s příslušníky určitých vrstev nebo skupin je ostatně důležitým mocenským nástrojem každého totalitního systému.

Znovuosídlení sudetoněmeckých domovů musí ovšem i kritický autor – narozdíl od vyhnání a nuceného vysídlení velké části Němců – *v zásadě* označit za dobrovolnou migraci. Vzhledem k obrovskému množství rozdělovaného majetku, které bylo hlavním nástrojem státní osidlovací politiky a svorníkem mezi vysídlením a osídlením, ani nepřekvapuje, že se bezprostředně po skončení války do pohraničí vypravili především příslušníci sociálně slabších společenských vrstev, kteří si od toho slibovali zlepšení své hmotné situace. Také čeští a slovenští reemigranti, vracející se z ciziny do země svých předků, přicházeli dobrovolně. Že mířili především do pohraničí, nebylo výsledkem donucovacích opatření státu, ale vnějších okolností (ve srovnání s vnitrozemím mělo pohraničí mnohem větší receptivní kapacitu).[74] Více než devadesát procent nových obyvatel pohraničí se na cestu vypravilo dobrovolně,[75] a nic na tom nemění existence skupiny těch, kterým kvůli skutečné nebo domnělé spolupráci s německými okupanty nezbývalo nic jiného,[76] ani služební překládání učitelů, železničářů, zaměstnanců pošt a dalších státních úředníků, které bylo většinou časově omezené.

Přesto nemohlo zacházení se dvěma neslovanskými skupinami obyvatelstva, Němci a Maďary – tedy jejich vysídlení a příprava tohoto aktu, které musí autor označit za totalitní – nezanechat stopy na chování státu k příslušníkům dvou státních národů. Donucení a represe tak patřily už k počátečnímu stadiu státní osidlovací politiky, i když byly – přinejmenším do února 1948 – uplatňovány jen vůči poměrně malé části osídlenců.

Dosud nebyly nalezeny žádné konkrétní koncepce ústředních pražských osidlovacích orgánů, které by za účelem dostatečného znovuosídlení národohospodářsky významných pohraničních území vůči Čechům a Slovákům v případě potřeby počítaly s donucením. Po skončení největších přesunů obyvatelstva v pohraničí konsta-

---

Soudobé dějiny na VIII. sjezdu českých historiků. Praha, ÚSD AV ČR 2001, s. 42–55. Autorovy teze podle všeho míří stejným směrem (s. 43, 47 n.).

74 Reemigranti patřili navíc k osídlencům, jimž různé zákony dávaly přednostní právo získat ve vnitrozemí živnostenské podniky nebo domy. Tamní kapacity však byly omezené.

75 Tím se vnitřní osídlení v českých zemích zásadně odlišuje od situace v poválečném Polsku, kde se na „znovuzískaných územích" ocitla zhruba jedna třetina nových obyvatel z donucení (obyvatelé východního Polska, připadnuvšího Sovětskému svazu, Ukrajinci v rámci „Akce Visla"). Srv. THER, P.: *Deutsche und polnische Vertriebene*; TÝŽ: Polsko-ukrajinský konflikt v letech 1939–1947: Srovnávací poznámky k diskusi o česko-sudetoněmeckém konfliktu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 2 (2002), s. 249–258. Také v Maďarsku se velká část novoosídlenců rekrutovala z uprchlíků, občanů přicházejících na základě československo-maďarské výměny či osob vyhnaných z Jugoslávie či Rumunska. Na Slovensku, v Jugoslávii (Vojvodina, části Slavonie, Bosny, Slovinska a Istrie) proběhlo vnitřní osídlení na podobně dobrovolné bázi jako v českých zemích. Odkazy na literaturu k jednotlivým případům viz ARBURG, A. von: *Arbeitsbibliographie...*, s. 184–217.

76 Srv. *SÚA*, Archiv Československé strany socialistické (A ČSS), k. 80, protokol ze zasedání komise pro pohraničí z 11.7.1945.

toval přednosta pražského Osidlovacího úřadu Miroslav Kreysa na jednom školení okresních komunistických funkcionářů 17. ledna 1947, že „lidovědemokratická osidlovací politika od počátku setrvala na této linii dobrovolnosti".[77] Přesto se z dřívějších Kreysových výroků z druhé poloviny roku 1945 zdá, že ani nejvyšší funkcionáři zodpovědní za osidlovací politiku donucovací prostředky zcela nevylučovali. V jednom rukopise přednášky z 6. září 1945, kde se Kreysa snažil vtisknout právě vznikajícímu Osidlovacímu úřadu programní politický směr, se sice píše o hlavním principu dobrovolnosti, uznává se však i jeho omezení: „Budeme se snažit ze všech sil osidlovací akci vést, pokud to bude jen možné, po linii dobrovolnosti. To znamená, kolonista se dobrovolně rozhodne, že odejde ze svého nynějšího bydliště, ovšem neznamená to, že si zcela dobrovolně najde svoje působiště v pohraničí, tento proud bude pokud možno usměrněn."[78]

Ve svém „programovém prohlášení" před Ústřední komisí pro vnitřní osídlení 18. září 1945 byl Kreysa konkrétnější, když znovu připomněl princip dobrovolnosti, ale naznačil i jinou alternativu: „Nebude-li možno jmenovitě během prováděného odsunu Němců zajistit nutný chod našeho hospodářství žádným z těchto způsobů (tj. na základě dobrovolnosti – A.v.A.), bude ovšem nutno přistoupit k přikazování českých pracovníků do pohraničí v rámci pracovní povinnosti."[79]

Jasné je, že přinejmenším na místní úrovni, spadající do pravomoci okresních správních komisí (popřípadě okresních národních výborů), se na pracovním trhu postupně vytvářela složitá situace a objevily se úvahy užít také donucovací prostředky jako vhodný prvek osidlovací politiky. Předsedové okresních správních komisí Aš, Cheb, Falknov (dnes Sokolov), Kraslice a Loket ve svém podrobném memorandu československé vládě ze 7. února 1946 tyto úvahy konkretizovali. Poté co vylíčili místní nepořádky a poreferovali o dosavadních metodách řešení, dali najevo pochybnost, že by takto bylo možné odstranit problémy s obzvlášť dlouho se vlekoucím osidlováním v jejich okresech: „Obáváme se, že všeobecné příčiny, o kterých jsme se rovněž zmínili a jejichž brzké odstranění není možné žádnými úředními zásahy, jsou příliš silné, než aby byly tímto způsobem (tzn. dobrovolným osidlováním – A.v.A.) překonány. Nevidíme proto jiného východiska než připojení se k těm hlasům, které se dožadují rázného obratu v osidlovací politice a doporučují přikročení k formě nařizovací. Jest nám známo, že otázka zavedení nuceného přesídlování jest již delší čas předmětem jednání na příslušných úředních místech."[80] Již v srpnu 1945 podobně uváděla okresní správní komise v Teplicích-Šanově: „Je však nutno provést

77 *Tamtéž*, f. 23, arch. jedn. 35/1, l. 61–71.

78 *Tamtéž*, l. 1–23. Nedatovaný návrh na zřízení Státního osidlovacího úřadu, zřejmě materiál KSČ z léta 1945, navíc počítal se zřízením oddělení, které by bylo pověřeno „přesídlením Čechů" (z vnitrozemí do pohraničí), přičemž by jedno pododdělení bylo příslušné pro „dobrovolné přesídlení", druhé však pro „řízené, plánované přesídlení". *Tamtéž*, arch. jedn. 315, l. 14–15.

79 *Tamtéž*, f. MV-N, k. 255, „Programové prohlášení" přednosty Osidlovacího úřadu v Praze na 3. zasedání ÚKVO z 18.9.1945.

80 *Tamtéž*, f. Ministerstvo práce a sociální péče (dále MPSP), k. 401, sign. 2306, Memorandum, 7.2.1946.

osídlení co nejrychleji, a přitom dobře, a to snad i za cenu určitých donucovacích prostředků, a k tomu bychom se velmi, velmi neradi uchýlili."[81]

Volání po užití donucovacích prostředků zaznívalo také z řad českých národních socialistů (ČSNS), kteří v literatuře bývají představováni jako protipól komunistů a mezi příslušníky raného exilu požívali renomé demokratů. Například jeden člen strany doporučoval pražskému ústředí začátkem července 1945 povolání dobrovolníků a uvedl: „...když by to nestačilo, mohlo by se pro první dobu použíti i donucovacích prostředků, jest to sice nedemokratické, ale nutné, vždyť válka také si vynutí i na té nejdemokratičtější vládě, že musí poslat své nejlepší, ba i vlastní syny, do boje k obhájení vlastních práv a potřeb, a toto není také nic jiného než válka a zápas o bytí a pořádek."[82]

Komise ČSNS příslušná pro pohraničí tento názor sdílela a 23. července 1945 ve svém návrhu vytvoření Osidlovacího úřadu po výpočtu nejrůznějších naléhavých opatření nutných v pohraničí uváděla: „Řešení těchto úkolů, v mnoha případech předpokládajících přestavbu nebo hlubokých zásahů do hospodářské struktury, není myslitelné jen na podkladě dobrovolnosti. Osidlovací úřad nebo jiné jím k tomu pověřené úřady musí dostat právo k zavedení pracovní povinnosti, k nucenému přemísťování pracovních sil a k trvalému nebo dočasnému přeložení pracovních sil z podniků jiných a konečně [k] nucené[mu] trvalé[mu] nebo dočasné[mu] přeškolení sil z oboru, kde by nebylo možno je zaměstnat, na obory jiné. Taková opatření by směla být použita jen tam, kde by nestačila propagace pro přihlášky dobrovolné, a musela by se díti bez tvrdosti a úředních šikan." Jednoduše řečeno: „K osidlování použijeme dobrovolce. Výběrem zaručujeme jen nejkvalitnější materiál. Nebude-li počet dostatečný, nadiktujeme přestěhování těch, které v tom kterém kraji potřebujeme."[83]

Je třeba dodat, že již na podzim 1945 nebyl nedostatek českých správců průmyslových a živnostenských podniků. Méně jednoznačně vypadala situace v zemědělském sektoru. V této době chyběli v mnoha okresech ležících blízko hranic, a tedy výše položených, zájemci o převzetí německých usedlostí. Problém vyřešil příjezd několika desítek tisíc reemigrantských rodin (především v letech 1947 až 1950), nedostatek zemědělských námezdních pracovníků však trval ještě dlouho. Největší nouze o osídlence byla v průmyslovém sektoru. Jak nevyučených pomocných dělníků, tak například vysoce kvalifikovaných sklářů chybělo podle údajů vládní komise k mobilizaci pracovních sil jen v období dvouletého plánu (1947–1948) 227 500.[84]

---

81 *Tamtéž*, f. 23, arch. jedn. 376, l. 17–24, tištěná brožura *Osídlování pohraničí: Pokyny pro provádění evakuace, osídlování a ubytování vydané na základě dosavadních zkušeností Osídlovacím referátem Okresní správní komise v Teplicích-Šanově*, srpen 1945.

82 *Tamtéž*, f. A ČSS, k. 80, dopis Václava Morávka, Praha-Břevnov, generálnímu sekretariátu Československé strany národněsocialistické z 8.7.1945.

83 *Tamtéž*, *„Připomínky komise pro pohraničí Čsl. strany národněsocialistické ku organizaci Osídlovacího úřadu schválené v pracovní poradě dne 23. července 1945". Pojem „materiál" sloužící k označení lidí jako „masy určené k manipulaci"* („*Handlungsmasse*") lze pokládat za reminiscenci nacionálněsocialistické terminologie a v pramenech československých osídlovacích úřadů se nevyskytuje ojediněle.

84 *Tamtéž*, f. ÚPV-B, k. 760.

Na podzim 1947 hovořil pražský Osidlovací úřad ještě o pětadvaceti tisících chybějících pomocných silách v zemědělství a dvaceti tisících průmyslových dělnících, personál scházel i ve školství a zdravotnictví.[85] Uváděná čísla byla pravděpodobně podhodnocená.

Přes dlouhodobě trvající poptávku po pracovních silách se osidlovací úřady ve vztahu k českému a slovenskému obyvatelstvu až do února 1948 neuchylovaly k donucovacím metodám. Dá se to vysvětlit asi tím, že takováto opatření vůči vlastním státním příslušníkům prostě platila za politicky příliš nebezpečná a že si žádná strana nechtěla s jejich propagováním pálit prsty.

3.2 „Nábor" jihoslovenských Maďarů do českých zemí

Největší skupinou obyvatel, vůči níž se v prvních poválečných letech uplatňovaly donucovací prostředky, byli Maďaři z jižního Slovenska. O jejich deportaci do českých zemí, jakémsi „vnitřním odsunu", dnes existuje početná maďarsky, ale i slovensky psaná literatura.[86] Čeští historici (s výjimkou Karla Kaplana) se dosud nepokusili tuto kapitolu poválečných dějin důkladně zpracovat.

Již od května 1945 byla velká část Němců nucena k manuálním pracem, často též ve vnitrozemí. Netýkalo se to ani tak průmyslových nebo zemědělských dělníků jako spíše dosavadních úředníků, příslušníků samostatných povolání a inteligence.[87] Až od 27. září 1945 tato praxe nucených prací Němců a Maďarů získala právní základnu v dekretu číslo 71/1945 „O pracovní povinnosti osob, které pozbyly československého státního občanství". Osoby s pracovní povinností mohly být nasazeny na libovolném místě Čech, Moravy a Slezska, a to i na práce, které neměly nic společného s jejich dosavadním zaměstnáním (§ 8), možnost odvolání proti takovému příkazu

---

85 KREYSA, M.: *České pohraničí*, s. 40.

86 Příslušná literatura je uvedena in: ARBURG, A. von: *Arbeitsbibliographie...*, s. 55–56. Dvěma nejlepšími znalci této problematiky jsou Štefan Šutaj a Katalina Vadkerty. Srv. ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948: Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku*. Bratislava, Veda 1993; VADKERTY, Katalin: *A deportálások: A szlovákiai magyarok csehországi kényszerkőzmunkája 1945–1948 között*. Pozsony [Bratislava], Kalligram 1996; tato práce vyšla ve slovenském překladu pod názvem „Deportácie" jako součást autorčina komplexnějšího díla, které je v současnosti nejúplnějším popisem nuceného přesídlení Maďarů: TÁŽ: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava, Kalligram 2002 (864 s.); ÚJVARY, Zoltán: *Bezdomovcem ve své vlasti*. Praha, Svaz Maďarů žijících v českých zemích 1994 (český překlad vzpomínek pamětníka); MOLNÁR, Imre: Kapitoly z poválečných dějin Maďarů vysídlených do Čech. In: *Střední Evropa*, roč. 7, č. 19 (1991), s. 74–90; TÝŽ: *Hazahúzott a szülőföld... Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról, 1945–1953*. Budapest, Vox nova 1992; JANICS, Kálmán: *Roky bez domoviny: Maďarská menšina na Slovensku po druhej svetovej vojne 1945–1948*. Budapest, Püski 1994; *Obžalovaný prehovorí: Dokumenty z dejín Maďarov v Československu*. Bratislava, Kalligram 1994; JANICS, Kálmán – BORSODY, Stephen: *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority 1945–1948*. (War and Society in East Central Europe: The Effects of World War II, sv. 9.) New York, Columbia University Press 1982.

87 *SÚA*, f. 100/1, sv. 49, arch. jedn. 372, l. 4, oběžník ministerstva vnitra z 10.7.1945 o nasazení Němců při žních. K nucenému pracovnímu nasazení Němců v létě 1945 viz STANĚK, T.: *Odsun Němců*, s. 82 n.

neexistovala (§ 3), nehovořilo se ani o časovém omezení pracovního nasazení.[88] Od 17. října stanovil další prezidentský dekret číslo 88/1945, podepsaný 1. října, všeobecnou pracovní povinnost obyvatelstva ČSR (nejen československých občanů), která se až na výjimky týkala všech práceschopných mužů ve věku od šestnácti do pětapadesáti let a žen ve věku od osmnácti do pětačtyřiceti let. Pracovní povinnost zde byla omezena na nejvýše jeden a půl roku (§ 4), přičemž měl být brán ohled na osobní, hospodářské a sociální poměry přidělených osob stejně jako na jejich dosavadní zaměstnání. Existovala možnost se odvolat (§ 6), nemizel nárok na zdravotní a sociální pojištění a nezanikal dosavadní pracovní poměr (§ 9). Tento dekret měl umožnit především zaměstnat osoby nezaměstnané nebo zaměstnané jen částečně (§ 3).[89] V praxi byl vůči Čechům a Slovákům uplatňován jen ve výjimečných případech. Na jeho základě však byla provedena většina nucených přesídlení v pohraničí[90] a do českého a moravského vnitrozemí, která se podle úředních údajů od 19. listopadu 1946 do 22. února 1947 týkala přinejmenším 44 129 jihoslovenských Maďarů.[91]

Plány na pracovní nasazení slovenských Maďarů v pohraničí vypracovala pražská vláda již v létě 1945. Na její přání Sbor pověřenců uložil začátkem listopadu 1945 bratislavskému Osidovacímu úřadu zajistit přípravu náborové akce slovenských Maďarů. Sledovaly se tím tři hlavní cíle: Zaprvé sloužilo pražským i bratislavským orgánům přesunutí slovenských Maďarů do západních částí republiky jako prostředek nátlaku na maďarskou vládu, aby souhlasila s československými požadavky na odsun Maďarů z jižního Slovenska do Maďarska; později, po uzavření dohody mezi Prahou a Budapeští o výměně obyvatelstva z 27. února 1946, šlo o to, aby Maďarsko svůj závazek také splnilo. Zadruhé se v českých zemích úměrně k nucenému odchodu stále většího počtu Němců prohluboval nedostatek pracovních sil. Zatřetí působil na Slovensku značný „tlak na kolonizaci", protože desetitisíce bezzemků a přísluš-

88 *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 32 (1945), ze 7.9.1945, s. 121–122. Otištěno (spolu s částí zápisu z jednání vlády) in: JECH, K. – KAPLAN, K. (ed.): *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*, sv. 1, s. 454–459; také in: JECH, K. (ed.): *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky*, s. 350–355 (česky) a 571–577 (německy). Dekret, podepsaný 19. září, platil jen v českých zemích. K pracovní povinnosti Němců podle dekretu č. 71/1945 srv. STANĚK, T.: *Odsun Němců*, s. 118 n.

89 *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 40 (1945), ze 17.10.1945, s. 157–161.

90 Dosavadní výzkum se shoduje na tom, že většina Maďarů přesídlených mezi lety 1945 a 1947 do českých zemí byla pracovně nasazena v pohraničí. Srv. KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, Panorama 1990, s. 118. Tento názor je relativizován seznamem maďarských rodin „přidělených" zhruba počátkem srpna 1948 podle dekretu č. 88/1945 do českých zemí, který připravilo ministerstvo sociální péče. Z těch rodin, které tehdy ještě v českých zemích zůstaly (bylo jich 6852), žila v pohraničí asi jen třetina, ostatní pobývaly na statcích ve vnitrozemí. Viz *SÚA*, f. 23, arch. jedn. 354, l. 11–12.

91 *SÚA*, f. MV-T, sign. T 1023/3, k. 2, přípis ministerstva sociální péče předsednictvu vlády z 23.1.1948. Podle Karla Kaplana (*Pravda o Československu*, s. 120) se tento celkový počet vztahuje na dobu po roce 1945. Viz *SÚA*, f. MPSP, k. 384, přehled o nuceném náboru pracovních sil maďarské národnosti, kde se pro stejné období uvádí 43 900 osob. Lehce odchylné údaje podává Štefan Šutaj (*Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*, s. 100).

níků sociálně slabších vrstev doufaly v možnost získat maďarské statky. Nucená migrace, která je předmětem dalšího výkladu, je pochopitelná jen při zohlednění jejího širšího rámce, včetně „slovenského" faktoru a zahraničněpolitických okolností. Následující pasáže se soustředí jen na její vybrané aspekty.

Plány schválené několika ministerstvy na podzim 1945 počítaly s „naverbováním" sto dvaceti až sto čtyřiceti tisíc Maďarů, na jejichž místo na jižním Slovensku mělo přijít zhruba dvě stě tisíc slovenských novoosídlenců.[92] Na podzim 1945 se pak skutečně odehrála první nucená deportace maďarských mužů, později celých rodin.[93] Jejím cílem byl přesun asi třiceti tisíc Maďarů do historických českých zemí. Po zákroku ministerstva zahraničí však byla akce vzápětí přerušena,[94] takže se do českých zemí dostalo zhruba jen devět tisíc šest set Maďarů.[95] Dvě třetiny z nich se ještě před Vánoci 1945 vrátily zpět na Slovensko. Akce tedy skončila zcela neúspěšně.

Dvaadvacátého ledna 1946 přišel bratislavský Osidlovací úřad s novou iniciativou, jíž předcházela prosincová porada s pražským Osidlovacím úřadem. Předseda Ján Čech zaslal pražskému ministerstvu sociální péče dopis s návrhem, aby byl „v rámci platných předpisů o pracovní povinnosti větší počet politicky nespolehlivých a exponovaných Maďarů poslán na zemědělské práce do českých zemí".[96] S akcí se prý

---

92 Přinejmenším mezi českou politickou reprezentací ještě na podzim 1945 nepanovala jednota ohledně rozsáhlého přesídlení Maďarů na české území. Srv. protokol z 5. zasedání ÚKVO z 29.11.1945 (*SÚA*, f. MV-NR, k. 12145, sign. P 1651/2), jakož i protokol z 8. zasedání z 8.3.1946, kde zástupce ministerstva vnitra Chalupný předsedovi bratislavského Osidlovacího úřadu Čechovi, jenž usiloval o „vnitřní řešení maďarské otázky", odvětil, že „jakékoliv jednání o systematickém přesunu zbytku Maďarů uvnitř státu by bylo v dnešní době předčasné" (*tamtéž*).

93 Viz PURGAT, Juray: Čo predchádzalo Dohode o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom? In: *Revue dějin socialismu*, roč. 9, č. 4 (1969), s. 507–527, hl. s. 514, kde se tvrdí, že tato první vlna nuceného přesidlování spadá přibližně do období od 25. října do 4. prosince 1945. Srv. také KAPLAN, K.: *Pravda o Československu*, s. 118. Podle Juraje Zvary (K problematike postavenia maďarskej národnostnej skupiny. In: *Historický časopis*, roč. 12, č. 1 (1964), s. 33) trval první přesun slovenských Maďarů na pracovní nasazení v českých zemích od září do prosince 1945, a to výlučně do okresů ve vnitrozemí. V monografii *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945* (Bratislava, Epocha 1969, s. 66) Juraj Zvara datuje začátek akce na 19.9.1945. Zdá se, že v roce 1945 se ještě neuplatňovala nařízení dekretu č. 88/1945, protože – podle dopisu ministerstva sociální péče bratislavskému Osidlovacímu úřadu z 1.2.1946 – „dekret ten jest míněn pouze pro přidělování pracovních sil české, případně slovenské národnosti" (*SÚA*, f. MPSP, k. 382, sign. 2129). Zvarou zmiňovaná zásada, podle níž měli být maďarští antifašisté z „pracovního nasazení", zamýšleného jako trvalá osidlovací akce, vyňati, nebyla uplatněna.

94 Důvodem byl blížící se počátek československo-maďarských jednání o výměně obyvatelstva.

95 *SÚA*, f. MPSP, k. 382, sign. 2129, dopis ministerstva sociální péče bratislavskému poverenictvu pre veci vnútorné z 10.1.1946; ŠUTAJ, Štefan: Poznámky ku kapitolám z poválečných dejín Maďarov vysídlených do Čiech. In: *Střední Evropa*, roč. 8, č. 26 (1992), s. 76–84, hl. s. 77, kde autor mluví o 12 tisících osob. Srv. 12 000 Maďarov odtransportovaných do Čiech a na Moravu. In: *Čas*, (15.11.1945).

96 *SÚA*, f. MPSP, k. 382, sign. 2129, dopis předsedy Osidlovacího úřadu v Bratislavě Jána Čecha ministerstvu práce a sociální péče: „Odsun politicky exponovaných Maďarov do Čiech – príprava".

může začít již v druhé polovině února. Tamtéž vyjádřený záměr, aby spolu s uvedenými osobami byli přesídleni i jejich rodinní příslušníci, však byl v rozporu s platnými normami. Po různých poradách, například 8. a 9. února 1946 v Liberci, kde bratislavský přednosta Osidlovacího úřadu prohlásil, že by mohlo jít zhruba o pětatřicet tisíc rodin maďarských rolníků,[97] se příslušné ústřední a slovenské orgány nakonec 5. dubna 1946 v Bratislavě shodly na co nejčasnějším začátku akce. Ta se však nyní narozdíl od původního záměru měla týkat jen „politicky indiferentních" Maďarů a měla – ačkoli zamýšlena jako trvalé osídlení – probíhat v zásadě na dobrovolné bázi,[98] přestože Miroslav Kreysa ještě 8. února shrnul výsledky liberecких jednání se slovenskými kolegy z Osidlovacího úřadu těmito slovy: „Dobrovolné najímání [pracovních] sil nelze vůbec připustit. (...) Pokud by byl hájen názor, že není v dosavadních normách právní opory pro použití Maďarů ze Slovenska k pracem v našich zemích, nutno potřebné normy navrhnout a vydat."[99]

Od jara 1946 měli také slovenští Maďaři možnost přesídlit do českého pohraničí – mimo jiné v rámci náborové akce „Pomoc Slovenska českým zemím" – dobrovolně, jako pomocné síly. Československá vláda si od této akce slibovala přesídlení čtyřiceti až padesáti tisíc Maďarů, její očekávání se však ani zdaleka nesplnilo; přihlásilo se sice dvě stě tisíc Slováků, ale jen dva tisíce Maďarů.[100]

Na začátku srpna 1946 se v Bratislavě konala porada českých a slovenských úředníků, kteří se usnesli na tom, že od nynějška se za účelem získání pracovních sil bude využívat předpisů o pracovní povinnosti, jak je formuloval dekret č. 88/1945.[101] Pražská vláda schválila nucené nasazení maďarských pracovníků v Čechách a na Moravě v říjnu 1946. Slovenský Sbor pověřenců vyslovil svůj souhlas 22. listopadu 1946. Ale už od 19. listopadu začaly orgány okresních pracovních úřadů spolu s vojenskými a policejními jednotkami pod vedením bratislavského Osidlovacího úřadu, popřípadě ministerstva sociální péče, svážet maďarské obyvatele jižního Slovenska nákladními vozy k nejbližším železničním stanicím a pod ostrahou je posílat na česká území.[102] Akce byla plánovaná a jména dotčených rodin

---

97 *Tamtéž*, f. Julius Ďuriš (nezpracovaný), k. 53, Zpráva o poradě svolané Osidlovacím úřadem a Fondem národní obnovy, konané v Liberci dne 8. a 9.2.1946, „pro pana ministra".

98 *Tamtéž*, f. MPSP, k. 382, sign. 2129, protokol schůze z 11.4.1946 na poverenictvu sociálnej starostlivosti.

99 *Tamtéž*, f. ÚPV-B, k. 938, sign. 1221, výtah z protokolu schůze českých a slovenských úředníků provádějících osidlování pohraničí.

100 ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*, s. 96.

101 Náměstek ministra zahraničí Vladimír Clementis se koncem srpna 1946 pokusil zabránit provedení násilného „náboru" osobní intervencí u předsedy vlády Gottwalda a ministra zemědělství Ďuriše a prosil ve svém telegramu, aby byly zváženy zahraničněpolitické důsledky takového rozhodnutí. Clementis tak byl jedním z mála členů vlády, jenž prokázal cit pro těžké důsledky, které by takové rozhodnutí nevyhnutelně přineslo. Viz *SÚA*, f. Ministerstvo zemědělství – Kabinet a sekretariát ministrů (dále MZ-S), k. 372, inv. č. 196, Informace pro pana ministra, 29.8.1946, od přednosty odboru 4 na ministerstvu zemědělství.

102 ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1945*, s. 97 n. K průběhu akce viz JANICS, K. – BORSODY, S.: *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority 1945–1948*, s. 155–157; MOLNÁR, I.: Kapitoly z poválečných dějin Maďarů vysídlených do Čech, s. 78–85.

byla předem připravena na seznamech. Ve skutečnosti proti tomuto opatření neexistovala žádná možnost odvolání, hrubě porušena byla i jiná ustanovení dekretu č. 88/1945.[103] Movitý majetek – ovšem bez živého inventáře – si nuceně nasazení mohli vzít s sebou, pokud to dovolovala přepravní kapacita drah. Vyňati měli být z této polovojenské akce, která pomalu postupovala směrem na východ, Maďaři již přihlášení k výměně obyvatelstva, dále „reslovakizovaní" Maďaři a osoby, které čekaly na vyřízení své žádosti o získání československého státního občanství. Především u kategorie „reslovakizovaných" se tato očekávání, že nebudou zařazeni do transportů, nenaplnila. Podle interních statistik bezpečnostních sil byla část Maďarů ze zdravotních nebo jiných důvodů z akce vyloučena nebo před transportem unikla.[104] Pracovní nasazení podle dekretu č. 88/1945 bylo, jak uvedeno, omezeno na jeden a půl roku. Praha ani Bratislava však od počátku nepočítaly s návratem deportovaných a zamýšlely je nasazovat jako stálé pracovní síly, což opět ostře odporovalo zákonným předpisům.[105] K jejich statkům byli přiděleni takzvaní důvěrníci, kteří sami pocházeli ze sociálně slabších vrstev; byli to často i přesídlenci, kteří doufali, že konečně získají jim svěřený majetek do svých rukou.

Od deportace velkého počtu Maďarů do českých zemí si vláda slibovala jejich postupnou asimilaci v novém prostředí, jemuž dominoval český živel. Deportace navíc sledovaly i důležitý zahraničněpolitický cíl, totiž vykonávat tlak na maďarskou vládu, která – snad v naději, že jí pařížská mírová konference vrátí opět ztracené jižní Slovensko – sabotovala dohodu o výměně obyvatelstva z února 1946.[106] Vzá-

---

103 MOLNÁR, I.: Kapitoly z poválečných dějin Maďarů vysídlených do Čech, s. 83. Porušení dekretu č. 88/1945 bylo vědomé. Jedna komise, ustavená pouze pro účely akce „Nábor", se z podnětu ministra zemědělství Ďuriše 14.11.1946 usnesla a předsedovi vlády Gottwaldovi 20.12.1946 doporučila: „Je důležitější, aby akce byla provedena slušným a lidským způsobem, než aby byla splněna každá litera právních předpisů." *SÚA*, f. 100/1, sv. 49, arch. jedn. 380, l. 13–19, cit. 14, Zpráva pro předsedu československé vlády K. Gottwalda o přesídlení Maďarů do Čech. (Dokument je otištěn in: ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*, s. 185–189.)

104 *SÚA*, f. MV NR, k. 12054, sign. E 5476, opis hlášení Hlavního velitelství Národní bezpečnosti v Bratislavě ze 7.3.1947.

105 Na zasedání vlády 16.7.1946 prohlásil ministr ochrany práce a sociální péče Zdeněk Nejedlý, že „dohoda [s bratislavskými místy] předpokládá nejen přechodné zaměstnání těchto sil v českých zemích, nýbrž jejich trvalé umístění". *SÚA*, f. 100/24 (Klement Gottwald), sv. 141, arch. jedn. 1494. – Oběžníku ministerstva práce a sociální péče z 20.12.1946 odporovalo zařazení značné části Maďarů do pohraničí. Podle něj totiž bylo zakázáno „přidělovat do pohraniční oblasti pracovní síly neslovanské národní příslušnosti (Maďary aj.)". Viz *Vojenský historický archiv*, Praha (dále *VHA*), f. Vojenská kancelář prezidenta republiky (dále VKPR), k. 8, č.j. 240, dopis ministerstva národní obrany pro VKPR, tajné, 3.10.1947.

106 Praha chtěla Budapešť nuceným přestěhováním jihoslovenských Maďarů jednoduše vydírat. Na tajné schůzi 3.1.1947 vláda rozhodla pověřit svého zmocněnce generála Dasticha, „aby naznačil maďarskému ministru zahraničí, že v případě uskutečnění dohody o podrobnostech provádění výměny bude pravděpodobně další pracovní mobilizace maďarského obyvatelstva v Československu přerušena, jakmile odejde první transport odsunovaných Maďarů z Československa do Maďarska". *SÚA*, f. Julius Ďuriš (nezpracovaný), k. 53, složka Zasedání vlády 1945–1948, usnesení z tajné části 50. schůze třetí vlády.

pětí vypukla tisková válka mezi Prahou a Bratislavou na jedné straně a Budapeští na druhé straně. V Československu se o této otázce referovalo zaujatě a zcela nekriticky, neboť zpravodajství bylo centrálně řízeno; veřejnosti se předestíraly idylické obrazy, které sotva kdy odpovídaly skutečnosti (například tvrzení, že se většina „přesídlených" Maďarů přihlásila dobrovolně a je s životními poměry v Čechách spokojena).[107] Maďarské tiskové zprávy – částečně pravdivé, částečně přehnané – vyvolaly kolem československých deportací Maďarů mediální ohlas po celém světě. Diplomatický nátlak Spojených států, Velké Británie a kritické komentáře v mezinárodním tisku pak vedly k tomu, že deportace byly 22. února 1947 zastaveny. Dočasně musely být v důsledku toho zmrazeny i plány českých a slovenských komunistických špiček na pracovní nasazení zhruba dvou set padesáti tisíc Maďarů.[108]

Většinu deportovaných netvořili příslušníci majetných vrstev, ale malorolníci, drobní živnostníci nebo ještě chudší nekvalifikovaní pracovníci. Deportovány byly většinou celé rodiny, celkem jich bylo 11 764.[109] Dobrovolně se do českých zemí vydalo údajně 2489 osob maďarské národnosti.[110] Prakticky neřešitelné problémy vznikaly v četných případech, kdy se deportovaní na vlastní pěst vraceli zpět na jižní Slovensko, kde většinou nacházeli své statky již obsazené „důvěrníkem". Skrývali se pak u známých nebo prchali dále do Maďarska. Zastavení nucených deportací neznamenalo, že by těm, kteří byli již přesunuti, pracovní povinnost v místě nasazení skončila. Navíc uprchlíci, kteří by byli na Slovensku zadrženi, měli být bez milosti posíláni nazpět. Na konci roku 1947 pracovalo v Čechách 37 778 Maďarů, na Moravě a ve Slezsku jich bylo 6351. Do té doby z místa nasazení uprchlo 3184, podle jiných údajů však patnáct tisíc Maďarů.[111] V prosinci 1947 bylo v českých zemích registrováno celkem 48 425 maďarských pracovníků.

Poté co v Praze v únoru 1948 nastolili mocenský monopol komunisté a nastala rychlá „normalizace" vztahů s Budapeští, začalo se mnoho Maďarů vracet individuálně zpět na jižní Slovensko. V říjnu bylo po dohodě s maďarským stranickým vedením většině Maďarů nuceně navráceno československé státní občanství. Přinejmenším na papíře se tak československí Maďaři znovu stali rovnoprávnými občany.

---

107 Srv. Maďaři v Čechách jsou postaveni na roveň příslušníkům české národnosti. In: *Mladá fronta*, (6.12.1946); Maďaři chtějí za každou cenu vyvolávat konflikty. In: *Právo lidu*, (26.11.1946); Maďarská kampaň proti ČSR. In: *Svobodné Československo*, (29.11.1946); Na práci do Čech: Jak je prováděno přesídlení maďarských zemědělců z jižního Slovenska. In: *Tamtéž*, (17.12.1946); Hovoříme s maďarskými rolníky. In: *Rudé právo*, (2.4.1947).

108 KAPLAN, K.: *Pravda o Československu*, s. 120. Revidovaný osidlovací plán pražského Osidlovacího úřadu přesto stále ještě počítal s přesunem „70 000 reslovakizovaných obyvatel jižního Slovenska" do českých zemí do konce roku 1948. Viz časopis *Osidlování*, roč. 2 (1947–1948), s. 84.

109 *SÚA*, f. MV-T, k. 2, sign. T 1023/3, přípis ministerstva sociální péče Úřadu předsednictva vlády z 23.1.1948.

110 KAPLAN, K.: *Pravda o Československu*, s. 120; ZVARA, J.: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*, s. 1.

111 PETHŐ, Károly: Jelentés a deportált magyarok helyzeteről. In: *Szlovákiai magyarok áttelepítése Csehországba*. Budapest 1986, s. 11 (citováno podle: MOLNÁR, I.: Kapitoly z poválečných dějin Maďarů vysídlených do Čech).

Počátkem března 1948 vláda ještě rozhodla, že navrácení státního občanství bude záviset na tom, zda dotyčný alespoň další tři roky zůstane v pohraničí.[112] Této možnosti využilo jen velice málo Maďarů. Do října 1948 se z českých zemí vrátilo sedmnáct tisíc pracovně nasazených.[113] Tehdy tam zůstávalo ještě 27 200 osob. V prosinci toto číslo kleslo na 23 606 osob. Sedmého ledna 1949 pak započal státem organizovaný návrat deportovaných, který trval až do 15. dubna. Podle údajů úřadu maďarského zplnomocněnce v Bratislavě se nevrátila třetina deportovaných, protože si v českých zemích slibovala zlepšení svých životních poměrů.[114]

Jak vidno celá akce, v úředních spisech nazývaná „náborem", byla navzdory svému ztroskotání zamýšlena jako trvalé osídlení. Patří proto organicky mezi témata československé poválečné osidlovací politiky.

3.3 Koncepce a realizace nuceného přesídlení dalších skupin obyvatelstva

Nucené přesídlení v té či oné podobě zasáhlo v prvních poválečných letech nejen přes devadesát procent vyhnaných a „odsunutých" Němců, nýbrž i řadu dalších skupin obyvatelstva. Jak vyplyne z následujícího výkladu, nelze tedy nadále pokládat sudetoněmecký osud vynucené ztráty domova za zcela jedinečný v tehdejším rámci českých zemí – aniž by tím chtěl autor jakkoli relativizovat tvrdost tohoto osudu.

Pohraničí českých zemí se po druhé světové válce stalo přechodným nebo trvalým domovem mnoha příslušníkům etnických menšin. Dvanáct a půl procenta obyvatel pohraničí se v roce 1950 přihlásilo k jiné než české národnosti. Podle odhadu autora by toto číslo mělo být o několik procent vyšší (asi sedmnáct procent), protože se Němci nepřihlásili k německé národnosti. Navíc tvořili příslušníci českého etnika právě v pohraničí velmi heterogenní skupinu, rozpadající se na řadu entit podle (sociálního) původu, zvyků, nářečí a vyznání (starousedlíci, novoosídlenci z vnitrozemí, skupiny reemigrantů z různých zemí, dále například Moravci z Hlučínska a těšínští Šlonzáci). Ve srovnání s vnitrozemím, které se etnicky homogenizovalo, v pohraničí se tradiční heterogenita udržela, ba výrazně se zvýšila. V některých oblastech tvořily etnické menšiny více než třicet procent obyvatelstva.[115] V pohraničí žilo vedle těžko zjistitelného množství Němců[116] pět set až šest set padesát tisíc

---

112 *SÚA*, f. MV-T, k. 2, sign. T 1023/3, Intimát Úřadu předsednictva vlády o 4. zasedání vlády z 19.3.1948.

113 Podle Karla Kaplana (*Pravda o Československu*) se za celý rok 1948 vrátilo celkem 24 060 osob, tzn. 6138 rodin. Autor neuvádí, ke kterému datu se tento údaj vztahuje.

114 MOLNÁR, I.: Kapitoly z poválečných dějin Maďarů vysídlených do Čech, s. 86.

115 Tak v západočeském okrese Aš, dlouholetém bydlišti sudetoněmeckého lidového tribuna Konráda Henleina, tvořili v roce 1947 podle novinových zpráv většinu dočasně Slováci. Na okresní úrovni se západní Čechy vyznačovaly největší etnickou různorodostí. Podle sčítání lidu z roku 1950 žilo v okrese Karlovy Vary 12 % Slováků a 13 % Němců, v okrese Sokolov 11 % Slováků a 30 % Němců, v okrese Jáchymov 12 % Slováků a 35 % Němců. Údaje viz JELÍNKOVÁ, Růžena: Demografický profil Karlovarského kraje. In: SRB, Vladimír (ed.): *Demografický sborník 1959*, Praha, SEVT 1959, s. 165–186.

116 Jejich počet se zřejmě pohyboval mezi 150 a 250 tisíci osobami. Údaje se silně liší podle pramenů a podle definice německé národnosti. V českých zemích bylo sčítáním lidu z března 1950

českých starousedlíků a zhruba trojnásobek českých novoosídlenců, dále přišlo do roku 1950 dvě stě tisíc Slováků,[117] více než čtyřicet pět tisíc Maďarů z jižního Slovenska,[118] přinejmenším patnáct tisíc Romů a téměř stejný počet řeckých občanů (uprchlíků před občanskou válkou, národnostně šlo o Řeky i slovanské Makedonce).[119] V pohraničí žily i tisíce bulharských, rumunských, italských a polských občanů, kteří se sem vydali za prací („gastarbajtrů").[120] Do roku 1950 se zde usídlila i většina českých a slovenských reemigrantů, jejichž předkové žili ve Volyni, Rumunsku, Jugoslávii, Rakousku (ve Vídni), Maďarsku, Bulharsku, Německu, Francii a Belgii.[121] Po prostudování rozsáhlého archivního materiálu autor této studie odhaduje, že se většinové české obyvatelstvo v pohraničí dělilo na zhruba čtyřicet sedm procent novoosídlenců, třicet procent starousedlíků, čtyři procenta reemigrantů a dvě procenta hlučínských Moravců.[122] Poměrně homogenní vrstva českých novoosídlenců tak tvořila – pochopitelně existovaly regionální rozdíly – jen necelou polovinu obyvatel pohraničí.

Skicovitě a na základě některých vybraných příkladů a příslušných pramenů se následující výklad pokusí ukázat, že československá politika v pohraničí uplatňovala represivní prvky, a to nejen vůči etnickým menšinám, ale i vůči českým reemigrantům a starousedlíkům (obě skupiny se odlišovaly od většiny českých novoosídlenců, kteří se přistěhovali z vnitrozemí). Autor měl k dispozici i značné množství dalších pramenů, které zde však z důvodu omezeného rozsahu této studie nemohou být uvedeny.

Podle vládního programu „gottwaldovské" vlády, která vzešla z voleb 26. května 1946, měla být znovuobnovená republika národním státem Čechů a Slováků. Ústava

---

napočítáno 159 938 Němců, téměř všichni žili v pohraničí. Srv. STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1993, s. 86–90.

117 V roce 1950 bylo v pohraničí registrováno 155 769 osob pokládajících se za Slováky, takže zde žil přibližně stejný počet Slováků jako Němců. Viz SRB, Vladimír – ANDRLE, Alois: *Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010*. Praha, Terplan 1989, s. 18. Zohlednění jiných statistických průzkumů ukazuje, že počet Slováků, kteří se zde zdržovali přechodně nebo trvale, mohl být o několik desítek tisíc vyšší. Srv. ŠRAJEROVÁ, Olga: Migrace Slováků do českých zemí v letech 1945–1948. In: *Slezský sborník*, č. 96 (1998), s. 20–35, hl. s. 26.

118 Srv. předchozí kapitolu.

119 HRADEČNÝ, Pavel: *Řecká komunita v Československu: Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. (Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 6.) Praha, ÚSD AV ČR 2001.

120 PRŮCHA, Václav: Zahraniční dělníci v Československu v letech 1946–1950. In: *Studie k sociálním dějinám*, č. 6 (2001), č. 248–260.

121 Česká etnoložka Iva Heroldová, vedle Heleny Noskové a Jaroslava Vaculíka nejlepší znalkyně poválečné reemigrace, odhaduje počet reemigrantů usadivších se v pohraničí na 120 tisíc osob. (Tento počet zahrnuje slovenské reemigranty, kteří v přítomné studii byli započítáni také jako Slováci.) HEROLDOVÁ, Iva: Novoosídlenecké pohraničí a etnografie. In: *Etnické procesy: Referáty z pracovní konference Praha, 1.3.1978*. (Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku, příloha č. 6.) Praha 1978, s. 11–28, hl. s. 17.

122 Jde o percentuální údaje vzhledem k celkovému počtu obyvatel v pohraničí v březnu 1950 (2 310 700 osob).

z 9. května 1948 potvrdila tuto ústřední myšlenku, která ostatně určovala československou národnostní politiku od konce války, respektive v domácím i exilovém odboji již od jejího začátku. Kolektivní menšinová práva byla vyloučena, aktivně se podporovala asimilace etnických menšin. Pro jejich seberealizaci kulturní (a seberealizaci „etnokulturních" menšin, jako byli například reemigranti, Romové a hlučínští Moravci) existoval jen malý prostor.

Menšinová politika byla těsně spjata se sídelní politikou, jelikož největší část příslušníků menšin žila v pohraničí. Koncepce politických stran v oblasti politiky vůči národnostem, reemigrantům a „starousedlíkům" se po počátečním konsenzu začala značně rozcházet. Komunistická strana sázela až do léta 1948 na nacionální, tedy šovinistickou a silně protiněmeckou kartu. Národní socialisté v tomto směru s KSČ soutěžili, své postoje však během roku 1947 výrazně zmírňovali, především v otázce „smíšených manželství" a ostatních starousedlíků. Za nečeské skupiny, respektive původní obyvatele pohraničí, se nejvíce zasazovali sociální demokraté a lidová strana. Jejich odchylka od nacionální státní politiky byla však jen velice umírněná.

Příslušníci slovanských národností (Poláci[123] či Ukrajinci, respektive Rusíni[124]) se sice celkově těšili lepšímu společenskému a právnímu postavení než neslovanské obyvatelstvo (Němci, Maďaři, Romové), přesto však i zde byly výjimky (jihomoravští Charváti a několik tisíc řeckých Makedonců slovanského původu, jejichž status byl vůbec specifický). Etnická pestrost pohraničí měla původ především ve vnějších okolnostech, jako bylo předčasné ukončení masového vysídlení Němců na konci roku 1946 nebo fakt, že část Němců určených k odsunu z republiky neodešla. O nereálnosti úplného počeštění pohraničí ovšem pražské osidlovací orgány přesvědčil hlavně nedostatek pracovních sil, způsobený vysídlením Němců. Zmíněný ideál přesto zůstal ústřední myšlenkou sídelní politiky: „Podle zkušeností dosud nabytých není pochyby o tom, že přednost jest nutno dáti obyvatelstvu české národnosti."[125]

Ovšem ani Češi nepředstavovali, jak již řečeno, žádný jednotný celek. Již od května 1945 se značná část českých starousedlíků – manželé a manželky osob německé národnosti, dále ti, kteří intervenovali ve prospěch Němců, nebo nekomunisté – dostala opět do těžkého postavení (po téměř sedmiletých útrapách v nacistickém státě). Ti, kteří doufali, že po vypuzení Němců získají důležitá místa ve státní správě, se brzy dočkali zklamání. Z tradiční menšiny vůči Němcům se stali již během letních měsíců roku 1945 menšinou vůči sociálně a politicky zcela jinak ustrojeným novoosídlencům z vnitrozemí, kteří záhy dominovali veřejnému životu a chopili se výkonu veřejné správy. Z mnoha pramenů je jasné, že vztah mezi těmito českými

123 SIWEK, Tadeusz – ZAHRADNIK, Stanisław – SZYMECZEK, Józef: *Polská národní menšina v Československu 1945–1954*. (Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 5.) Praha, ÚSD AV ČR 2000.

124 ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948*. (Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 7.) Praha, ÚSD AV ČR 2001.

125 *SÚA*, f. MV-T, k. 3, sign. T 1026, stanovisko oddělení Z ministerstva vnitra z 29.11.1946 k přesídlení reslovakizovaných Maďarů do pohraničí.

skupinami byl plný napětí.[126] Jejich zástupci se obraceli na vládu s rezolucemi;[127] starousedlíkům šlo o udržení dosavadního postavení, novoosídlencům o jeho získání – hlavně v materiálním ohledu – na účet prvně jmenovaných. Především v roce 1947 a v první polovině roku 1948 se často objevoval požadavek přesídlit některé Čechy – manželské partnery Němců a skutečné nebo jen domnělé „kolaboranty" – do vnitrozemí.[128] Hnací silou těchto snah byla bezpochyby KSČ, na předním místě pak tajemník její osidlovací komise Bedřich Steiner, který byl protiněmecky naladěn. Ačkoli uvedené snahy nebyly realizovány ve své radikální podobě, ministerstvo vnitra v roce 1947 nejenže rozhodlo nuceně vystěhovat z pohraničí do vnitrozemí téměř sto tisíc zbývajících Němců určených k odsunu,[129] ale také nařídilo přesídlit

---

126 Srv. *tamtéž*, MV-N, k. 147, složka Pohraničí, Zpráva ministerstva informací o otázce starousedlíků v severočeském pohraničí, 26.1.1946; *Archiv Ministerstva vnitra ČR*, Kanice (dále *AMV*-Ka), f. A 14 (Zemské velitelství SNB, Praha), inv. jedn. 558, dopis Zemského odboru bezpečnosti v Praze Oblastnímu velitelství SNB v Českých Budějovicích z 20.11.1946; *tamtéž*, f. G/N 6/4 (Okresní kriminální úřadovna v Mikulově), inv. jedn. 1, dopis Okresní kriminální úřadovny v Mikulově Oblastní kriminální úřadovně ve Znojmě z 28.2.1947. Podle této zprávy byl ve Valticích 24.2.1947 padesáti osobám vystaven „vyhošťovací nález": „Jde převážně o smíšená manželství starousedlíků, kteří mají ve Valticích domovské právo. Akce vyvolala u postižených prudkou reakci, která se projevovala tím, že se sešli, jednání místního národního výboru ostře odsuzovali a rozhodli se vyslat do Prahy desetičlennou deputaci, která by v jejich prospěch intervenovala. Postižení starousedlíci srovnávali tento čin s metodami gestapa a projevovali mínění, že jde o akci novousedlíků, aby se zbavili nepohodlných svědků, kteří ví o krádežích národního majetku, kterých se novousedlíci dopouštěli." Dále *SÚA*, f. 100/4 (Organizační oddělení M. Švermové při ÚV KSČ), sv. 41, arch. jedn. 254, Zápis z pléna KV KSČ Ústí n. L., 20.1.1946, v přítomnosti R. Slánského; *tamtéž*, f. 23, arch. jedn. 302, Zpráva o zájezdu delegace poslanců KSČ do pohraničí, srpen–září 1946; dále např. články v periodikách *Jihočech* (České Budějovice, 24.1.1947) a *Zpravodaj z pohraničí*, (15.11.1946).

127 Srv. např. hořký podtón memoranda Sdružení starých hraničářů v Trutnově poslaneckému klubu Československé strany národněsocialistické z 13.10.1946. *SÚA*, f. Národní pozemkový fond, k. 19, inv. č. 17.

128 Srv. početné rezoluce vládě o „okamžitém odsunu smíšených manželství do vnitrozemí", „suspendování státních a veřejných zaměstnanců, kteří mají za manželky Němky", a „důkladné očistě od pozůstalých Němců, kolaborantů a zrádců". *SÚA*, f. ÚPV-B, k. 967, sign. 1281/2-3. Tyto rezoluce přicházely téměř bez výjimky od novoosídlenců. Podle informace oblastního zmocněnce pro odsun Němců v Karlových Varech z podzimu 1947 byla „celá oblast zachvácena vlnou demonstračních rezolucí proti Němcům" (*tamtéž*). Po 25. únoru 1948 příslušné rezoluce nezřídka implikovaly, že Němci i jejich čeští manželé a manželky jsou nebezpečím pro nový režim. Srv. např. *Zemský archiv* (Opava), f. Zemský národní výbor – expozitura Ostrava, k. 296, inv. č. 362, Rezoluce Okresního akčního výboru Národní fronty v Jeseníku Akčnímu výboru ministerstva vnitra a dalším místům, 3.3.1948.

129 Tato akce, označená výkonnými orgány znevažujícím způsobem jako přesun a rozptyl, měla vést podle slov vládního zmocněnce pro provedení odsunu Němců Antonína Kučery „ke konečnému řešení německé otázky". Probíhala ve dvou etapách – v roce 1947, a především od března 1948. Zastavena byla před koncem téhož roku, v první řadě kvůli nedostatku českých pracovních sil v pohraničí a ubytovacích možností ve vnitrozemí. Přesto podle odhadu autora postihla patnáct až dvacet tisíc Němců. Srv. STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947* s. 249, 261–267, 358–363; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 330–334. K této problematice vzniká na Masarykově univerzitě v Brně disertace Mgr. Tomáše Dvořáka.

do vnitrozemí všechny české veřejné zaměstnance, kteří měli německé manželky.[130] Rok 1947 byl vůbec dobou, kdy se osidlovací orgány řídily stále opakovanou myšlenkou „vyčistit" pohraničí od „nekalých živlů". Pražský Osidlovací úřad například 24. dubna 1947 žádal národní výbory, aby byli odvoláni všichni národní správci, kteří se v porevoluční době stýkali s německými ženami.[131]

Ve stranických a armádních kruzích, v „bezpečnostních orgánech", na ministerstvu vnitra, a především v Meziministerské pohraniční komisi, která poprvé zasedala koncem ledna 1947 a byla podřízena Nejvyšší radě obrany státu (NROS), se připravovaly normy, jejichž smyslem bylo stanovit, „které osoby mají být vyloučeny z práva trvale se usídlit v pohraničním pásmu"[132] a „jakým způsobem bylo by možno již nyní, ještě před právním uspořádáním věci, zabránit tomu, aby se do tohoto pohraničního pásma nestěhovaly osoby, které tam v budoucnosti nebudou moci zůstat".[133] Prezident Beneš tento koncept podpořil a v listopadu 1946 od NROS dokonce požadoval rozšíření zvláštní zóny určené pro usídlení.[134]

Na zasedání konaném 7. února 1947 dospěli zástupci ministerstva vnitra a Osidlovacího úřadu v Praze k závěru, že je třeba vyloučit z práva usadit se v pohraničí některé skupiny osob, a to cizince bez československé státní příslušnosti (mezi nimi byla i většina sudetských Němců), „cikány", většinu z mála Němců a Maďarů s československým státním občanstvím, osoby z takzvaných smíšených manželství (zde se ovšem rozlišovalo: u Čechů a Slováků, kteří měli za manželku Němku nebo Maďarku, mělo být v „ojedinělých případech možno udělit povolení nebo potvrzení usadit se v pohraničním pásu, byla-li domácnost vedena česky nebo slovensky a nebyla-li manželka národnostně expanzivní").[135] Dále měl zákaz pobytu postihnout reslovakizované Maďary a – což je zvláště pozoruhodné – též některé skupiny

130 *SÚA*, f. ÚPV-B, k. 967, sign. 1281/2-3, důvěrný oběžník ze 7.6.1947 a 29.11.1947 národním výborům v pohraničí. Jsou v něm i odkazy na předcházející oběžník téhož obsahu z 13.3.1946.

131 *Státní okresní archiv Opava*, f. ONV Hlučín, k. 394, inv. č. 208.

132 Pohraniční pásmo nemělo být identické s „pohraniční osidlovací oblastí" (vytvořena výnosem ministerstva vnitra z 22.6.1946 k účelům osídlení), mělo tvořit jeho nejzazší okraj podél státní hranice v šířce maximálně patnáct kilometrů. Viz mapu in *VHA*, f. VKPR, k. 5, č.j. 259. Srv. také VANĚK, P.: Konstituování pohraničního území v letech 1948–1951 jako prvku ochrany státní hranice. In: *Západočeský sborník historický*, č. 7 (2001), s. 331–338. Podle slov ministra obrany Ludvíka Svobody „je v zájmu obrany státu, aby pohraniční bezpečnostní pás byl osídlen obyvatelstvem státně a národně naprosto spolehlivým. Za tím účelem bude nutno zákonem vázat trvalý pobyt v tomto pásu na zvláštní úřední povolení. (...) Pro určité větší obce a pro místa hospodářsky vyznamná v tomto pásu, kde nebude lze dnešní osídlení podstatně měnit, bude třeba zavést zvláštní bezpečnostní opatření. Není účelem těchto opatření, aby hustota osídlení v pohraničním bezpečnostním pásu jako celku byla snížena." *SÚA*, f. 100/24, sv. 45, arch. jedn. 852, nedatovaná zpráva o prvním zasedání Nejvyšší rady obrany státu z 23.10.1946 (č.j. 46 Taj.-gen. sekr. OS 1946).

133 *SÚA*, f. MV-T, k. 3, sign. T 1026, Záznam o poradě zástupců ministerstva vnitra a Osidlovacího úřadu v Praze, konané dne 7.2.1947.

134 *VHA*, f. VKPR, k. 5, č.j. 239, dopis přednosty VKPR arm. gen. Antonína Hasala arm. gen. Bohumilu Bočkovi, náčelníku hl. štábu, z 15.11.1946.

135 *SÚA*, f. MV-T, k. 3, sign. T 1026, Záznam o poradě.

reemigrantů (Čechy a Slováky z Německa, Maďarska a Rakouska).[136] Podle zástupců Osidlovacího úřadu by uplatnění těchto zásad, které by *de facto* znamenalo vytvoření státních občanů druhé kategorie, vedlo k velkým přesunům obyvatelstva a přineslo by závažné politické a majetkoprávní komplikace. Zřejmě proto se – alespoň načas – od těchto radikálních opatření ustoupilo.[137]

Zástupci Osidlovacího úřadu nestáli o komplikace poměrů v pohraničí, zvlášť poté co počátkem roku 1946 vyvolalo nemalé potíže nucené přesídlení několika tisíc českých novoosídlenců kvůli zřízení vojenských cvičišť, pro něž byly některé oblasti pohraničí obzvláště vhodné.[138] Při výběru oblastí, které měly být zalesněny nebo měly patřit k budoucímu vojenskému prostoru, mělo platit, že se nelikvidují obce obývané „slovanským živlem"; tato zásada však neměla platit tam, kde jím byly obce osídleny jen z malé části nebo kde žily „státně ne zcela spolehlivé živly".[139]

Jako příklad, že objektem státních represí byli i příslušníci slovanského národa, může sloužit nucené přesídlení jihomoravských Charvátů do severomoravského pohraničí. Odbylo se v několika etapách. Poté co několik zvláštních komisí po válce přezkoumalo „národní spolehlivost" Charvátů (za války se přihlásili k německému národu – *Volkstum*, někdy též k nacionálnímu socialismu, a sloužili ve wehrmachtu), byly v roce 1947 sto třiceti šesti charvátským statkářům zkonfiskovány jejich statky, načež byli donuceni k „přesídlení" do jiných částí republiky. K prvním deportacím jihomoravských Charvátů na střední a severní Moravu došlo již v srpnu 1946. Od konce září do konce října 1947 bylo devadesát šest dalších osob nuceně přesídleno

136 *Tamtéž*. Srv. i *tamtéž*, k. 3, sign. 1023/2, s uvedením přesných údajů, které obce měly být z plánovaného omezení osídlení vynechány. Osoby žijící na území, na které se nevztahovala výjimka, měly žádat o svolení zůstat. Pokud nebyla žádost jednoho ze členů „domácnostního společenství" schválena, platila povinnost opustit navždy pohraniční pásmo kolektivně pro všechny členy domácnosti. Srv. také příslušný návrh „zákona o usazení v celním pohraničním pásmu" a směrnice k němu, jakož i návrh „zákona o vyhoštění" a další legislativní návrhy Meziministerské pohraniční komise z roku 1947. Viz *VHA*, f. VKPR, k. 7, č.j. 125. Ministr obrany Ludvík Svoboda vybídl NROS již na podzim 1946 „přestěhovat z pohraničí do vnitrozemí ty lidi, kteří mají přátelské vztahy k obyvatelům sousedních států. Takoví lidé mohli by se stát prostředky nebo podporovateli pašeráctví, špionáže, případně i provádění záškodnictví. Celé pohraniční kraje musí být trvale připoutány k vnitrozemí, musí se s ním znovu sžít a učinit se pouze na něm závislými." *Tamtéž*, k. 5, č.j. 215, Návrh ministra národní obrany na usnesení NROS o provedení úpravy poměrů v pohraničí, pokud jde o zajištění bezpečnosti a obrany státu.

137 *SÚA*, f. MV-T, k. 3, sign. T 1026. V roce 1948 vypracovalo ministerstvo obrany zákon „o ochraně pohraničí", který měl některým skupinám zamezit pobyt na jeho území.

138 Týkalo se to všech čtyř nově zřízených vojenských cvičišť po roce 1945 – Moravského Berouna, Mariánských Lázní, Doks (u Bezdězu) a Českého Krumlova. Před druhou světovou válkou v českých zemích nebyly žádné cvičební vojenské prostory, pouze střelnice. Srv. protestní petice novoosídlenců, kteří byli zřízením cvičišť postiženi. *SÚA*, f. Julius Ďuriš (nezpracovaný), k. 53, složka MNO 1945–46. V tomto fondu se nachází rovněž důvěrný dopis z ministerstva obrany z 21.10.1946 o zřízení cvičiště u Doks, jehož pisatel vysídlení novoosídlenců považuje za vhodnější než vysídlení starousedlíků ve vnitrozemí. Viz též f. 100/24, sv. 57, arch. jedn. 913.

139 *SÚA*, f. MV-T, k. 3, sign. T 1026, důvěrný dopis Osidlovacího úřadu v Praze oblastním osidlovacím úřadům z 29.7.1947.

do okresů Olomouc a Vyškov, dalších dvaadvacet je následovalo údajně dobrovolně.[140]

Druhá, rozsáhlejší vlna přesidlování Charvátů přišla po únoru 1948. Jedenáctého června 1948 přijala komise brněnského Zemského národního výboru „Směrnice odsunu Chorvátů do ryze českého vnitrozemí". Komise rozhodla, že veškeré charvátské obyvatelstvo, dosud soustředěné do tří obcí mikulovského okresu, musí být přesídleno. Vyjádřila přitom naději, že Charváti v nových domovech brzy srostou s ostatním obyvatelstvem – což nemělo znamenat nic jiného než asimilaci. Postižení měli dostat možnost vyměnit svůj zemědělský majetek u Národního pozemkového fondu za jiný majetek v místě přesídlení. Nebyli tedy vyvlastněni bez náhrady. K 1. červenci 1949 bylo přesídleno tři sta čtyřicet dva osob z Frélichova (dnes Jevišovka). Všichni přesídlení byli rozděleni do celkem sto osmnácti obcí ve čtyřiatřiceti moravských okresech, což ukazuje míru jejich rozptýlení. Poslední přesídlení se konalo v roce 1953. Paradoxní je, že domovské obce Charvátů musely být nově osídleny. Stalo se tak převážně v roce 1947, kdy do míst jejich domovů přišli slovenští a čeští reemigranti z Rumunska a Bulharska (původně se počítalo s reemigranty z Jugoslávie). V Jevišovce tak dokonce většinu tvořili Slováci.

Vylíčené události představují násilné rozbití národnostní menšiny státem *par excellence*. V nových domovech Charváti našli zcela jiné klimatické a topografické poměry než ve své jihomoravské vlasti, v níž pěstovali víno a kukuřici. Nucené přesídlení bylo pochopitelně hlubokým zásahem do jejich života. Dokládají to nedávné ankety mezi těmi z nich, kteří ještě žijí.[141] Dvě vlny nuceného přesídlení jihomoravských Charvátů možná představují nepatrnou epizodu českých dějin – postihly necelé dva tisíce lidí. Skutečnost, že zčásti se tento akt odehrál v letech 1946 a 1947, tedy ještě před komunistickým státním převratem, snad spolu s již vylíčeným nuceným přesídlením Maďarů do českých zemí (a dalšími zde zmíněnými případy) opravňuje k soudu, že stát označující se za lidovědemokratický zjevně vykazoval již v prvních poválečných letech totalitní rysy.

„Motivy" neslitovného zacházení státních orgánů s Charváty lze těžko vysvětlit. Kolaborace s Němci, která jim byla vytýkána, je doložitelná jen v jednotlivých případech, změna národnosti (*nationales Bekenntniß*) během okupace není dostatečným důvodem k podezření ze spáchání trestného činu velezrady Československé republiky. Důvody je tedy zřejmě třeba hledat jinde. Zaprvé se zmíněné tři obce osídlené Charváty nacházely blízko hranic s Rakouskem. Podle tehdy velmi přísných představ o zajištění státní bezpečnosti nesměly menšiny na státních hranicích žít. Další důvod byl možná ještě závažnější: narozdíl od ostatních částí nově osídleného jihomoravského pohraničí zde KSČ utrpěla ve volbách drtivou porážku, protože většina Charvátů volila lidovou stranu. Jelikož však šlo o občany slovanského původu, bylo s ohledem na určitý neopanslavismus, k němuž se stát hlásil, stěží myslitelné vysídlit je podobně jako Němce či Maďary do jiné země.

---

140 DOROVSKÝ, Ivan (ed.): *Charváti ještě žijí mezi námi: Sborník studií a vzpomínek*. Brno, Společnost přátel jižních Slovanů v ČR 1996, s. 49.

141 Srv. *tamtéž*, s. 45–60 a 75–126.

Osudy hlučínských Moravců, starousedlého, moravskoslováckým dialektem hovořícího, národně však spíše německy orientovaného obyvatelstva Hlučínska, které do roku 1920 patřilo Prusku, autor nedávno popsal v jiné práci.[142] Většina Moravců trpěla státními represemi (dlouho nevyjasněné státní občanství, otázka konfiskací, hrozba přesídlení do vnitrozemí „za trest"), jelikož jim – podobně jako jihomoravským Charvátům – jisté kruhy předhazovaly kolektivní „kolaboraci" s nacistickým Německem. O své společenské a státoobčanské znovuzačlenění museli bojovat také těšínští Šlonzáci, kteří rovněž neodpovídali běžné nacionální šabloně. V těžkém postavení se kvůli hrozbě přesídlení do vnitrozemí a otázce státního občanství ocitli i původní obyvatelé jihočeského Vitorazska, které se stalo stejně jako Hlučínsko součástí českých zemí až po první světové válce. Poté co zdejší novoosídlenci a část starousedlíků zaslali do Prahy několik memorand pražským ústředním orgánům, a nakonec dokonce rezignovaně požadovali vlastní vysídlení (!),[143] byla velká část starousedlého obyvatelstva v polovině padesátých let z pohraničí opravdu vysídlena. Jména většiny postižených figurovala již na seznamech osob vybraných k nucenému přesídlení do vnitrozemí před únorem 1948. Také zde je tedy – stejně jako ve čtyřech výše uvedených případech – kontinuita represí mezi před- a poúnorovou dobou zjevná.[144]

Po téměř dokonané genocidě Romů z Čech a Moravy za druhé světové války nastala bezpříkladná migrace Romů z východního Slovenska do českých zemí.[145] V polovině roku 1947 se v Čechách v pohraničí zdržovala asi polovina, na Moravě – následkem restriktivní politiky brněnského Zemského národního výboru[146] – asi jen šestnáct procent z nich.[147] Evidenční akce ministerstva vnitra v srpnu 1947 v českých zemích nalezla celkem 16 752 „potulných Cikánů a jiných tuláků práce se štítících" (jak dotyčné osoby označovala tato akce). Toto číslo je však sporné. Již

142 ARBURG, Adrian von: Nationalstaat zum Abgewöhnen: Vilém Plačeks Hlučínsko. In: *Bohemia*, roč. 43, č. 1 (2002), s. 130–141.

143 *AMV*-Ka, f. B 2 (Krajská správa SNB České Budějovice), inv. jedn. 68, Akce Rapšach (Seznamy Němců, přesídlení nespolehlivých osob).

144 Poválečným osudům obyvatel Vitorazska je věnována nová, obsáhlá monografie, která dosud vyšla pouze německy: MLYNÁRIK, Ján: *Fortgesetzte Vertreibung: Vorgänge im tschechischen Grenzgebiet 1945–1953*. München, Herbig 2003.

145 Nejnověji k této otázce v kontextu poválečné sídelní politiky viz DVOŘÁK, Tomáš: Regulace pohybu obyvatelstva v českých zemích po roce 1945 a Romové: Kontinuita nebo nové trendy? In: DVOŘÁK, Tomáš – VLČEK, Radomír – VYKOUPIL, Libor (ed.): *Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho 70. narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Brno, Matice moravská 2003 (v tisku).

146 GRULICH, Tomáš – HAIŠMAN, Tomáš: Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945–1958. In: *Český lid*, č. 73 (1986), s. 72–85, hl. s. 82, pozn. 19. Je zde rovněž přehled zčásti represivních plánů a opatření vládních a správních míst vůči romskému obyvatelstvu. Srv. také PAVELČÍKOVÁ, Nina: Romské obyvatelstvo ČSR v letech 1945–1954. In: NOSKOVÁ, Helena (ed.): *Sborník studií k národnostní politice Československa (1945–1954)*. (Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.) Praha, ÚSD AV ČR 2001, s. 35–52, hl. s. 41–46.

147 HAIŠMAN, Tomáš: Cikánské obyvatelstvo v českém pohraničí v prvních letech osídlování. In: *Etnické procesy v novoosídleneckém pohraničí*, sv. 2, s. 117–132, hl. s. 124.

v prosinci 1945 navrhl pražský Zemský národní výbor zákaz nomádského způsobu života a volného pohybu „cikánů" (rovněž se jim neměl povolovat vstup do určitých měst, například do Prahy a lázeňských měst).[148] Přestože nelze najít žádný centrálně vydaný zákaz pobytu pro Romy v určitých územích s razítkem ministerstva vnitra, praktikovaly se v Čechách odsuny Romů a zákazy jejich pobytu na některých územích z rozhodnutí místních úřadů, především místních a okresních národních výborů.[149] Částečně až do padesátých let místní národní výbory přidělovaly Romům bydliště ve starých, rekonstrukci vyžadujících městských jádrech někdejších německých měst, jejichž kulturní hodnota s přílivem těchto nových obyvatel nesporně velmi utrpěla (například v Chebu a v Českém Krumlově). Na jiných místech se Romové museli spokojit s primitivními přístřešky, oddělenými od obytných čtvrtí ostatních občanů.[150] Plány ministerstva práce a sociální péče, které podpořili i zástupci „bezpečnostních orgánů", nuceně umístit větší část Romů do nejrůznějších pracovních a nápravných táborů, byly v připomínkovém meziministerském řízení odloženy *ad acta*.[151]

Státní politika vůči Romům však až do konce čtyřicátých let nesledovala jen represivní kurz. Spíše se v ní snoubily dvě tendence: integrace do pracovního procesu, a tím i do společnosti, jednak z donucení, jednak cestou asimilace zaměře-

---

148 GRULICH, T. – HAIŠMAN, T.: Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945–1958, s. 72 n. Všechny další údaje, pokud není uvedeno jinak, pocházejí z této práce.

149 Tak se o odsunu usedlých Romů uvažovalo také v Chebu. Po podrobném přezkoumání v rámci evidenční akce v srpnu 1947 však bylo zjištěno, že „jsou vesměs zaměstnáni na manuálních pracích u stavitelů a konají tu nejtěžší a nejhorší práci. Znamená to, že máme 220 pracovních sil, kterých bychom jinak neměli, neboť nikdo jiný by tuto práci nechtěl dělat." Vyjádření bezpečnostního referenta místního národního výboru v Chebu cit. podle HAIŠMAN, T.: Cikánské obyvatelstvo v českém pohraničí v prvních letech osídlování, s. 129. Zástupci okresních národních výborů Litoměřice, Děčín, Teplice-Šanov a Ústí n. L. schválili 15.4.1947 důrazně formulovanou rezoluci, v níž „se ohražují proti tomu pokládat cikány za osídlence". *SÚA*, f. ÚPV-B, k. 978, sign. 1282/85, rezoluce ze schůze Severočeských regionálních sborů – požadavky okresů Ústí nad Labem, Litoměřice, Děčín a Teplice-Šanov.

150 V memorandu ministerstva vnitra z jara 1947 se dočteme: „Byl by využit [pro ubytování Romů] obytný objekt, mnohdy ne zplna [svému účelu] vyhovující, pro nenáročnost cikánů však dostačující – i bez podlah – a cikánům by se dostalo aspoň nejnutnějšího ubytování." *SÚA*, f. MV-NR, k. 12054, sign. E 5476, Zpráva o cikánech v Československu.

151 *Tamtéž*. Dokument obsahuje i návrhy opatření proti „cikánům, jimiž je pohraničí v Čechách a na Moravě přímo zaplaveno". Vedle zařazení „nepolepšitelných cikánů do výchovných táborů" se zde píše i o „zamezení neorganizovanému přesunu cikánů ze Slovenska do zemí českých" a opět i o zákazu pobytu Romů v Praze, lázeňských městech a některých částech pohraničí. „Zřízení výchovných táborů bude současně výstrahou pro ty cikány, kteří by to nemyslili opravdově s trvalým zaměstnáním." Dále měli být Romové zcela vyloučeni z veřejných dopravních prostředků. Jedna schůze ministerstva sociální péče se v listopadu 1946 usnesla „očistit od cikánů pohraničí v třicetikilometrovém pásmu od státních hranic". U Písku měl být v nejbližší době zřízen první tábor pro cikány. Viz *tamtéž*, protokol ze schůze bezpečnostních referentů z 11.3.1947. Jeden z účastníků, jistý dr. Palát, navrhl, „aby všichni cikáni, kteří neprokáží československou státní příslušnost, byli podchyceni jako cizinci a jako takoví odstrčeni za hranice, zejména do Maďarska, pokud maďarské hranice nejsou ještě tak dokonale střeženy".

né na změnu situace, v níž se romské obyvatelstvo nacházelo po staletí. Od počátku padesátých let se prosadil druhý přístup. Porozumění české veřejnosti pro historicky podmíněnou jinakost Romů bylo však omezené, jak o tom svědčí zprávy v tisku, téměř vždy negativně podbarvené.[152] Pohled na Romy jako „metlu pohraničí" je patrný i z početných situačních zpráv bezpečnostních orgánů z těchto okresů.[153]

Reemigranti, kteří hledali novou existenci do roku 1950 především v pohraničí, představovali svým etnickým a sociálním původem velmi heterogenní entitu. Někteří z nich – například volyňští Češi, kteří smýšleli většinou antikomunisticky, Češi z Vídně či Německa a Slováci, kteří přesídlili v rámci výměny obyvatel s Maďarskem – byli od počátku svého usídlení pod dohledem bezpečnostních orgánů.[154] Právě zásahy státu regulující usazování českých a slovenských reemigrantů v pohraničí by mohly posloužit dalšími názornými případy, jež by podepřely závěry této studie a ukázaly, že represivní opatření byla v rámci sídelní politiky uplatňována i vůči příslušníkům obou státních národů již před nastolením komunistického mocenského monopolu.[155]

---

152 Srv. *Rudé právo* z 24.5.1947; Opatření proti cikánům na Šluknovsku. In: *Svobodný Varnsdorf*, (20.9.1946); Cikáni – metla Vejprt. In: *Hraničářské slovo*, (26.10.1946); Prostituce a zlodějna. In: *Svobodný Varnsdorf*, (25.10.1946); Jak cikáni pečují o dobytek: Podivné pastvinářské družstvo. In: *Svobodné slovo*, (10.1.1947); Kdy budou cikáni také pracovat. In: *Svobodné slovo: Český ráj a Krkonoše*, (5.1.1947); Cikáni v pohraničí. In: *Zpravodaj z pohraničí*, (1.10.1946) a (15.4.1947). Cit. podle: HAIŠMAN, Tomáš: Snahy centrálních orgánů státní správy o řešení tzv. cikánské otázky v českých zemích v letech 1945 až 1947 ve světle tisku. In: *Český lid*, č. 76 (1989), s. 4–10, hl. s. 10.

153 Romové („cikáni") jsou ve zprávách SNB zmiňováni zpravidla od poloviny roku 1946, většinou v souvislosti s krádežemi a dalšími trestnými činy, které buď skutečně spáchali nebo z nich byli místním obyvatelstvem podezíráni. Srv. mj. *Archiv Ministerstva vnitra ČR*, Praha, f. 304, sv. 192, inv. č. 6 (Teplice-Šanov), l. 49, 88, 97; sv. 168, inv. č. 2 (Frýdlant v Čechách), l. 85; sv. 174, inv. č. 3 (Kaplice), l. 89; sv. 174, inv. č. 1 (Kadaň), l. 122; sv. 167, inv. č. 2 (Duchcov), l. 136–138.

154 K volyňským Čechům srv. NOSKOVÁ, H.: *Návrat Čechů z Volyně*, s. 48–61, o období let 1948–1954 také s. 69–86. Iniciativa ke kontrole reemigrantů vycházela kromě toho i od místních úřadů. Tak okresní národní výbory Cheb, Aš, Falknov (dnes Sokolov), Loket, Nejdek a Karlovy Vary (okresy, kde žilo obzvláště mnoho reemigrantů, Romů a Slováků) na podzim 1946 mj. navrhly evidovat všechny reemigranty, zcela zastavit usídlování „reslovakizovaných" Maďarů do pohraničí, odsunout všechny „cikány" a „nepřipustit, aby se reemigranti usazovali v pohraničí kompaktně a osazovali celé obce, a stejné zásady stanovit pro osazování českého pohraničí Slováky" (!). *SÚA*, f. MV-T, k. 3 (bez signatury), Zpráva pro ministra vnitra, 17.10.1946.

155 Kvůli nedostatku místa je zde možné uvést jen dva příklady. Srv. dopis ministerstva obrany ministerstvu práce a sociální péče z 20.2.1947 (*SÚA*, f. MPSP, k. 405, sign. 2306), který poukazuje na „pochybné rozsídlování reemigrantů v pohraničí. Týká se to hlavně reemigrantů z Maďarska, částečně z Německa a z nereemigrantů pak cikánů. Hlavní závada spočívá v tom, že zmínění místo rozptylování ve vnitrozemí jsou dirigováni do míst největší potřeby pracovních sil v pohraničí, takže vznikají cizojazyčné ostrovy, jako např. v Oloví – maďarský, v Nejdku – německý a na Falknovsku – cikánský. Důsledek jest, že nedojde vůbec k asimilaci složek, nebo až po velmi dlouhé době." Srv. také zde již zmiňované směrnice vydané Osidlovacím úřadem v Praze pod značkou 38013/46-IV/1 již v roce 1946, které pro reemigranty stanovily kvótu dvě procenta na okres, aby bylo zajištěno jejich co nejrovnoměrnější rozptýlení po pohraničí.

4. Závěrem

Do jaké míry byly represivní prvky imanentní součástí státní sídelní politiky vůči nenčmeckému obyvatelstvu v letech třetí republiky? Předložené případové studie dovolují formulovat několik obecně platných závěrů:

Zaprvé: Přesídlování osob, někdy porušující i poválečné vnitrostátní právní normy, představovalo pro československou politickou reprezentaci i ve vnitrostátním měřítku patentované řešení politiky vůči obyvatelstvu (*Patentlösung innerhalb der Bevölkerungspolitik*). Jeho provádění v širokém měřítku naráželo na mnohem menší zábrany než před rokem 1938. Tento posun hodnot bezpochyby souvisí s povědomím o transferech obyvatelstva, které již předtím prováděly jiné evropské státy.

Zadruhé: Hlavními principy, z nichž státní orgány ve svých úvahách a částečně i praktických krocích vycházely, bylo „přesídlení za trest", „očista pohraničí" a „asimilace za účelem dosažení etnicky jednotného území". Většinou se tyto tři motivy kombinovaly a spojovaly – šlo-li o odstranění nežádoucích osob z pohraničí – se všudypřítomným toposem vnitrozemí jako nejlepšího léčebného místa (*Allheilbecken*) pro „nespolehlivé živly". Vnitrozemí však tomuto iluzornímu očekávání, že by mělo jako prastará česká „mateřská půda" vyléčit „nemoci" dlouhou dobu „zněmčeného pohraničí", nemohlo vyhovět – částečně z organizačně-technických a národohospodářských důvodů, částečně proto, že totalitní rysy státu před „Únorem" i po něm zkrátka měly své meze. Přesto byly jisté skupiny obyvatelstva výše popsanými respresivními akty státní politiky v pohraničí takřka kolektivně postiženy. V rozpracovávání a provádění donucovacích osidlovacích opatření na ministerstvu vnitra jednoznačně hráli prim funkcionáři KSČ. Tato strana vedle shora uvedených motivů sledovala také své volební ambice a kalkulovala s tím, že si zvýší popularitu především mezi novoosídlenci (Hlučínsko, jihomoravští Charváti, rozptyl Němců do vnitrozemí v letech 1947 a 1948). Některé plány nucených přesídlení, rozvíjené až do roku 1948, ztroskotaly a byly komunistickým režimem v prvních letech jeho vlády z vnitropolitických i zahraničněpolitických důvodů odloženy *ad acta*. Jiné byly dále rozpracovány, nový režim na ně navázal ještě ostřejším způsobem nebo byly navrženy a realizovány teprve jako projev „třídního boje".[156]

Zatřetí: Ze strany státu se zmenšil respekt k právním normám, které jsou základním pilířem ústavy každého demokratického státu (svoboda pohybu a pobytu, svobodné nabývání a držba majetku) a které podle ducha ústavy z roku 1920 mohly být porušeny jen ve výjimečných případech. Místo toho se stalo maximou (nejen osidlovacích funkcionářů) dosáhnout určitého cíle tak či onak; v případě nutnosti i změnou ústavy a zákonů,[157] exekutivními vyhláškami a nařízeními (tento způsob

156 V této studii je poprvé věnována největší pozornost koncepcím ústředních státních osidlovacích orgánů, a to hlavně jejich nejvyšších představitelů. Aby bylo možné porozumět myšlenkovému světu funkcionářů, kteří řídili poválečné migrace, je nezbytné vposledku brát do úvahy také neuskutečněné nebo jen částečně realizované koncepce. Nebyly totiž jen nějakou teoretickou hříčkou (*Planspiele*).

157 Srv. vyjádření Miroslava Kreysy z 8.2.1946 v Liberci (viz s. 278 této studie).

byl obzvláště oblíbený, protože umožňoval obejít parlament)[158] nebo zkrátka porušením platných norem.[159]

Začtvrté: Pro Miroslava Kreysu, přednostu pražského Osidlovacího úřadu, a jím reprezentovanou komunistickou stranu byl proces osidlování pohraničí, který z velké části sám řídil, významným nástrojem k nivelizaci struktury československé společnosti a k vlastnímu mocenskému prosazení. „Rozdělujeme majetek mezi široké vrstvy lidu, a musíme tudíž do podrobna promyslet politické využití tohoto rozdělení majetku, aby nepochybně noví nabyvatelé se musili cítit zavázáni a aby byli vděčni především naší straně za to, že majetku se jim dostává, aby navždy se stali obhájci režimu lidové demokracie, který jim dal tak pevný základ jejich lepší existence."[160]

Bez množství majetku, které se škrtem pera dostalo do rukou státu a představovalo značnou část státního jmění, by znovuosídlení bývalých domovů sudetských Němců na dobrovolné bázi sotva bylo možné. Převážná většina novoosídlenců se do pohraničí vypravila dobrovolně jen díky zároveň probíhajícímu přidělování konfiskovaných majetků, které bylo největší přerozdělovací akcí v českých dějinách. Přesto se vysidlovacím a osidlovacím orgánům, jimiž se zabýval tento příspěvek, nepodařilo na jedné straně provést nucené migrace, a zároveň na druhé straně zorganizovat uvnitř státu přesuny obyvatelstva na čistě dobrovolném základě. Represivní prvky, zaužívané vůči Němcům a Maďarům, nezadržitelně prosakovaly také do vnitřní kolonizace, přinejmenším – obrazně řečeno – do šuplíků jejích organizátorů. Jak se autor pokusil ukázat, neexistuje v tomto ohledu žádná zásadní diskontinuita mezi dobou před únorem 1948 a po něm. Nebyl to žádný přelom, ale pouze jeden z milníků na cestě ke stalinskému systému.

Z němčiny přeložil Petr Šafařík.

158 Bezpočet zpráv dokládá vyšší počet majetkových deliktů v pohraničí; o tom, že k postupnému znevažování soukromého vlastnictví přispíval i stát, svědčí mj. návrh vládní vyhlášky z roku 1947, podle nějž vyvlastnění majetku občanů mělo být možné nejen při mobilizaci, válce nebo na základě mimořádných opatření stanovených branným zákonem (§ 27), ale i za účelem zřízení vojenských cvičišť. Viz *VHA*, f. VKPR, k. 7, č.j. 57.

159 Srv. vyjádření Júlia Ďuriše ze 14.11.1946 (viz pozn. č. 98).

160 *SÚA*, f. 23, arch. jedn. 10, interní materiál osidlovací komise při ÚV KSČ, pravděpodobně z druhé poloviny roku 1946.

„Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě po roce 1989

Michal Kopeček – Miroslav Kunštát[1]

Úvod poněkud abstraktní...

„Sudetoněmecká otázka“, respektive historický vztah Čechů a Němců v českých zemích nahlížený optikou jeho tragického vyústění v letech 1938 až 1946, byla bezesporu nejvíce diskutovaným tématem v české historiografii po roce 1989. Příznačné je, že neoficiálně bývá tato debata často nazývána „sporem o Benešovy dekrety“ či „diskusí o odsunu“. Historiografie nikdy v evropských dějinách nestála daleko od politiky a navzdory opakovaným snahám historiků o vědecký odstup či nezávislost na politické sféře určité spojení mezi politikou a dějepisectvím bylo a je nezvratnou skutečností. Příčin je celá řada a vzniklo mnoho knih s teoretickými ambicemi i bez nich, kritik vedených z toho či onoho ideologického či teoreticko-metodologického stanoviska i sáhodlouhých diskusí bez jasného konce, jež se tento vztah snažily tematizovat, pochopit, či dokonce ovlivnit. Tyto práce a diskuse nebudou tématem statě, jejíž zaměření je užší. Její autoři však sdílejí obecný poznatek, že historiografii si nejenom nelze představovat jako čistou a na politice nezávislou vědu, ale že právě historiografie má od tohoto ideálu – ideálu v pravém slova smyslu – pravděpodobně dále než vždy „méně společenské“.

S vědomím historicko-politického kontextu české diskuse o poválečném odsunu sudetoněmeckého obyvatelstva se soustředíme převážně na její akademickou část (vědomi si toho, že tím do jisté míry vytváříme umělou pomyslnou hranici) a odkazy na „externí“ faktory, jako je obecná politická situace, přesah, či dokonce úzké souvislosti některých diskusních příspěvků s dějepisectvím či politikou v dalších zemích (zejména v Německu, Rakousku a na Slovensku), omezíme na nutné mini-

1 Za cenné podněty a často kritické připomínky autoři děkují Muriel Blaive, Milanu Drápalovi, Tomáši Hermannovi, Janu Křenovi, Jaroslavu Kučerovi, Martinu Nodlovi, Janu Pauerovi, Jiřímu Peškovi a Odřichu Tůmovi.

mum. Činíme tak z čistě praktického hlediska a nechceme tím esencializovat či jakkoliv izolovat „českou" debatu od debaty například „německé" či „středoevropské". Za hlavní protagonisty akademické debaty budeme považovat historiky, politology a další odborníky v humanitních vědách, jakož i další intelektuály s ambicemi podávat širší a odborně podložené historické výklady. Z toho také vyplývá, že primárním pramenem nám jsou odborné publikace a specializované časopisy. Metodologickým východiskem, či spíše inspirací tohoto přehledu jsou pak soudobé *dějiny myšlení* (*intellectual history*) a *dějiny konceptů* (*Begriffsgeschichte*), zejména jejich textologické metody a kontextualizační perspektiva. Sociálně-ekonomické, profesní či stranickopolitické pozadí debaty, které nemusí být vždy irelevantní z hlediska debaty samé, bude zmíněno jen okrajově. Jinými slovy, jde nám o obsah sporu, nikoliv o jeho pozadí, nemluvě už vůbec o konkrétních difamacích typu „kdo je kým placen" a „jakým zájmům slouží" (ty bohužel také patří k vybavení současné české akademické *Streitkultur*). Také neaspirujeme na to podat vyčerpávající komentovanou bibliografii diskuse, jde nám spíše o její konceptuální charakteristiku, popis jejího vývoje a kritiku jejích teoretických a metodologických limitů.[2] Z toho je také patrné, že výsledkem této statě nebude prezentace našeho vlastního pohledu na dané historické události, nýbrž zhodnocení diskuse o těchto událostech. Největší pozornost bude přitom věnována pracím vydaným v posledních letech.

Podmínkou pro zachování akademického charakteru diskuse je určitá minimální kultura akademické polemiky, která však speciálně v tomto případě vykazuje značné nedostatky. Politická brizance takzvané sudetoněmecké otázky po celá devadesátá léta sotva prospěla křehkým strukturám dialogu a jeho kultuře, která by se za běžných okolností vyznačovala možná větší postojovou otevřeností, přístupností novým argumentům a ochotou naslouchat. I v takzvané akademické debatě jsme tudíž konfrontováni s mimořádnou mírou ideologizace, zkratkovitého nálepkování, stranickopolitické instrumentalizace. Není ovšem divu – vztah k Němcům a Německu (a jeho nejdramatičtější momenty) se vždy týkal vitálních zájmů české společnosti, a proto bude mít toto téma vždy celospolečenský nárok a dimenzi.[3]

Proto také bylo většinou zvykem k určitým postojům v této debatě přiřazovat širší politické koreláty. A tak prakticky neexistující *political correctness* (tentokrát v pozitivním smyslu) umožňuje označovat například autory blízké některým institucím, jež jsou více otevřeny názorům odsunutých sudetských Němců, za takzvané stipendisty.[4] Tento příklad je jednou z typických transmutací starších, účelově zneužíva-

2 Poslední nekomentovanou bibliografii nejen české, ale i slovenské, německé a rakouské produkce k tématu, resp. k otázce odsunu viz Vysídlení Němců z Československa: Výběrová bibliografie literatury z let 1945–2001. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 168–186.

3 O tom nepochybovali ani účastníci disidentských diskusí po zveřejnění textu slovenského historika Jána Mlynárika „Tézy o vysídlení československých Nemcov" (pod pseudonymem Danubius, in: *Svědectví*, roč. 15, č. 57 (1978), s. 105–122). Již průběh tehdejší následné diskuse na stránkách exilových a samizdatových časopisů dal tušit, že se náš vztah k česko-německé minulosti stane v případě obnovy demokratických poměrů jedním z kruciálních témat.

4 Termín „stipendista", zavedený zřejmě Daliborem Plichtou (viz pozn. 23), se ujal i u některých historiků (srv. ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Mnichovský syndrom*. Šenov u Ostravy, Tilia 2000, s. 82–91).

ných stereotypů, uplatňovaných například komunistickou propagandou vůči disidentům (motiv „jidášského groše" plynoucího ze zahraničí, implikující zradu či zištnost). Naopak autoři, kteří v analýze základních neuralgických témat zaujímají tradiční, v zásadě většinové postoje, jsou některými svými „kritickými" oponenty označováni za „erární" historiky a obviňováni z opatrnické konformity, případně i ze šovinismu, nacionalismu či kryptokomunismu.

Určitou analogii lze na německé straně nalézt nikoliv v akademickém prostředí, které se většinou efektivně brání cílené politizaci, ale v meziprostoru mezi vědou a osvětou, v populárněvědecké produkci a v takzvaném politickém vzdělávání, zejména tam, kde jsou tyto aktivity organizovány různými vyhnaneckými organizacemi. Zde se silně rozlišuje mezi vědci, kteří jsou blízcí většinovému sudetoněmeckému obrazu minulosti, a mezi kosmopolitními akademiky, „odcizenými" převažující sudetoněmecké intenci. V jejich hodnocení se také objevuje, zvláště jedná-li se o historiky sudetoněmeckého původu, motiv zrady či zpronevěry. Hněvivé hodnocení ovšem pronásleduje i ostatní německé badatele, kteří dospěli k závěrům, jež nejsou v souladu s tradičním sudetoněmeckým podáním. Je jim mimo jiné vytýkáno, že svou prací minulé bolestné události nevysvětlují, nýbrž ospravedlňují.

Českou akademickou debatu o sudetoněmecké otázce na konci 20. století budeme charakterizovat na základě ideálnětypického modelu vymezeného dvěma krajními pozicemi podle jejich poměru k interpretaci odsunu německého obyvatelstva z Československa po skončení druhé světové války. Představitele první z nich lze nazvat „kritiky" poválečného odsunu a politiky prezidenta Edvarda Beneše, stoupence druhé pozice následně – s notnou dávkou zjednodušení – „obhájci", ne vždy přímo odsunu, ale spíše politiky Beneše a jeho okolí, která k odsunu přispěla.[5] Je přitom zřejmé, že jde o model zjednodušující (tj. redukcionistický, jako ostatně každý model), který prozatím pouze naznačuje sémantické pole, avšak neposuzuje motivy, erudici ani světonázorový profil účastníků debaty. Zatímco ty, kteří stojí blíže jednomu z extrémů, bychom mohli aproximativně charakterizovat jako zastánce antinacionalistických, respektive národoveckých pohledů na minulost, velkou část účastníků diskuse je třeba zařadit kamsi do okolí středu pomyslné škály. Tato převažující a značně heterogenní skupina odmítá nespornost a jednoznačnost obou extrémů, tj. představy exkluzivní „české viny" i „spravedlivého odsunu", a zdůrazňuje historický kontext událostí. Avšak v konečném důsledku se každý, v okamžiku

5 Tento model má být především epistemologickým nástrojem, avšak je zřejmé, že ani on není neutrální a potenciálně v sobě skrývá jisté hodnotové postoje. Rozhodli jsme se pro něj vzhledem k tomu, že alternativní modely (popsané níže) klasifikující danou debatu na tábory „odborníků" a „moralizátorů" či „nacionalistů" a „kritiků nacionalismu" jsou hodnotově mnohem vyhraněnější. Ostatně k hodnotově neutrální perspektivě se lze vždy jen přibližovat. Totéž se týká užívané terminologie. Tam, kde je to příznačné pro danou interpretaci, snažíme se uvádět originální pojmy v uvozovkách. Sami se přikláníme například k termínu „odsun", který se navzdory oprávněné kritice, že vyvolává dojem neosobního historického procesu, v českém prostředí vžil. Často jsou však jako víceméně rovnocenná synonyma – ovšem s kritičtějšími konotacemi – v diskusi i v článku uváděny pojmy „vyhnání" či „(nucené) vysídlení", jež jsou bližší německému úzu *Vertreibung*.

kdy vstoupí do daného diskurzu, nutně situuje na tu či onu stranu směrem od ideálního středu, a proto se bude naše obecná charakteristika ještě nějakou dobu držet poněkud simplifikujícího dichotomického modelu.

Na rozdíl od veřejné diskuse a názoru značné části českého obyvatelstva o odsunu jako víceméně spravedlivém řešení problémů „konfliktního společenství" Čechů a Němců se tedy historici zpravidla dívají na odsun kriticky. Tato kritika odsunu u jeho obhájců je však umírněná, zaměřená především na fázi takzvaného divokého odsunu, usilující o porozumivé zasazení politiky prezidenta Beneše a snah československé politické reprezentace o řešení sudetoněmecké a maďarské otázky v poválečné republice transferem obyvatelstva do širšího referenčního rámce. Naproti tomu kritici odsunu se nespokojují s pouhým odsouzením takzvaných excesů při odsunu či některých prvků Benešovy politiky a kritizují paušálně – ve shodě s mainstreamem sudetoněmeckého dějepisectví – odsun jako zločin proti lidskosti založený na nepřijatelném principu kolektivní viny. Obě tyto pozice, zdůrazňujeme *ideálnětypické*, mají specifickou argumentační výstavbu, která vyplývá z odlišných před-vědeckých, hodnotově orientovaných východisek a rétorických strategií. To pak nutí první z nich k zaujetí obecně konstruktivního a v konkrétních případech obranného přístupu a druhé naopak k obecně dekonstruktivnímu a zpravidla kritickému stanovisku, jdoucímu někdy až na samu mez totální destrukce tradičního historického sebeobrazu. Následkem toho vzniká situace jakéhosi „neporozumění", kdy obě strany vytvářejí nekompatibilní, neprostupná a vzájemně nekomunikovatelná historická *topoi*, popřípadě jedna z nich zcela zpochybňuje relevanci témat, na nichž trvá strana druhá.

Personifikací sporu je do jisté míry postava Edvarda Beneše, kterého tábor kritiků vidí nejenom coby hlavního strůjce odsunu, ale také jako tvůrce specificky české „národněsocialistické revoluce" (Emanuel Mandler) a chybně nastavené zahraniční politiky po roce 1945, jež vydláždily československým komunistům cestu k moci. Prezidentské dekrety upravující právní postavení sudetoněmeckého a maďarského obyvatelstva po druhé světové válce kritici viní z uplatňování nepřijatelného principu kolektivní viny založeného na etnických kritériích, z nějž byli vyjmuti jen aktivní bojovníci proti fašismu – to je podle nich logika, na jejímž základě by také Češi jako národ mohli být obviněni ze zločinů komunismu, s výjimkou aktivních disidentů či příslušníků třetího odboje. Odsun Němců z Československa a aplikace kolektivní viny nemají podle kritiků s výjimkou Jugoslávie obdoby co do rozsahu, provedení a uplatněných principů. Často zde jako základní „analytická" kategorie figuruje pojem „český nacionalismus", který propojuje první Československou republiku a její ústavně i politicky zakotvený koncept československého národa s událostmi předcházejícími Mnichovské dohodě a nakonec i odsunu.[6] První republika, nehledě na

6 Jedním ze zajímavých derivátů českých debat 90. let se stal i spor mezi zastánci a odpůrci teze o „československém národu" jako národu politickém, jenž vykrystalizoval v nedávné polemice Evy Broklové a Jaroslava Kučery. Poměrně emotivní diskuse nemohla však dospět ani k částečnému konsenzu: zatímco Broklová se většinou pohybuje na půdě politické teorie (byť s náznaky její aplikace na historickou materii), Kučeru zajímá především funkce těchto pojmů

její „jinak chvályhodné zásluhy" a „vcelku demokratický charakter", podle kritiků nebyla s to získat si loajalitu a přízeň svého nečeského obyvatelstva, a to včetně Slováků, proto její reprezentace, a především Češi nesou značný díl odpovědnosti za tragický konec staletého soužití Čechů a Němců v českých zemích. Právě reflexe vlastní viny je podle kritiků to, co české společnosti, zvyklé se ve svých historických obrazech vnímat vždy jen jako oběť, chybí a s čím se musí vyrovnat.

Naproti tomu obhájci, od skalních až po umírněné, odmítají „démonizaci" osoby Edvarda Beneše a snaží se o diferencovanější ztvárnění jeho rozporuplné historické role, jejíž konečná podoba u jednotlivých autorů sahá od extrému adorace Beneše jako málem posledního evropského demokrata až k hluboce kritickým pohledům na jeho osobnost i politickou činnost. Tito autoři (ostatně ve shodě s významnou částí německé historiografie) zdůrazňují, že Beneš není ani hlavním tvůrcem odsunu, ani jediným hybatelem české a slovenské exilové reprezentace, a naopak poukazují na jeho nelehkou pozici mezi různými proudy domácí i světové politiky a na demokratičnost jeho názorů i praktickopolitických činů. Odsun obhájci zasazují do kontextu válečné situace, poukazují na tradici a dialektiku transferů, začínající již na počátku 20. století a dynamizovanou nacistickým Německem během války, a dovolávají se všeobecně přijímané politiky odsunu (kterou jim personifikuje zejména Winston Churchill), stvrzené postupimským rozhodnutím vítězných mocností. To podle nich poskytlo mezinárodní legitimizaci a legalizaci odsunu Němců z Československa, jenž byl toliko komponentou mohutného transferu obyvatelstva německého původu ze zemí střední a východní Evropy. Všichni zpravidla odsuzují „excesy" a bezpráví během takzvaného divokého odsunu bezprostředně po skončení války. Zároveň však někteří odmítají pojem kolektivní viny v souvislosti s prezidentskými dekrety týkajícími se občanství a majetku „Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa", s tím, že dekrety jmenovitě vyjímaly určitou část Němců a Maďarů, kteří projevili pročeskoslovenský aktivismus.[7] Z tohoto pohledu bývá také první republika někdy až nekriticky hodnocena jako „výjimečný ostrov demokracie" uprostřed autoritářského, respektive fašistického moře střední Evropy třicátých let, k jehož destrukci významně přispělo chování většiny sudetoněmeckého obyvatelstva, nesoucího tak plnou odpovědnost za kolaboraci s Hitlerem a tím i za poválečnou ztrátu československého občanství, konfiskaci majetku a vysídlení z republiky. Obvyklá je přitom argumentace z pozic „státní rezóny", loajalita ke státům (zde k Československé republice) je povýšena mnohdy na nezpochybnitelné hodnotové

v konkrétní právní normotvorbě, a to zejména v jazykovém zákonodárství, především však v „právní skutečnosti" první Československé republiky. Srv. zejména: KUČERA, Jaroslav: Politický či přirozený národ? K pojetí národa v československém právním řádu meziválečného období. In: *Český časopis historický*, roč. 99, č. 3 (2001), s. 548–568; BROKLOVÁ, Eva: Politický nebo etnický národ. In: *Tamtéž*, roč. 100, č. 2 (2002), s. 379–394.

7 To je ovšem z hlediska kritiků irelevantní tvrzení, neboť i poté zůstává základní kategorií etnický původ (nehledě na počet výjimek). Také princip dokazování vlastní neviny (tzv. princip vyvratitelné domněnky), totiž československého vlastenectví či antifašismu, na pozadí presumpce viny je i z hlediska tehdejších mezinárodněprávních kodifikací a obyčejových pravidel diskutabilní.

kritérium. Umírnění obhájci zpravidla přiznávají, že došlo k uplatnění principu kolektivní viny, a současně poukazují (mimo jiné v návaznosti na známé teze Karla Jasperse a Hannah Arendtové) na dobový kontext a aplikaci tohoto principu i v jiných evropských zemích. Navíc zdůrazňují, že poválečné bezpráví páchané na českých Němcích stejně jako politika odsunu mají v historické kauzalitě viny své počátky ve válečných zločinech a běsnění vyvolaných nacistickou zvůlí, což nemá být jejich ospravedlněním, ale jistým vysvětlením určitě. Všeobecný až paušalizující pojem „českého nacionalismu", užívaný táborem kritiků, je většinou odmítán jako příliš vágní a emocionální kategorie, jež nemá valnou analytickou hodnotu v seriózních pokusech o historickou rekonstrukci posledních desetiletí česko-německého soužití.

Lze říci – navzdory všem zmíněným nedostatkům české akademické debaty o takzvané sudetoněmecké otázce a zdání jisté nehybnosti, již implikuje také náš model a kterou často konstatují i sami účastníci diskuse – že v posledních třinácti letech bylo v této oblasti vykonáno mnoho pozitivní práce, jak snad doloží následující řádky.

Mezi vědou, morálkou a politikou

Část české a slovenské odborné veřejnosti nebyla po roce 1989 problematikou historického vztahu Čechů a Němců a poválečného odsunu německého obyvatelstva nijak zaskočena. Poprvé se začala české veřejnosti tato otázka nesměle otevírat v šedesátých letech pracemi tehdy mladých autorů, jako byli například Milan Hübl, Jan Křen, Václav Kural, Bedřich Loewenstein, František Lukeš, Václav Vrabec, Bohumil Černý či Dušan Hamšík, a v mnohem dogmatičtější a propagandistické podobě nakonec i v dílech klíčových představitelů prorežimní oficiální historiografie, jako byli Václav Král, Čestmír Amort, Antonín Šnejdárek a podobně. Doba sice nepřála monografickému zpracování odsunu, avšak zejména práce mladších autorů pojednávajících o dějinách české a slovenské společnosti a politiky za druhé světové války se dotýkaly řady témat s odsunem přímo souvisejících, jako například vztahu československé a sudetoněmecké exilové reprezentace či vůbec vzniku a vývoje myšlenky poválečného transferu německého obyvatelstva. Odsun a česko-německý vztah byl samozřejmě také předmětem debat v československém exilu (Pavel Tigrid, Radomír Luža, generál Lev Prchala, Jaroslav Stránský, Jaromír Smutný, Eduard Táborský a jiní), který navazoval na první známky kritiky v publicistice z let 1945 až 1948 (Ferdinand Peroutka, Michal Mareš, Pavel Tigrid, Přemysl Pitter, Adolf Kajpr). Exilová produkce však měla v tomto období na československou veřejnost jen velmi omezený vliv. „Normalizační" režim po roce 1969 rozvíjející se diskusi na téma odsunu utnul a opět ji vyloučil z veřejného i odborného diskurzu. V kruzích nezávislé české a slovenské inteligence byla nicméně znovu otevřena na konci sedmdesátých let, a tentokrát zcela bez omezení stanovovaných oficiální doktrínou a bez státního dozoru. Ve známých „Tézích o vysídlení československých Nemcov" slovenský historik Ján Mlynárik pod pseudonymem Danubius kritizoval československou společnost za ignorování tématu odsunu a poukazoval na dosud nedostatečnou reflexi jeho morálních, kulturních a politických dopadů. Mlynárikův článek vyvolal

převážně odmítavé reakce, avšak stal se počátkem diskuse, která přes všechny proměny vnějšího i vnitřního rámce trvá dodnes.

Debata v disentu (ovšem s účastí exilových a některých německých autorů) měla převážně morálně-politický charakter, neboť žádný ze zúčastněných neměl přístup k dostatečně široké pramenné základně ani novější zahraniční literatuře, což vyčerpávající historickou reprezentaci tematiky prakticky znemožňovalo. Také to přispělo ke skutečnosti, že právě otázky morálního hodnocení odsunu, vztahu této sporné kapitoly dějin k vlastní identitě Čechů a Slováků, hodnocení historického vývoje česko-německého vztahu a také souvislosti s celkovou interpretací především českých dějin, respektive pozdějším sporem mezi takzvanou protestantsko-pokrokářskou a katolicko-habsburskou výkladovou linií, se staly ústředními náměty samizdatových polemik. V otázce odsunu tehdy vykrystalizovaly dva základní postoje, které se přes všechny variace a proměny zrcadlí v diskusi o odsunu dodnes. Jedna skupina diskutujících projevovala značně skeptický postoj k možnosti explicitního morálního hodnocení minulosti a odmítala princip přenášení dnešních morálních kritérií na historické událostí (Milan Hübl, Jan Křen, Václav Kural, Luboš Kohout a jiní). Druhá skupina naopak bránila právo historika vyslovovat takové hodnotící soudy, jež pokládala dokonce za konstitutivní prvek historické prezentace (například skupinové stanovisko známé pod pseudonymem Bohemus: Toman Brod, Jiří Doležal, Milan Otáhal, Petr Pithart, Petr Příhoda, Miloš Pojar).[8]

Ne všichni historici, zvláště v posledním desetiletí existence komunistického režimu, však byli zcela odříznuti od přístupu k archivním a dalším materiálům. Narozdíl od perzekvovaných disidentů či emigrantů měla generace historiků nastupujících na profesionální dráhu na začátku osmdesátých let sice omezené, přesto však ne zcela zanedbatelné možnosti dostat se k zajímavým pramenům týkajícím se obecně česko-německých vztahů i přímo odsunu. Jak upozorňuje jeden z příslušníků této generace Jaroslav Kučera, nejenom regionální, ale i některé centrální archivy a správní instituce povolovaly na doporučení oficiálních badatelských institucí studium jisté části svých fondů.[9] Badatelské úsilí těchto historiků přineslo své plody v prvních letech po pádu komunistického režimu. Jednou z nejpřínosnějších prací k tématu byla bezesporu kniha *Odsun Němců z Československa 1945–1947* Tomáše Staňka. Jeho podrobná analýza průběhu odsunu je založena na široké pramenné základně, zejména tištěných pramenů a fondů severomoravských archivů. Mnohem méně se však zabýval politickoideovou stránkou celého problému, tj. otázkou vzniku a konkrétního vývoje myšlenky transferu německého obyvatelstva v domácí i exilové československé politické reprezentaci.[10] Podobný přístup uplatnila i autorská dvojice

8 Řada z důležitých textů těchto polemik vyšla v roce 1990. Viz ČERNÝ, Bohumil – KŘEN, Jan – KURAL, Václav – OTÁHAL, Milan (ed.): *Češi, Němci, odsun: Diskuse nezávislých historiků*. Praha, Academia 1990; JEDERMANN, František [Petr Příhoda]: *Ztracené dějiny*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1990; HÜBL, Milan: *Češi, Slováci a jejich sousedé*. Praha, Naše vojsko 1990.

9 KUČERA, Jaroslav: Česká historiografie a odsun Němců: Pokus o bilanci čtyř let. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 366.

10 STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha, Academia – Naše vojsko 1991.

Stanislav Biman a Roman Cílek, kteří ve své práci vydané krátce před listopadovými událostmi roku 1989 podali obraz situace v českém pohraničí v závěrečné fázi války a prvních mírových měsících, kdy probíhal takzvaný divoký odsun.[11] Naopak širších politických souvislostí odsunu v rámci československé politiky, postoje jednotlivých politických stran a vnímání odsunu v českém intelektuálním milieu se dotkl ve své knize napsané v exilu Karel Kaplan a ve svých studiích také Václav Vrabec a Pavel Škorpil.[12] Nevděčného úkolu analyzovat na základě dostupných materiálů počet obětí, které odsun zaplatily životem, se ujal mimo jiné Jaroslav Kučera, jehož studie byla prvním seriózním českým pokusem o stanovení příslušných počtů.[13] Kromě toho řada z těchto autorů se v prvních letech po roce 1989 snažila publikovat popularizující studie či články v denním tisku a přispět tak střízlivým pohledem na sporné otázky dějin, s nimiž se nepřipravená česká společnost těžko vyrovnávala.[14]

Vedle toho se však na začátku devadesátých let objevila syntetizující díla Jana Křena či Václava Kurala, kteří na nich pracovali ve ztížených podmínkách pověstných maringotek, mimo oficiální badatelské struktury (a tedy bez přístupu k archivům) a kteří přesto dokázali podat relativně vyvážený obraz česko-německého soužití v příslušných dějinných úsecích.[15] Když se k tomu přičte ještě starší produkce ze šedesátých let a nakonec i některá díla z osmdesátých let autorů, jako je Otto Urban, Jiří Kořalka, Robert Kvaček či František Lukeš, a také reedice programově moralizující syntézy autorské trojice Petr Příhoda, Petr Pithart a Milan Otáhal, původně vydané samizdatem,[16] lze pak konstatovat, že na začátku devadesátých let česká

---

11 BIMAN, Stanislav – CÍLEK, Roman: *Poslední mrtví – první živí: České pohraničí květen až srpen 1945*. Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství 1989.

12 KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, Panorama 1990; VRABEC, Václav: Ke genezi myšlenky transferu Němců v domácím odboji. In: ČERNÝ, B. ad. (ed.): *Češi, Němci, odsun*, s. 287–310; ŠKORPIL, Pavel: Die Lage der Deutschen in den böhmischen Landern 1945–1948 im zeitgenossischen Urteil der tschechischen Intelektuellen. In: SEEWAN, Gerhard (ed.): *Minderheitsfragen in Südosteuropa*. München, R. Oldenbourg Verlag 1992, s. 327–333.

13 KUČERA, Jaroslav: *Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva*. Praha, Federální ministerstvo zahraničních věcí 1992. Tato studie sloužila také jako jeden z podkladů k pozdějšímu společnému „Stanovisku česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám" z roku 1996. Počty obětí odsunu se vždy mírně liší, ve studiích blízkých stanovisku komise se udávají řádově kolem třiceti tisíc.

14 Viz TÝŽ, J.: Česká historiografie a odsun Němců, s. 365–373. V oblasti popularizace hraje významnou roli také aktivita nevládních organizací pořádajících česko-německé diskuse na nejrůznějších úrovních, jichž se často vedle svých německých kolegů a dalších intelektuálů účastní čeští historici. Viz např. sborníky z každoročních setkání v Jihlavě pořádaných Nadací Bernarda Bolzana a německou křesťanskodemokratickou Ackermannovou obcí, v nichž dominovaly historické referáty: *Češi a Němci: Historická tabu*; *Češi a Němci: Ztracené dějiny?*; *Češi a Němci: Cestou dialogu*; *Češi a Němci: Doba podeklarační* (Praha 1992–1998.)

15 KŘEN, Jan: *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*. Praha, Academia 1990; KURAL, Václav: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918–1938*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů – Nakladatelství R 1993. Poslední období česko-německého soužití, které doposud nebylo syntetícky zpracováno, tj. dobu od Mnichova do konce války, pak v roce 1994 vyplnila další Kuralova práce *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*. Praha, ÚMV 1994.

16 PODIVEN: *Češi v dějinách nové doby*. Praha, Rozmluvy 1991.

veřejnost měla možnost utvořit si relativně ucelenou představu o vývoji česko-německých vztahů v českých zemích od konce 18. století do roku 1945 na základě historické produkce českých autorů nejrůznějších světonázorů, politických přesvědčení a metodologických přístupů.

V téže době se však odehrávala na stránkách deníků, kulturně-politických periodik (například *Střední Evropa*, *Přítomnost*, *Nová Přítomnost*, *Listy*) i v elektronických médiích politická debata o sudetoněmecké otázce, která – vyvolána zřetelnou distancí prezidenta Václava Havla od odsunu a vyhnání – se více než minulostí přirozeně zabývala jejími současnými důsledky. V těchto diskusích byla historie užívána často velmi účelově a k seriózní historické produkci se přihlíželo poskrovnu.[17] Historici se však snažili do veřejné debaty zasahovat, jak popularizujícími publikacemi, tak i vlastními publicistickými příspěvky.[18] Reprezentativní ukázkou jejich názorů bylo fórum „O sudetoněmecké otázce" časopisu *Soudobé dějiny* v roce 1993, uspořádané redakcí jako „doplněk k historickému bádání". Podkladem fóra (s mezinárodní účastí – Peter Heumos, Rudolf Hilf, Ľubomír Lipták, Adam Michnik, Ferdinand Seibt) bylo stanovisko jednoho z nejvýraznějších kritiků odsunu, a zejména českého přístupu k němu, Bohumila Doležala. Ten viděl v sudetoněmecké otázce především problém politický, a to na domácí i zahraničněpolitické úrovni. Distancoval se jak od přehnaně „moralizujícího" postoje autorů „Bohema", kteří podle něj postavili svou kritiku a celkovou dějinnou reflexi na zjednodušující dichotomii mezi etnickým a politickým pojetím národa, tak od „scientistické" argumentace jejich kritiků (Jan Křen, Milan Hübl, Václav Kural) odmítajících „morální odsudky" historické události odsunu. Kritizoval některé stereotypy české reflexe odsunu, jako například neustálé odkazování na „původního viníka", omluvné poukazy na hrůzy války, teorii o „nezbytnosti odsunu" (byť s distancí od „výstřelků divokého odsunu", či argument o sudetských Němcích jako spoluvinících nacistického rozbíjení Československa) a tedy v konečném důsledku strůjcích vlastního poválečného osudu. Doležal několikrát odmítl snahy historizovat a důsledně kontextualizovat problém odsunu a v závěru diskuse naopak navrhoval pojímat problém odsunu „izolovaně", neboť jen potom bude možné jej jako politický problém řešit, přičemž nastínil svou představu takového pozitivního řešení.[19]

---

17 Tyto domněnky by však bylo potřeba prokázat podrobnou analýzou veřejné debaty o sudetoněmecké otázce a s tím souvisejících problémů, jako je znovusjednocení Německa, vývoj české zahraniční politiky a také vývoj relevantních pasáží politických programů českých politických stran. Do značné míry tak již učinil Vladimír Handl v rukopisné studii „Czech Perceptions of Germany" (Birmingham 2000). Tento zhruba padesátistránkový text vznikl jako součást projektu Ekonomické a sociálněvědné výzkumné rady (*Economic and Social Science Research Council* – ESRC) „Germany and the Reshaping of Europe", realizovaného v Ústavu pro německá studia na Univerzitě v Birminghamu a částečně publikovaného na jeho webových stránkách *www.igs.bham.ac.uk*.

18 Viz např. KUČERA, Jaroslav: *Odsun nebo vyhnání? Sudetští Němci v Československu v letech 1945–1946*. Praha, H & H 1992; STANĚK, Tomáš: *Předpoklady, průběh a důsledky vysídlení Němců z Československa 1918–1948*. Ostrava, Amosium 1992. Další reference viz KUČERA, J.: Česká historiografie a odsun Němců.

19 Viz DOLEŽAL, Bohumil: Poznámky k sudetoněmeckému problému; TÝŽ: Vyjádření k diskusi.

Reakce na Doležalovy názory byly, jak se dalo očekávat, velmi rozdílné, od obecných frází *de facto* obcházejících zásadní sporné body přes snahu obhájit vlastní názory kritizované Doležalem až po důkladnější pokusy vypořádat se s autorovou argumentací. Aniž bychom zde tyto reakce reprodukovali, poukážeme na některé zajímavé momenty. Názorovou pozici velké části historiků zřejmě shrnul Tomáš Staněk, když napsal, že „terén, v němž se uplatňují pokusy pokračovat v rozmluvě", je v zásadě „vykolíkován", a nepřímo tak souhlasil s Doležalem, že jde především o politický problém. Ovšem jeho řešení pro historiky spočívalo v přísné distanci od politické sféry a soustředění se na „drobnou práci" v archivech, zatímco „politickou práci" doporučoval přenechat politikům. Další autoři (Peter Heumos, Václav Kural, František Svátek) varovali před výhradně českou sebekritikou, která nemá odezvu na německé, respektive sudetoněmecké straně. Právě proto, že jde o problém výsostně politický, nelze podle nich vyžadovat od české společnosti a státu hlubokou dějinnou reflexi v okamžiku, kdy druhá strana nejenom podobnou reflexi zcela opomíjí, ale trvá na svých agresivních a z hlediska českého národního zájmu nebezpečných požadavcích. Naproti tomu jiní (Bedřich Loewenstein, Petr Pithart, Petr Příhoda) obhajovali své předchozí kritické pozice a zdůrazňovali potřebu vlastní české sebekritiky jako nezbytného prvku zdravé sebereflexe národní komunity bez ohledu na chování sudetoněmecké politické reprezentace. Z metodologického hlediska byly významné poukazy Ferdinanda Seibta a Petra Heumose na potřebu psát společné dějiny a vymanit se z bludného kruhu jednostranných etnohistorií a jejich kategorií.[20] Tento zásadní postulát vedl v polovině devadesátých let Jana Křena a Ferdinanda Seibta ke zpracování poválečné produkce českého a německého, respektive sudetoněmeckého dějepisectví v přehledných studiích zabývajících se vždy „druhou stranou" – Seibt bilancoval písemnictví české a Křen produkci německou.[21]

Vztah České a Slovenské federativní republiky, respektive České republiky k Německu se po pádu komunismu ve střední Evropě výrazně zlepšil. V roce 1992 byla mezi oběma státy podepsána bilaterální dohoda o sousedství, která sice potvrdila již dříve sjednanou nulitu mnichovské dohody, avšak jinak nechala stranou všechny zásadní ožehavé otázky společných dějin. Křesťanskodemokratická vláda Helmuta Kohla ovšem nevěnovala vztahům s malým českým sousedem příliš velkou pozornost, a to tím spíše, že po rozpadu federace ještě ztratil na geopolitické váze. O to slyšitelnější byl hlas sudetoněmeckých organizací, především agilního Sudetoněmeckého krajanského sdružení, které si svou váhu na politické scéně a význam v agendě vládnoucí koalice zajišťovalo skrze bavorskou Křesťanskosociální unii, poměrně konsekventně podporující požadavky landsmanšaftu, zejména problematicky speci-

---

In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 236–246; 287–292.

20 Pro jednotlivé názory viz Fórum o sudetoněmecké otázce. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 236–292.

21 KŘEN, Jan: Poválečná německá historická literatura o českých zemích. In: KOVÁČ, Dušan – KŘEN, Jan – LEMBERG, Hans (ed.): *V rozdelenej Európe: Česi, Slováci, Nemci a ich štáty v rokoch 1948–1989*. Bratislava, AEP 1998, s. 125–155; SEIBT, Ferdinand: Nemci v českej historiografii 1945–1990. In: *Tamtéž*, s. 157–170.

fikované „právo na vlast". Za těchto podmínek v české společnosti sílila potřeba „vyrovnání se s minulostí" vzhledem k německému partnerovi, bez ohledu na to, co takové vyrovnání znamenalo pro různé společenské vrstvy a skupiny. Také na německé straně – a zde především na politické, nikoliv společenské rovině – se začal poněkud strnulý stav česko-německých vztahů jevit jako problematický, zejména vzhledem k německé ambici upevnit ve střední Evropě svůj vliv a být hlavní oporou snah nejvyspělejších postkomunistických států o přistoupení k Evropským společenstvím, respektive Evropské unii. V létě 1995 proto začala první neformální a důvěrná jednání na úrovni vlád o deklaraci, jež měla narýsovat „tlustou čáru za minulostí" v zájmu rozvoje přátelských vztahů v současnosti i budoucnosti. Avšak jednání se vzhledem k vnitropolitickému vývoji v Česku i v Německu ukázala být složitější, než se očekávalo, a deklaraci se podařilo podepsat až v lednu 1997. Přesto šlo o významný počin, který navzdory poněkud odlišným očekáváním a také následným interpretacím na obou stranách posunul česko-německé vztahy na novou úroveň, zejména díky vytvoření Fondu budoucnosti a poloficiálního Česko-německého diskusního fóra.[22]

Mezi nacionálními vášněmi a smířením

Většinová česká společnost nebyla nikdy, ani v euforické době bezprostředně po pádu komunismu, nakloněna příliš vstřícným krokům směrem k sudetským Němcům, což dokazovala mohutná kritika takzvané omluvy prezidenta Havla za vyhnání z prosince 1989 i jeho dalších „smiřovacích" gest. V důsledku rozdělení Československa, rychle se přitvrzujících podmínek integrace republiky do euroatlantických struktur a sílící oficiální politiky „národního zájmu" se tolerance vůči nacionalistickým argumentům dále zvětšovala, a byla to právě „německá hrozba", personifikovaná zejména předsedou landsmanšaftu Franzem Neubauerem, jež se stala vděčným námětem českých národoveckých novinářů a publicistů.[23] Je však také pravda, že požadavky sudetoněmecké politické reprezentace byly v podstatě celou společností vnímány jako přehnané. Zejména „právo na vlast" (*Heimatrecht*), založené na kolektivním právu zaručujícím vrácení českého státního občanství třem milionům sudetských Němců a jejich následném „svobodném státoprávním rozhodnutí", bylo a dodnes je chápáno na české straně jako „poetický název pro obyčejný teritoriální nárok" (Jiří Gruša). Za těchto podmínek se začal v rámci českého přístupu klást větší důraz na právní aspekty celého problému, což se projevilo jak při jednání o deklaraci,

---

22 HANDL, Vladimír: Česko-německá deklarace – mezi minulostí a zítřkem? In: *Mezinárodní vztahy*, roč. 38, č. 3 (1998), s. 5–17. Zhodnocení práce tohoto fondu a fóra viz např. ŽÁK, Václav: Nebezpečné identity. In: JENÍK, Zdeněk (ed.): *Češi a Němci dříve a dnes: Problémy národní identity a vzájemných vztahů Čechů a Němců*. Opava, Open Education & Sciences 2000, s. 66–74.

23 Škálu názorů projevujících se ve veřejné debatě do roku 1997 viz PITHART, Petr – PŘÍHODA, Petr: *Čítanka odsunutých dějin*. Praha, Nadace Bernarda Bolzana 1998; typickou nacionalistickou argumentaci viz např. KVASNIČKA, Václav: *Nepolepšitelní: Od Henleina k Neubauerovi*. Praha, Futura 1996; či PLICHTA, Dalibor: *Nesmířenost a nesmiřitelnost německé politiky*. Praha, Fénix 1996.

tak také v odborné produkci. Vznikla řada studií a sborníků, často jako výsledek výzkumných grantů zadávaných ministerstvem zahraničních věcí, jejichž hlavním cílem bylo objasnit váhu a roli sudetoněmecké otázky v české zahraniční politice. Na těchto badatelských úkolech se často podíleli i čeští historici dlouhodobě zaangažovaní na tématu česko-německých vztahů. To zaručovalo odbornou korektnost přístupu k současným otázkám, i když ne vždy se autorské týmy vystříhaly jednostranností, vyplývajících celkem pochopitelně z výzkumů motivovaných aktuálními státními zájmy. Kladem těchto studií byl fakt, že se zde poprvé čeští autoři pokoušeli vypracovat seriózní analýzu vývoje sudetoněmeckých politických a kulturních organizací po roce 1945 a jejich politických požadavků.[24]

Současně historici pokračovali v psaní o odsunu a dalších kapitolách česko-německého vztahu v českých zemích 19. a 20. století. Důležité byly některé základní edice dokumentů, které v těchto letech vyšly.[25] Vznikla řada studií, které mapovaly průběh odsunu, respektive určité události s ním spojené, v některých pohraničních regionech a další práce týkající se perzekuce takzvaného státně nespolehlivého obyvatelstva po roce 1945.[26] Důležitou součástí celkového obrazu válečných událostí a života v protektorátu se stala rovněž takzvaná židovská studia stejně jako četné práce pojednávající o českém odboji či protektorátní každodennosti.[27] V této době vyšla také z hlediska širší debaty o sudetoněmecké otázce inspirativní kniha české historičky žijící v Německu Evy Hahnové *Sudetoněmecký problém: Obtížné loučení s minulostí*.[28] Její kniha je sbírkou několika vzájemně provázaných statí k tématu odsunu a obecně česko-německého soužití v minulosti a jeho reflexe v období po roce 1945. Hahnová zde podala podrobnou kritickou analýzu konstrukce české i sudetoněmecké národní identity, a zejména četných stereotypů vyplývajících z rozdílných interpretací dějinných událostí, které činí historickou paměť jedné i druhé komunity divergentní a nekompatibilní. Přitom se nesnažila navrhovat alternativní

---

24 KURAL, Václav: *Právní aspekty odsunu sudetských Němců*. 2., rozšířené vyd. Praha, ÚMV 1996; TÝŽ (ed.): *Studie o sudetoněmecké otázce*. Praha, ÚMV 1996; TÝŽ: *Krajanské organizace sudetských Němců v SRN*. Praha, ÚMV – Karolinum 1998. Nejucelenější prací k sudetoněmecké identitě a politice paměti po roce 1945, která však vznikla mimo výše popsanou výzkumnou linii, je publikace: HAHNOVÁ, Eva – HAHN, Hans Henning: *Sudetoněmecké vzpomínání a zapomínání*. Praha, Votobia 2002.

25 JECH, Karel – KAPLAN, Karel (ed.): *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: Dokumenty*, sv. 1 a 2. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1995, reedice 2002; VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945: Dokumenty*. Praha, ÚMV 1994; MEJDROVÁ, Hana (ed.): *Trpký úděl: Výbor dokumentů k dějinám Německé sociální demokracie v ČSR v letech 1937–1948*. Praha, ÚMV 1997.

26 Viz přehled ve stati Tomáše Staňka K situaci takzvaného státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích v letech 1945–1948. In: KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Deset let soudobých dějin: Jednání sekce Soudobých dějin na VIII. sjezdu českých historiků*. Praha, ÚSD AV ČR 2001, s. 44–45.

27 Viz KREJČOVÁ, Helena: Osudy židovské komunity v letech 1938–1948: Stav výzkumu. In: *Tamtéž*, s. 65–71; GEBHART, Jan: Retrospektiva a deziderata: Dvacetiletá bilance české historiografie období let 1938–1945. In: *Tamtéž*, s. 24–41.

28 HAHNOVÁ, Eva: *Sudetoněmecký problém: Obtížné loučení s minulostí*. Praha, Prago Media 1996.

historické narace – což by byla pravděpodobně zbytečná práce – ale namísto toho poukázala na některé principy umožňující skutečnou „společnou interpretaci minulosti", jež by přispěly k řešení takzvaného sudetoněmeckého problému jako otázky v zásadě „mentální". Kniha Evy Hahnová ostatně sama svým duo-tematickým zaměřením ztělesňuje jeden ze základních principů „společných vyprávění"; pojednává totiž současně o české i sudetoněmecké straně, zpravidla také perem stejně přiostřeným, což je přístup na české i německé straně doposud spíše výjimečný.

Zajímavé podněty do diskuse přinesla také práce Společné česko-německé a slovensko-německé komise historiků, která byla zřízena již v roce 1990 z iniciativy obou tehdejších ministrů zahraničí, Jiřího Dienstbiera a Hans-Dietricha Genschera (tímto „ministerským" zřízením a financováním se poněkud liší od ostatních existujících bilaterálních historických komisí). Zvláště společné sborníky z konferencí komise, vydávané v německé a české či slovenské mutaci, jsou velmi užitečným ukazatelem stavu historického bádání k určitým tématům z česko-slovensko-německých dějin, neboť účastníci konferencí zde zpravidla ve zkrácené podobě referují o svých dlouhodobých badatelských tématech či záměrech. V prvních čtyřech letech své existence se komise snažila vytvořit obraz oboustranného hodnocení dějinného vývoje v celém období let 1815 až 1989. Od roku 1995 se konference soustřeďují na vybraná témata či období česko-německého, respektive česko-slovensko-německého soužití, jako například na dobu první světové války a její důsledky, problematiku židovské emancipace a antisemitismu, říšskou župu Sudety v letech 1938 až 1945, česko-německé „konkurenční partnerství" v hospodářském životě, paralelní komparaci nacionálněsocialistického systému vlády v Sudetech, protektorátu Čechy a Morava a „klerofašistického" systému na Slovensku či na rozbor kultury paměti a vzpomínání, jak se vytvářela v obou oddělených společnostech po roce 1945.[29] Dvě z dosavadních konferencí Česko-německé komise historiků byly věnovány problematice odsunu, v prvním případě v kontextu česko-německého vztahu za protektorátu v letech 1938 až 1945, ve druhém případě v kontextu srovnání německých i jiných masových transferů po druhé světové válce z Československa, Polska, Maďarska a Jugoslávie.[30]

V roce 1996 přišla komise na základě dosavadní spolupráce se společným schematickým náčrtem česko-německých dějin od poloviny 19. století do současnosti. Důraz v něm klade na politické, sociální a ekonomické dějiny a pokouší se shrnout

29 Srv. SVOBODNÝ, Petr: Informace o společných (mezinárodních) komisích historiků. In: *Český časopis historický*, roč. 99, č. 3 (2001), s. 659–666, kde je uveden i přehled všech publikací komise do roku 2000. Odkazy na německé mutace viz např. předmluva k retrospektivnímu sborníku komise, který byl určen pro širší veřejnost: HOENSCH, Jörg Konrad – LEMBERG, Hans (ed.): *Begegnung und Konflikt: Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815–1989*. Essen, Klartext 2001.

30 ŘEZANKOVÁ, Ivona – KURAL, Václav (ed.): *Cesta do katastrofy: Československo-německé vztahy 1938–1945*. Praha, ÚMV 1993 (souběžné německé vydání: Essen, Klartext 1994); BRANDES, Detlef – IVANIČKOVÁ, Edita – PEŠEK, Jiří (ed.): *Vynútený rozchod: Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Juhosláviou*. Bratislava, Veda 1999 (souběžné německé vydání: Essen, Klartext 1999).

interpretační prvky, které by poskytly společnou půdu pro hodnocení dějinných událostí.[31] Skutečnost, že tento náčrt doposud zůstal jediným pokusem o společný pohled na minulost českých a německých historiků, jakož i náčrt samý, však vypovídají o mezích, které jsou pro podobná společná vyjádření charakteristická. Hledání společné pozice se totiž zpravidla omezuje na pokud možno neutrální výčet historických obrazů s několika vágně formulovanými úvahami o příčinných vztazích klíčových událostí. Těžko však může někdo očekávat, že komise přijde se společnou podrobnou analýzou či konsekventní interpretací určitých dějinných událostí, a to tím spíše, že – jak sami někteří členové komise přiznávají – dosavadní práce komise je značně poznamenána bilateralitou, respektive trilateralitou. Zvenčí ne zcela přehledná institucionální struktura komise zrcadlí totiž současné státoprávní uspořádání: německá část komise (komisí) je společná pro české i slovenské partnery. Logicky je také v práci komise poněkud nadreprezentována osa Praha–Berlín na úkor osy Praha–Vídeň v česko-německých vztazích (a formálně ani neexistuje napojení na skomírající česko-rakouskou komisi historiků). Navíc trilaterální princip si vynucuje pojednání slovenské dimenze vzájemných vztahů i tam, kde se často jedná o problém primárně česko-německý. To samozřejmě není způsobeno tím, že by si historici těchto faktů nebyli vědomi; ani tato reflexe je však neochrání před logikou pracovního procesu daného charakterem instituce.[32]

Navzdory zmiňovaným limitům možností a občasné kritice se česko-německá komise historiků ukázala jako užitečná instituce, která přispívá ke vzájemnému porozumění v pohledu na společné dějiny posledních dvou století a zvyšuje informovanost české i německé veřejnosti o sobě navzájem, mimo jiné i podporou překladové činnosti a výměn studentů i vysokoškolských pedagogů. V neposlední řadě může komise přispět ke zklidnění politických vášní v dobách, kdy se historie opakovaně stává účelovým instrumentem v politickém boji.[33] Tak například v roce 1995 přijala komise prohlášení k padesátému výročí konce druhé světové války, které do tehdejší ostré politické diskuse (rozpoutané například projevem prezidenta Václava Havla z února 1995, zveřejněním prohlášení „Smíření 95" a nálezem Ústavního soudu ČR v restituční „kause Dreithaler") vneslo určité uklidňující tóny a věcnější rétoriku.[34] Podobně na eskalaci paušálních a nekorektních výroků z úst českých,

31 *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění: Náčrt výkladu česko-německých dějin od 19. století.* Praha, ÚMV 1996; paralelní česko-německé vydání: München, R. Oldenbourg Verlag 1996; v českém i německém znění také in: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 2–3 (1996), s. 392–437.

32 Viz např. zdařilé Lembergovy úvahy na toto téma: LEMBERG, Hans: Němci a Češi – národnostní a státní vztahy. In: TÝŽ: *Porozumění: Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999, s. 226–248.

33 Srv. obhajobu Jiřího Peška, jednoho ze členů komise, proti kritice Evy Hahnové a Dušana Třeštíka: HAHN, Eva: Deutsche Bohemistik – von außen gesehen. In: *Osteuropa: Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens*, roč. 49, č. 4 (duben 1999), s. 387–396; TŘEŠTÍK, Dušan: Deutsche Bohemistik – wozu? In: *Tamtéž*, č. 7 (červenec 1999), s. 730–734; PEŠEK, Jiří: Diskuse o budoucnosti německého dějepisectví východní Evropy a o německé bohemistice. In: *Český časopis historický*, roč. 98, č. 2 (2000), s. 323–348.

34 Erklärung der deutsch-tschechischen und deutsch-slowakischen Historikerkommission vom 29. April 1995. In: *Bohemia*, roč. 36, č. 1 (1995), s. 182–184.

rakouských a německých politiků vpředvečer českých voleb v roce 2002 a na okraj řady dalších událostí (politické komentáře Miloše Zemana při návštěvě v Izraeli, rakouské „protitemelínské" referendum a podobně) reagovala komise uvážlivým a důrazným prohlášením, v němž se ohrazuje proti zužování česko-německých vztahů na „Benešovy dekrety" a permanentnímu zneužívání historických argumentů v politických debatách.[35]

Základní smysl činnosti a existence komise ovšem vyjádřil na jiném místě Hans Lemberg: „Historickým komisím musí jít o to, aby bylo možné učinit jednotlivé národní historické obrazy navzájem 'kompatibilními'; neposílat si účty, nýbrž zprostředkovat i empatický náběh k dialogu. (...) Měly by být nalezeny cesty, které by cílenou internacionalizací byly s to transcendovat danou bilaterální konstrukci dialogu historiků."[36]

Ve srovnání se Společnou česko-německou komisí historiků, jejíž existence stačila již vstoupit do povědomí širší zainteresované veřejnosti, je bilaterální Česko-rakouská komise historiků popelkou. Její dosavadní činnost byla navenek natolik nezřetelná, že politická sféra – nic netušící o její existenci – se od roku 1998 opakovaně vyslovuje pro její (znovu)zřízení.[37] Tato komise ovšem pracuje, byť se značnými cézurami, již od roku 1957. Po roce 1990 byla na české straně nově personálně obsazena, nezměněni však zůstali její zřizovatelé – akademie věd obou států. To však přineslo komisi značná finanční omezení, zejména po transformaci a zeštíhlení Akademie věd ČR po roce 1993. Bohatý pracovní program ze začátku devadesátých let tak mohl být naplněn jen zčásti. Obdobím nejintenzivnější práce komise byly roky 1990 až 1994, kdy se uskutečnily úspěšné konference o modernizaci habsburské monarchie a vzestupu jednotlivých národních společností (1990), koncepcích střední Evropy v první polovině 20. století (1991), modernizaci společnosti v Rakousku a ČSR po první světové válce v politice, právu, kultuře a každodenním životě (1992), jakož i Rakousku, českých zemích a Slovensku v bouři proměn let 1938 až 1945, respektive 1948 (1994).[38] S výjimkou poslední zmíněné konference, kde se otázka-

---

35 Komise historiků proti zužování česko-německých vztahů na „Benešovy dekrety". In: *Rozumět dějinám: Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Praha, Gallery 2002, s. 263–265; původní německá verze je zveřejněna na internetové adrese: *www.collegium-carolinum.de/doku/vdok/hiko-benes.htm*.

36 LEMBERG, Hans: *Report of the Conference Coming To Terms With The Past: Opening Up To The Future*. (IGS Discussion Papers Series, č. 19/1998.) Birmingham, Institute of German Studies 1998, s. V–VI. Tuto tezi ovšem rozvádí tamtéž i mnohem konkrétněji: „V neposlední řadě jde o to reflektovat vnější faktory práce komise (kritika tradice *Ostforschung*, především v německo-polském dialogu; 'patos smíření'; interference způsobené politickými paralelními diskurzy a sebezablokováním; kolize mezi nutností často vystupovat na veřejnosti se společnými vyhlášeními a dlouhotrvajícím, otevřeným, ba kontroverzním průběhem diskusí atd.)."

37 Srv. např. interview Otmara Lahodynského s rakouským spolkovým kancléřem Wolfgangem Schüsselem ve zpravodajském magazínu *Der Profil*, č. 26 (2001), s. 32.

38 Z těchto konferencí byly publikovány obsáhlé sborníky; k našemu tématu se bezprostředně vztahuje sborník poslední ze zde jmenovaných, který vyšel – ovšem pouze německy – pod výstižným názvem: PLASCHKA, Richard G. – HASELSTEINER, Horst – SUPPAN, Arnold – DRABEK, Anna M. (ed.): *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn*

mi vyhnání a odsunu zabývali zejména Jaroslav Kučera a Emilia Hrabovecová, se komise tomuto tématu již dále nevěnovala: další společné konference byly věnovány česko-rakouským vztahům v letech 1945 až 1989 (1997), českým a rakouským zemím v raném novověku (1999) a šlechtě v habsburské monarchii ve vztahu k císařskému dvoru v období 1526 až 1740 (2001).[39]

Nezávisle na práci a úsilí historiků v České republice i jinde se však zdá, že sféru politiky se odbornou prací podaří ovlivnit jen výjimečně a určitě ne v obzoru několika let. Závěr 20. století byl ve střední Evropě poznamenán tendencí k radikalizaci nacionalistické rétoriky, zvláště poté co se v roce 1999 Svobodní korutanského hejtmana Jörga Haidera (FPÖ) dostali do rakouské vlády a spolu s lidovci (ÖVP) utvořili černo-modrou koalici. Poté co Vídeň zostřila svou kritiku České republiky a začala otevřeně hrozit zablokováním přístupových jednání do Evropské unie, staly se takzvané Benešovy dekrety opět centrálním tématem české politiky a do značné míry personifikací obrany „českých národních zájmů". Nové kolo veřejné diskuse o dekretech přiživilo toto téma i v debatě historiků o česko-německých vztazích, i když z hlediska dosavadní argumentace zatím nepřineslo nic objevného a také mnozí z dosavadních účastníků debaty se zdají být neustálým opakováním téhož již poněkud znaveni.

Většinová česká společnost vykazuje v průzkumech veřejného mínění stabilně vysokou podporu odmítavého stanoviska českých politiků vůči požadavkům landsmanšaftu a později také některých dalších politických sil z Rakouska a Německa na zrušení „Benešových dekretů".[40] To však neznamená, že by v českém veřejném diskurzu nebylo slyšet kritické hlasy volající po důslednější reflexi politiky odsunu a předcházející české, respektive československé politiky vůči německé „menšině" v letech první republiky. Někteří historici proto cítili potřebu reagovat na tyto kritické postoje, které podle nich nejsou podloženy podrobnou historickou znalostí. Tři reprezentanti mladší historické generace – Jindřich Dejmek, Jan Kuklík ml. a Jan Němeček – vydali „brožuru pro veřejnost", v níž se pokusili tento nedostatek vyplnit a objasnit „historické kořeny a souvislosti" vzniku takzvaných Benešových dekretů

1938–1948: Aktuelle Forschungen. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1997.

39 Česko-rakouská komise historiků nikdy neformulovala žádné chronologické „sebeomezení" – na rozdíl od komisí česko-německé a slovensko-německé, které se explicitně věnují období po roce 1848. Bilance práce komise viz HARNA, Josef: Tätigkeitsbericht der Kommission österreichischer, tschechischer und slowakischer Historiker. In: KŘEN, Jan (ed.): *Německá a rakouská studia v České republice a ve světě*. Praha, Karolinum 1994, s. 122–123; KUNŠTÁT, Miroslav: Die österreichisch-tschechische Historikerkommission in den 1990er Jahren. In: BUSEK, Erhard (ed.): *The Czech Republic and Austria in an Integrating Europe*. (*IDM-Info für den Donauraum und Mitteleuropa*, zvláštní sešit, č. 14, 2001), s. 22–25.

40 Srv. HOUŽVIČKA, Václav: *Sudetoněmecká otázka v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996; shrnutí některých reprezentativních průzkumů veřejného mínění viz BENEŠ, Zdeněk – KUKLÍK, Jan ml. – KURAL, Václav – PEŠEK, Jiří: *Téma: Odsun – Vertreibung. Informační materiál k výuce na základních a středních školách*. Praha, Práce – Albra 2002, s. 4–5.

a odsunu.[41] Kritizujíce sudetoněmeckou historickou produkci za předsudečné pojetí při zpracování sporných otázek dějin autoři *Kauzy* prokázali podobně předpojatý a nesmířlivý přístup, jen s opačnými znaménky. Spíše než historickou analýzou je jejich text historickými argumenty podloženou polemikou proti aktuálním požadavkům sudetoněmecké politické reprezentace a „smířlivým" postojům jisté části českých intelektuálů. Autoři uplatňují všechna *topoi* tradiční argumentace obhájců odsunu, zejména zdůrazňují vinu většiny sudetských Němců na rozbití předválečného Československa, oprávněnost politiky československé exilové reprezentace vedoucí k odsunu československých Němců a odmítají argument o uplatnění principu kolektivní viny.[42] Aktuální politický účel a jednoznačné stanovisko publikace jasně dokládá také závěrečná Dejmkova kapitola věnující se roli sudetoněmecké otázky v česko-německých mezistátních vztazích po druhé světové válce. Německé postoje jsou zde ve zkratce vylíčeny jako víceméně kontinuální snaha o revizi odsunu, ať již v otevřené či latentní podobě, z čehož také vyplývá autorovo velmi kritické ocenění současného stavu česko-německých mezistátních vztahů, symbolizovaných Česko-německou deklarací o vzájemných vztazích a jejich budoucím rozvoji z ledna 1997.[43]

Dalším příspěvkem, který reagoval na vzedmuté politické vášně v období před parlamentními volbami v roce 2002, bylo stanovisko Sdružení historiků České republiky nazvané *Historikové proti znásilňování dějin*.[44] Jeho autoři, ředitel Historického ústavu AV ČR Jaroslav Pánek a ředitel Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK Jiří Pešek, sice tento text představili jako „několik orientačních bodů pro příští diskusi", s místy až autoritativní dikcí však vystoupili proti „živelnému historismu", kdy se „novináři, publicisté, politici a další ochotníci opět jednou zmocnili dějin jako útočné zbraně".[45] Vzhledem ke značné institucionální i osobní autoritě obou historiků a také proto, že toto stanovisko do značné míry symbolizuje problémy a úskalí vztahu odborné historické vědy a laické veřejnosti v soudobé společnosti, se nad ním pozastavíme poněkud podrobněji. V textu oba autoři sice uznali, že historická rekonstrukce je otevřeným procesem, avšak zároveň odmítli účelové užívání či relativizování tohoto procesu. Tváří v tvář „diletantsky nekritickým a svévolně zmanipulovaným výkladům [českých] dějin"[46] nabídli svůj vlastní zhuštěný výklad v podobě výčtu a obecného zhodnocení jejich nejcitlivějších partií. Poněkud plakativní výklad však například v pasážích o první Československé repub-

41 DEJMEK, Jindřich – KUKLÍK, Jan ml. – NĚMEČEK, Jan: *Kauza: Tzv. Benešovy dekrety. Historické kořeny a souvislosti. Tři české hlasy v diskuzi*. Praha, Historický ústav AV ČR 1999.

42 Viz Kuklíkovo stanovisko ve stati „Dekrety prezidenta republiky", zejména s. 48.

43 Srv. též publikaci, kterou uspořádalo a vydalo Centrum pro ekonomiku a politiku, *think-tank* blízký ODS: PAVLÍČEK, Václav – DEJMEK, Jindřich – WEIGL, Jiří: *Benešovy dekrety*. (Sborník textů, č. 18.) Praha, CEP 2002.

44 *Historikové proti znásilňování dějin: Stanovisko Sdružení historiků České republiky*. Příloha ke *Zpravodaji Historického klubu*, roč. 12, č. 2 (2001). *Stricto sensu* šlo ovšem pouze o stanovisko výboru tohoto sdružení, k němuž se řadoví členové neměli možnost vyjádřit.

45 *Tamtéž*, s. 3.

46 *Tamtéž*.

lice zcela ignoruje Slováky (a bezděčně tím dodává munici i sudetoněmecké publicistice), když tvrdí, že „Československá republika vznikla a ustavila se jako výraz funkční české domácí státnosti", a petrifikuje řadu stereotypních klišé, která platí však jen *cum grano salis*, například v souvislosti s „unikátně vysokými standardy" ochrany menšin.[47] Po komunálních volbách v roce 1938 nacházejí autoři „na straně demokracie" jen sudetoněmecké sociální demokraty a kvůli takto exkluzivně zvolené formulaci upírají například sudetoněmeckým komunistům či menší části nezglajchšaltovaných křesťanských sociálů jejich antihenleinovský a antinacistický charakter. Níže ve výkladu o postupimské konferenci najdeme například i tvrzení, že transfer Němců byl podobně „potvrzen" jako hranice na Odře a Nise, ačkoliv právě tato hranice měla být potvrzena až na (neuskutečněné) mírové konferenci s Německem. Na druhé straně však jistě stojí také za zmínku konstatování autorů, že potrestání a odsun Němců z Československa v letech 1945 až 1947 byly založeny na v té době obecně sdíleném principu kolektivní viny, byť přitom zároveň zdůraznili, že nešlo o ojedinělý případ v tehdejší Evropě a že odsun je třeba chápat nejen jako výsledek politiky domácího a exilového československého odboje, ale i jako výsledek všeobecného boje proti nacismu a úsilí zabránit dalším etnickým konfliktům v budoucnu.

Několik výše zmíněných příkladů naznačuje ošidnost tohoto typu textů, které mají na jedné straně odbornou historii *bona fide* prezentovat před širší veřejností, na druhé straně však nesou stopu časových a jiných tlaků v míře, jež může naopak historickou disciplínu a její představitele u širší veřejnosti spíše diskreditovat. Problematická je však především snaha paušálně kritizovat politiky, novináře a jiné nehistoriky za zneužívání historie v politické argumentaci, což působí spíše jako nostalgie po časech, kdy historici byli exkluzivními „soudci dějin".[48]

Snaha o kontextualizaci odsunu a vědecké podání celého problému, které by bylo možné postavit proti „amatérským" pohledům a deizinterpretacím, vedla ministerstvo školství k tomu, aby požádalo skupinu historiků o sepsání přehledu shrnujícího dosavadní bádání, jenž by mohl sloužit jako určitá opora oficiálního stanoviska české vlády. Vznikl tak informační materiál pro učitele na základních a středních školách, který podává ve zhuštěné, avšak nikoliv zjednodušující podobě výklad česko-německých vztahů od vzniku Československa v roce 1918, sleduje genezi politiky odsunu v době druhé světové války a na základě nejnovějších výsledků českého i zahraničního bádání popisuje průběh odsunu.[49] Text se nesnažil uniknout před problematickými epizodami jako byla jazyková politika první republiky či český nacionalismus, a v závěrečných kapitolách pojednal o terminologických problémech spjatých s od-

47 *Tamtéž*, s. 4.

48 Srv. PÁNEK, Jaroslav: Historiografie, historické vědomí a odpovědnost: Úvodem k VIII. sjezdu českých historiků. In: PEŠEK, Jiří (ed.): *VIII. sjezd českých historiků: Hradec Králové 10.–12. září 1999*. Praha, Scriptorium 2000, s. 19–27; PÁNEK, Jaroslav: Česká historická věda a české historické vědomí: Několik námětů do diskuse. In: *Český časopis historický*, roč. 97, č. 2 (1999), s. 311–320; TÝŽ: O Češích a Němcích: Rozhovor na mostě. Jaroslav Pánek Hansi Lembergovi, spolupředsedovi Česko-německé komise historiků, z Prahy do Marburku, 21.–26. května 2002. In: *Zpravodaj historického klubu*, roč. 13, č. 1 (2002), s. 7–20.

49 BENEŠ, Z. – KUKLÍK, J. ml. – KURAL, V. – PEŠEK, J.: *Téma: Odsun – Vertreibung* (viz pozn. 40).

sunem a o jeho rozdílných interpretacích. Zároveň se však zabýval výhradně českými a německými odbornými interpretacemi, zatímco podklady „profesionálně sudetoněmecké" byly odbyty poznámkou o jejich zásadní odlišnosti od českého vidění. V obrazu české diskuse o odsunu od konce sedmdesátých let autoři informačního materiálu navíc vyvolávají dojem, že zde existují dva víceméně přesně oddělitelné diskurzy: jeden „etizující", který má údajně význam převážně jako zrcadlo doby, v níž ty které texty vznikají, a druhý „odborný", vedený „politicky neovlivňovaným historickým výzkumem". Je zbytečné dodávat, že zatímco druhému z těchto přístupů autoři jako odborní historici přitakali, první odkázali „mimo půdu vědecko-historických přístupů k minulosti" do oblasti politicko-ideologické publicistiky.[50] Přesto je informační materiál – snad i pro svůj didaktický účel – jedním z nejsrozumitelnějších příspěvků vycházejících z kontextualizujících pozic, který je v daných koordinátách vyvážený a naznačuje východiska svých autorů.

Totéž se nedá říci o další publikaci, kterou iniciovalo ministerstvo kultury a která měla být rozšířením původního informačního materiálu. Naší a zahraniční veřejnosti měla zprostředkovat srozumitelný výklad vývoje česko-německých vztahů v posledních dvou stech letech, nahlížený z „českého úhlu pohledu". Publikace *Rozumět dějinám*[51] v podstatě replikuje názory autorů informačního materiálu včetně zmiňované dichotomie „etizující" publicistiky a „odborné" historiografie. Původní rozšířené texty však jsou doplněny o kapitoly a podkapitoly dalších autorů, jež jsou do celkového syntetického zpracování vsazeny poněkud nesourodě. Zejména některé až prvoplánově apologetické pasáže k právním aspektům odsunu mohou působit v důsledku zvolené dikce, především v paralelně vydávaných cizojazyčných mutacích, spíše kontraproduktivně. Kvůli tomu, že text vznikal narychlo a ve spěchu, má kniha velmi kolísavou úroveň, a to jak vzhledem k jednotlivým kapitolám, tak také k celkovému rozvrhu, což kontrastuje s velmi výpravným grafickým zpracováním využívajícím četných fotografií a křídového papíru. K tomu jistě přispěl i záměr české vlády přeložit publikaci do angličtiny a němčiny a prostřednictvím zastupitelských úřadů ji distribuovat v zahraničí. Tyto okolnosti, stejně jako některé faktografické chyby prvního vydání a nakonec i sama skutečnost, že si ministerstvo školství objednalo napsání „oficiálního" pohledu (což v Česku přirozeně navozuje vzpomínky na „služebnost" historiografie za komunistického režimu), vyvolaly poměrně značnou kritiku na stránkách denního tisku. Sám záměr předložit „oficiální" publikaci českého státu k historickému tématu však není – oproti mínění některých kritiků – nikterak neobvyklý, naopak odpovídá politické praxi řady demokratických zemí, a to jak v západní, tak i ve střední Evropě. Ostatně publikace *Rozumět dějinám* je, navzdory své celkové nevyváženosti, ve výkladu o sporných otázkách česko-německých dějin (včetně odsunu) víceméně korektní. Jeden z hlavních artikulovaných cílů

50 S dichotomií „odborný versus etizující přístup" přišel poprvé Milan Otáhal v předmluvě ke knize *Češi – Němci – odsun*, s. 4–5. To, co u Otáhala původně sloužilo jako analytická kategorie a mělo své věcné oprávnění, se však některým kritikům „moralizujícího" přístupu stává vítaným nástrojem diskurzivní segregace.

51 Viz pozn. 35.

– propagace „českého historického pohledu" v zahraničí – byl však zřejmě formulován poněkud archaicky. Na zahraniční veřejnost (nejenom německy mluvící) by jistě lépe zapůsobil text z pera mezinárodního, či alespoň binacionálního autorského týmu. V tomto smyslu naplní kýženou intenci spíše zcela aktuální, České republice věnovaný svazek z řady velkotirážních informačních brožur pro německé školy, vydávaných bonnskou Spolkovou centrálou pro politické vzdělávání. Zde byli do německého autorského kolektivu přizváni i renomovaní čeští historikové a politologové, kteří na nepoměrně menší ploše zprostředkovali citlivou materii v kontextu, který je pro nezasvěceného německého čtenáře mnohem přijatelnější.[52]

Z badatelského pohledu přínosnou knihou na straně obhájců odsunu a politiky československého exilu je kniha právního historika Jan Kuklíka mladšího, který se angažoval ve většině výše zmiňovaných „kontextualizačních" iniciativ v posledních letech. Na základě důkladné znalosti historického materiálu z domácích i zahraničních archivů a soudobé historické i právněhistorické literatury Kuklík ve své knize *Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů* podrobně popisuje vznik a vývoj dekretální politiky za druhé světové války a krátce po ní.[53] Působivost jeho přístupu tkví v důsledném zarámování Benešovy politiky do prostředí československého exilu a dobové mezinárodní situace a také v podchycení širokých právních a historických souvislostí vzniku dekretů jako právně-politického celku zosobňujícího teorii kontinuity československého státu po roce 1938. Zároveň se však autor v zásadě vyhýbá tématům, která tvoří základ kritiky oponentů Benešovy politiky, a to jak těch, jež se týkají první republiky a s ní spjaté kritiky českého nacionalismu, tak i těch, která se vztahují k době války, jako například problematika nezdařené spolupráce se sociálněmokratickou sudetoněmeckou emigrací. Také zde Kuklík odmítá, že by v příslušných dekretech týkajících se úpravy státního občanství a konfiskace majetku Němců a Maďarů došlo k uplatnění principu kolektivní viny, aniž by se ovšem jakkoliv vyrovnal s rozsáhlou literaturou zastávající opačný názor.

Ve srovnání s poměrně četnými syntetickými i analytickými publikacemi více či méně radikálních obhájců je tábor kritiků v současné akademické debatě slyšet relativně méně. Jedním z neúnavných kritiků české a československé politiky vedoucí k odsunu je historik Milan Churaň. Ve své poslední knize sleduje krok za krokem politická jednání zástupců čtyř velmocí v Postupimi, zejména jejich jednání o otázce transferu německého obyvatelstva ze zemí střední a východní Evropy.[54] Snaží se tak

52 HESSE, Christine (ed.): *Tschechien*. (Informationen zur politischen Bildung, č. 276.) Bonn, Bundeszentrale für politischen Bildung 2002, 50 stran. Autorský kolektiv tvořili: Cornelia Albanová, Christine Brennerová, Eva Hahnová, Vladimír Handl, Christine Hesse, Jutta Klaerenová, Alena Míšková, Jaroslav Kučera, Dieter Segert, Jaroslav Šonka. Na straně 24 však tato publikace mylně uvádí, že během německé okupace zemřelo 36 tisíc Češek a Čechů. V tomto případě se ovšem nejedná (s přihlédnutím k jiné srovnatelné produkci autorů) o bezděčnou recepci tzv. eliminačního antisemitismu či jakousi „arizaci" obětí podle norimberských rasových zákonů, nýbrž o opomenutou nulu ze starších, běžně uváděných českých odhadů.

53 KUKLÍK, Jan: *Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů: Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Praha, Linde 2002.

54 CHURAŇ, Milan: *Postupim a Československo, mýtus a skutečnost*. Praha, Libri 2001.

vyvrátit jeden ze základních argumentů obhájců odsunu, totiž že odsun byl dohodnut Spojenci na postupimské konferenci, a má tedy mezinárodní legitimitu. Churaň ve shodě se sudetoněmeckou a oficiální německou linií zastává názor, že takzvané Postupimské dohody ve skutečnosti nemají právní závaznost a jsou pouze řadou politických rozhodnutí a prohlášení, která mimo jiné dala také souhlas s odsunem. V případě transferu Němců z Československa vycházela podle něj iniciativa především z československé strany a opírala se hlavně o Sověty. Na Praze a Moskvě také, tvrdí autor, spočívá převážná část odpovědnosti za odsun, a nikoliv na spojenecké politice a celkové mezinárodní situaci, jak dokládají Benešovi obhájci. Jistá jednostranná zaujatost singulární událostí odsunu Churaně nakonec vede k vykreslení obrazu spojení „českého nacionalismu" se „sovětským a domácím komunismem" za účelem dosažení jeho „dlouhodobého extremistického cíle – vytvoření výlučně národního, 'slovanského' státu".[55] Tím pádem se mu také odsun jeví jako základní předpoklad následné hladké sovětizace poválečného Československa.

Z Churaňovy práce vychází také patrně nejvytrvalejší z českých kritiků takzvaných Benešových dekretů Emanuel Mandler. Ve své poslední práci *Benešovy dekrety, proč vznikly a co jsou* se pokusil shrnout a historicky doložit svou kritiku, již dříve mnohokrát vyjádřenou v publicistické formě.[56] Pro Mandlera zůstává Edvard Beneš hlavním viníkem vyhnání sudetských Němců, které bylo podle něj počátkem svébytné „národněsocialistické revoluce", v jejímž důsledku se nakonec dostali v únoru 1948 k moci českoslovenští komunisté. Odsun sudetských Němců považuje Mandler za tragický z mnoha důvodů, mimo jiné také proto, že jím začala „retardace českého národního vědomí" směřující k myšlenkovým modelům středoevropského nacionalismu 19. století. Tato retardace je podle něj v podobě nezpochybněné tradice „národněsocialistické revoluce" dodnes součástí české národní identity. Mandlerova působivá a emfatická publicistika však v tomto případě převažuje nad metodologickými požadavky historického pojednání. Mandler si vybírá své prameny i sekundární literaturu značně selektivně a jeho analýza vzniku a role příslušných prezidentských dekretů je mnohem spíše otevřenou politickou polemikou, vycházející z jeho dlouhodobého sporu s levicově liberální a idealistickou tradicí českého politického myšlení, a především s hodnotovými *apriori* českého nacionalismu, než historickou rekonstrukcí založenou na seriózním dlouhodobém výzkumu.[57]

Středovou pozici mezi oběma ideálními extrémy představuje nedávno publikovaná disertace amerického badatele českého původu Francise Dostála Rašky.[58] Centrálním tématem jeho studie je otázka spolupráce československého a sudetoněmeckého sociálnědemokratického exilu v Londýně, respektive důvody jejího selhání

55 *Tamtéž*, s. 97.

56 MANDLER, Emanuel: *Benešovy dekrety, proč vznikly a co jsou*. Praha, Libri 2002.

57 Srv. např. jeho souborně vydané komentáře z posledních let: MANDLER, Emanuel: *Nebát se a nekrást? Výběr ze statí a článků let 1995–1998*. Praha, Torst 1998; TÝŽ: *Češi i Němci: Legendy, spory, realita*. Praha, Libri 2001.

58 DOSTÁL RAŠKA, Francis: *The Czechoslovak exile goverment in London and the Sudeten German issue*. Praha, Karolinum 2002.

a podílu obou stran na tomto výsledku. Avšak jeho vývody mají širší platnost. Raška se vyvaroval jednoznačného obviňování prezidenta Beneše a jeho vlády jako výlučných viníků odsunu, zároveň však zůstal vůči Benešově politice kritický a pečlivě zvažuje všechny zásadní kroky československé exilové reprezentace vedoucí ke konečnému rozkolu se sudetoněmeckou emigrací a k přijetí myšlenky a následné politiky masového odsunu německého obyvatelstva při zachování předmnichovských hranic republiky. Raška se opírá o kritickou českou i německou odbornou literaturu a vlastní archivní výzkum, nevyhýbá se problematickým otázkám a v celkovém hodnocení je tak schopen vystříhat se jednostranností charakteristických pro většinu z výše zmiňovaných prací. I když opomíjí některé historické, a zejména právněhistorické práce k tématu z posledního období, je škoda, že jeho kniha – patrně z toho důvodu, že vyšla v angličtině – u nás zatím nevzbudila širší odezvu.

Přibližně ve stejné době vydal autorský kolektiv pod vedením Václava Kurala a Zdeňka Radvanovského obsáhlý svazek věnovaný dějinám říšské župy Sudety v letech 1938 až 1945.[59] Historický vývoj v pohraničních regionech odtržených od územního jádra českých zemí po mnichovské dohodě byl dlouhodobě jedním z nejvíce opomíjených témat české historiografie, což vyniklo zvláště poté, co k němu dva němečtí autoři vydali obsáhlé monografie.[60] Proto se již dříve na podnět Společné česko-německé komise historiků začal výzkumem dějin v sudetské župě zabývat tým historiků, který výsledky své práce postupně zveřejňoval v šesti svazcích sborníku *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*.[61] Předchozí a často velmi cenné dílčí studie, jež jsou z velké části výsledkem bádání v oblastních a okresních archivech, tvoří také hlavní výchozí materiál, na němž syntetické *„Sudety" pod hákovým křížem* stavějí. V otázkách širšího dosahu a obecného kontextu naopak odkazují ke starší produkci a výsledkům soudobé německé historiografie. I když se kniha přirozeně potýká s řadou problémů daných poměrně vysokým počtem autorů různých názorů a odborného zaměření, podává vcelku vyvážený obraz vývoje v sudetské župě. Zvláště zajímavé jsou pasáže věnované hospodářskému vývoji a sociálním důsledkům začlenění župy do celoříšského hospodářského systému a dopadům válečného hospodářství a událostí na obyvatele sudetských oblastí. Jedním z hlavních cílů knihy je oproti striktně analytickému přístupu zasadit události „posledního dějství" česko-(sudeto)německého vztahu do delší historické perspektivy, což činí zejména kapitoly z pera Václava Kurala. Jeho texty, založené na výsledcích četných vlastních publikací k tématu z dřívější doby, jsou umírněnou

59 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety" pod hákovým křížem*. Ústí n/L., Albis International 2002. Odtržené oblasti, které se nestaly součástí sudetské župy, tj. Pošumaví, jižní Morava, Těšínsko a Hlučínsko, mají být předmětem samostatné monografie.

60 ZIMMERMANN, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat: Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. Essen, Klartext 1999; česky: *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha, Prostor 2000; GEBEL, Ralf: *„Heim ins Reich!" Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. München, R. Oldenbourg Verlag 1999.

61 RADVANOVSKÝ, Zdeněk (ed.): *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*, sv. 1–6. Ústí n/L., Univerzita J. E. Purkyně 1998–2000.

polemikou s převažující sudetoněmeckou interpretací z českého pohledu, který se však netváří jako jediný možný. Kural zejména zdůrazňuje cestu k Mnichovu a jeho důsledky, a tedy i skutečnost, že Československá republika nezanikla v roce 1938 následkem vnitřního rozkladu, nýbrž že rozhodujícím faktorem byl mezinárodní tlak vyvíjený hitlerovským Německem. Vystupuje také proti oběma extrémním stanoviskům, jež chápou sudetské Němce jen jako „oběti", respektive jako stoprocentní viníky rozbití Československa, a podtrhává, že byli jak aktivními strůjci svého osudu, tak také oběťmi historie, již pomáhali tvořit. Žádný z autorů se nevyslovuje přímo k otázce poválečného odsunu, který je nicméně celkem přirozeně horizontem, k němuž se vyprávění o dějinách sudetské župy vztahuje. Jako celek je však kniha zdařilou prezentací pohledu několika českých historiků na dané téma, kteří nezakrývají své výchozí pozice, důsledně polemizují s konkrétními texty jiných autorů (ať již jde o produkci českou, sudetoněmeckou či německou) a v tomto rámci usilují spíše o vysvětlení než o obhajobu historických jevů.

Staré téma – nové paradigma?

Do budoucna lze očekávat, že reflexe takzvané sudetoněmecké otázky v české historiografii (a také v dalších „patrech" předmětné akademické debaty) postupně přestane vykazovat polaritu v dichotomii *„obhájci versus kritici"* odsunu a proměny mentální, institucionální i generační snad zamezí tomu, aby byli sudetští Němci používáni (a zneužíváni) stále jen jako vděční statisté: pro jedny jako domnělý indikátor morální obrody české společnosti, pro druhé zase jako základní argument pro nutnost permanentně bojovat za takzvané národní zájmy.

Příslibem této změny je i skutečnost, na niž jsme několikrát bezděky poukázali: totiž že debata historiků o takzvané sudetoněmecké otázce se po roce 1989 odvíjí – navzdory občasné vášnivé zaujatosti a prudkosti – v permanentním dialogu a spolupráci s německou a rakouskou historickou vědou, a tak čím dál více ztrácí charakter jakéhosi „českého monologu" (byť tento aspekt nezmizel zcela). Mnohé badatelské výstupy jsou ostatně již výsledkem bilaterálních, respektive multilaterálních vědeckých projektů. V kauze poválečných dekretů prezidenta Beneše to výmluvně dokládá široce založený mezinárodní projekt porovnání poválečné evropské legislativy „Užívané československé právní normy v letech 1938 až 1948 a Němci ve srovnání s jinými evropskými zeměmi", který byl zadán koordinační radou Česko-německého diskusního fóra a je koordinován Jiřím Peškem, Oldřichem Tůmou a Horstem Möllerem.[62] Tento trend bude jistě pokračovat i nadále, jak dosvědčuje například příprava (doposud neuzavřená) rozsáhlého česko-německého projektu,

62 Výsledky tohoto projektu (dílčí studie o situaci ve vybraných evropských zemích jsou již hotovy) mají být publikovány během roku 2003. Srv. též webové stránky Česko-německého diskusního fóra *www.fondbudoucnosti.cz*, respektive *www.zukunftsfonds.cz*. Jedním z dalších výstupů je dvojjazyčné vydání vybraných prezidentských dekretů: JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945 / Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik: Studien und Dokumente 1940–1945*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2003.

v němž mají být mimo jiné zrcadlovým způsobem shromážděny a zpracovány dokumenty k odsunu Němců a současně proběhnuvšího osídlení pohraničí, a to v konfrontaci s archivními materiály, dosavadními edicemi pramenů, vědeckými monografiemi a podobně, což má navíc sloužit i jako korektiv a doplnění k rozsáhlé německé *Dokumentation der Vertreibung*.[63]

Stále větší roli hrají překlady prací českých a německých historiků, s nimiž se může seznámit zainteresovaná veřejnost obou zemí. Pozitivní roli zde od konce devadesátých let sehrává Česko-německý fond budoucnosti, díky němuž mohly být spolufinancovány překladové a vydavatelské projekty jak z češtiny do němčiny (práce Jana Křena, Václava Kurala, Tomáše Staňka, Evy Broklové a mnohých dalších), tak obráceně (Ferdinand Seibt, Detlef Brandes, Hans Lemberg, Volker Zimmermann a další). Již nyní platí, že stále více německých a rakouských historiků mladší generace ovládá velmi dobře český jazyk (mimo jiné díky institucím, jako je řezenské Bohemicum). Jsou tak schopni české diskuse rychleji přenášet minimálně do německého či rakouského kontextu, a to se všemi přednostmi a úskalími, které z toho vyplývají. Platí to samozřejmě i *vice versa*, zde však ani tolik díky výraznému zlepšení v jazykové přípravě jako spíše díky snadnějšímu přístupu k zahraniční literatuře a možnostem nových médií.

Novým fenoménem je (a zřejmě i nadále bude) skutečnost, že někteří čeští autoři píší své práce přímo ve světových jazycích s ambicí oslovit v první řadě širší evropskou odbornou veřejnost. S tím je ovšem spojeno nebezpečí, že na české knihkupecké pulty se takové tituly buď nedostanou vůbec nebo až se značným zpožděním. V české akademické debatě tak například téměř absentují pozoruhodné výsledky německy psaných knih Jaroslava Kučery, které doposud nebyly přeloženy do češtiny.[64]

Jak ukázal stručný nástin české akademické diskuse o takzvané sudetoněmecké otázce, zdánlivě vzniká situace, kdy se léta diskutuje, avšak diskuse jako by nikam nevedla. Její účastníci trvají na svých východiscích i argumentech a vyvolávají dojem, že se navzájem neposlouchají.[65] Problém však podle našeho názoru tkví

---

63 Projekt byl předběžně nazván „Abschied und Neubeginn in den Grenzgebieten der böhmischen Länder" a jeho předpokládaní řešitelé (Tomáš Staněk, Jaroslav Kučera, Tomáš Dvořák, David Gerlach, Adrian von Arburg a další) hodlají na rozsáhlé ploše proponovaných čtyř svazků připravit jakousi česko-německou, avšak tematicky vyváženější analogii (rozšířenou o dimenzi znovuosídlení) zdařilého německo-polského edičního podniku: BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): *„Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...": Die Deutschen östlich von der Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus den polnischen Archiven*, sv. 1. Marburg/L., Verlag Herder-Institut 2000. Polské paralelní vydání obsáhlo již všechny čtyři svazky edice (Warszawa, Wydawnictwo Neriton 2000–2002).

64 KUČERA, Jaroslav: *Minderheit im Nationalstaat: Die Sprachefrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*. München, R. Oldenbourg Verlag 1999; TÝŽ: *„Der Hai wird nie wieder so stark sein." Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948*. Dresden, Hannah-Arendt-Institut 2001.

65 Na podobný fenomén v česko-německém dialogu poukazoval například Hans Lemberg, když hovořil o dvou proti sobě stojících legendách – legendě o sudetských Němcích jako Hitlerově páté koloně, kterou si udržují čeští nacionalisté, a na druhé straně legendě o Benešovi jako duchovním otci transferu, kterou si naopak hýčkají nacionalisté sudetoněmečtí. Viz LEMBERG,

v tom, na co poukázal Jan Pauer v případě dialogu česko-německého (který je samozřejmě jen do určité míry analogický s dialogem česko-českým) – diskuse o minulosti, má-li dospět k nějaké formě porozumění, když už ne konsenzu, musí nutně zahrnovat diskusi o hodnotách, které předcházejí vědecké argumentaci a konstruování dějinného obrazu.[66] Přitom na nedostatek výzev k vyjasnění apriorních východisek česká diskuse netrpěla a otázku hodnot se do diskuse snažilo vnést hned několik autorů, zpravidla kritiků odsunu a českého nacionalismu. Většinou však v tomto ohledu nevyvolali žádnou reakci, s výjimkou opakovaných poukazů na to, že do vědecké diskuse debata o hodnotách nepatří, a snahy odzbrojit tyto výzvy jejich kategorizací coby „etizujícího" či „moralizujícího" přístupu navozujícím představu porušení vědeckých standardů. Svou pravdu však často mají i „kritici kritiků", poukazující na skutečnost, že posedlost morálními soudy není v mnoha případech dobrou rádkyní historické vědě a že promítání současných individuálních i společenských právně-etických norem (viz poválečná legislativa v oblasti lidských práv a zločinů proti lidskosti) do minulých událostí deformuje objektivitu reprezentace dějinné události, objektivitu nikoliv ve významu „pravdy", nýbrž diskurzivně stanovené „přiměřenosti" či historického porozumění.

Ať již její účastníci chtějí či ne, debata o „sudetoněmecké otázce", respektive o odsunu, se stala „v českém veřejném prostoru" (Václav Havel) jednou ze stěžejních součástí mnohovrstevnatého a nejednoznačného procesu vyrovnávání se s minulostí na konci 20. a začátku 21. století. Další nedílnou součástí tohoto procesu je doposud v odborném diskurzu relativně méně vyhraněná otázka dědictví komunistické minulosti. Z ptačí perspektivy právě tyto problémy byly v centru nejvášnivějších diskusí v české historiografii po roce 1989, ačkoliv zpravidla byly a jsou pojímány jako oddělené fenomény.[67] Obecným rámcem těchto diskusí je (v celosvětovém kontextu módní, nikoliv však nutně irelevantní) téma vztahu paměti a historie a s tím související problematika role historické vědy v soudobé společnosti. Že toto jsou otázky, které musí řešit i česká historiografie, dokazují například rozpravy v rámci takzvaných diskusních fór po osmém sjezdu českých historiků v Hradci Králové v září 1999,[68] ale také některé výše probírané texty a stanoviska reprezentantů centrálních

---

Hans: Vývoj plánů na vysídlení Němců z Československa. In: ŘEZANKOVÁ, I. – KURAL, V. (ed.): *Cesta do katastrofy*, s. 59–69.

66 PAUER, Jan: Problém morálních norem a hodnot v česko-německé diskusi. In: *Sociologický časopis*, roč. 35, č. 2 (1999), s. 131–150; TÝŽ.: Obtíže česko-německé politiky vztahující se ke společné minulosti. In: *Je již český právní řád v souladu s právem EU?* Praha, Friedrich-Ebert-Stiftung 2002, s. 47–66.

67 To lze samozřejmě snadno a bez sankcí obhajovat na úrovni akademické debaty. Ve veřejném politickém diskurzu je však tato přísná diferenciace spíše než analytickým požadavkem příznakem neochoty konfrontovat se s nepříjemným dědictvím minulosti. Je příznačné, že jeden z prvních pokusů naznačit spojitost vyrovnávání se s otázkou odsunu a dědictvím komunismu v odborné literatuře učinila francouzská historička žijící v Praze Muriel Blaive. Viz její kniha *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001.

68 Viz např. blok „Historické diskusní fórum 1999–2000" v časopise *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 1 (2001), s. 77–130; dále příspěvky uveřejňované na internetovém portálu Ústavu pro klasická studia AV ČR *http://www.clavmon.cz/archiv/polemiky/index.html*.

badatelských a vzdělávacích institucí. Je jisté, že ztráta relativního a možná dokonce jen zdánlivého monopolu historika na výpověď o minulosti je bolestný a pro řadu historiků těžko přijatelný proces. V době nezadržitelné pluralizace politického i kulturního diskurzu a nebývalého „vzestupu memorialismu" se historik stává pouhým řadovým účastníkem veřejné diskuse o dějinách, byť stále ještě do značné míry privilegovaným coby *homo academicus* s příslušným symbolickým kapitálem.[69] Bylo by však zároveň nespravedlivé přisuzovat iniciativám, jako je například již zmíněné stanovisko Sdružení historiků České republiky, jen jakési „zpátečnické" postoje. Je totiž zřejmé, že i když racionálně uznáme značnou míru pluralizace veřejného prostoru, a tedy i v něm existujících historických obrazů, nezbavíme tím odbornou historiografii její povinnosti kritického postoje vůči těm z nich, kde míra subjektivity a svévole při práci s historickými prameny a z nich vytvářenými fakty zdaleka přesahuje meze tolerance odborně vytvářeného historického výkladu. Jinými slovy, historik jako jedinec se může veřejně angažovat a polemizovat s dějinnými konstrukcemi, které odporují jeho odborně nabytým poznatkům. Zároveň si musí být vědom, že on sám tyto poznatky prezentuje v podobě určitého historického vyprávění, za nímž se vždy skrývá historická metanarace, byť často nepřiznaná.

Prubířským kamenem historiografie – a pro soudobé dějiny to platí obzvláště – a základním pravidlem intelektuálně nezávislé historické práce je schopnost historické jevy a jejich vznik vysvětlovat, nikoliv ospravedlňovat či odsuzovat. Tím samozřejmě historikova role nekončí – v interakci a spolupráci s jinými disciplínami lze přece pracovat na výstupech, kde se hranice mezi historií a politikou, právem či morálkou vyjeví zřetelněji: „historickou pravdu" (se všemi prvky vlastnění a dominance) tak s užitkem může nahradit sice na pramenech založený, nicméně vždy jen rekonstruktivistický „historický obraz" – jakkoliv i on se stane toliko projekční plochou, na níž se sice mohou kolektivně sdílené obrazy dějin a figury společenského vzpomínání a zapomínání překrývat (včetně těch, které jsou a budou generovány nemilovanou „beletrizující žurnalistikou"), ale i značně rozostřovat díky stále se měnícímu referenčnímu rámci. Řečeno volně s Mauricem Halbwachsem, historik soudobých dějin musí spíše pokorně vyhlížet jím stále nedosažený časový horizont, kde už nikdo nevzpomíná na minulost, tj. nežije ji, a kde nastupují dějiny. „Pravou minulostí je pro historii to, co již není zahrnuté v oné oblasti, v níž se ještě šíří myšlení skutečných skupin. Zdá se, že historie musí čekat, až staré skupiny zmizí, až zaniknou jejich myšlenky a jejich paměť, aby se pak mohla začít věnovat ustavování obrazu a sledu faktů, které dokáže uchovat jen ona."[70]

---

69 Srv. NORA, Pierre: Gedächtniskonjunktur. In: *Transit*, č. 22 (zima 2001–2002), s. 18–31.

70 Z Halbwachsova díla *Paměť a její sociální podmínky* (1925) cit. dle: ASSMAN, Jan: *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha, Prostor 2001, s. 43–44.

Horizont

Cesta do Syldávie

Pohled (nejen) francouzských komiksů na východní Evropu[1]

Mathieu Hautemulle

Kresba – od papyrů po komiksy – je součástí lidové kultury. Kreslené seriály tak představují sdělovací prostředek „pro čtenáře od sedmi do sedmdesáti sedmi let". Před pádem Berlínské zdi se komiksy dostupné na Západě jen málokdy odehrávaly ve střední a východní Evropě. V posledních deseti letech se však zápletky přesunuly z Moskvy, Berlína a Sibiře, trojúhelníku se silným potenciálem imaginace, a odehrávají se i v Praze nebo v Jugoslávii. Do módy přišly realistické historické nebo politické komiksy: v roce 1992 dostal Pulitzerovu cenu Art Spiegelman za *Mause*, kde líčí život svého polského otce, který přežil Osvětim; Enki Bilal je oceňován jako autor příběhů odehrávajících se v komunistické Evropě; Helena Klakočarová-Vukšičová získala za příběh Chorvatů prchajících před nedávnou občanskou válkou ocenění Alph'art za nejlepší zahraniční album a cenu France Info na festivalu kreslených seriálů v Angoulême. Balkánskou Evropu parodoval už Hergé, když svého hrdinu Tintina vyslal na cestu do Syldávie.[2]

Obraz v sobě nese výtvarné i jazykové znaky. Jakožto „základní nosič našich možností" (Bilal) je zrcadlem i nástrojem ideologií. Podle Francise Lacassina[3] má kreslený seriál „svědčit o své době, odrážet současné starosti, předjímat i domýšlet to, co čtenář očekává, a vyjadřovat aktualitu smyšlenými hrdinskými příběhy"; kreslíři i scénáristé jsou ovlivňováni svým systémem vnímání a svými názory, dotýkají se toho, co je ve vzduchu, a vstřebávají to jako živnou půdu pro svou tvorbu. V kresbě omezené hranicemi komiksových políček kondenzují symboly a předsudky.

---

1 Článek přebíráme z francouzské revue *La Nouvelle Alternative*, roč. 17, č. 56 (2002), s. 151–166. Redakce *Soudobých dějin* doplnila v překladu článku, dokončeného v srpnu 2001, dostupné bibliografické údaje a děkuje autorovi za další ochotné doplňky a zpřesnění údajů v textu.

2 HERGÉ: *Le sceptre d'Ottokar* (Žezlo krále Otakara). Bruxelles, Casterman 1939.

3 LACASSIN, Francis: *Pour un neuvième art de la BD* (Za deváté umění kresleného seriálu). Paris, Gallimard 1971.

Kreslený seriál předpokládá více či méně vědomé sdílení více či méně implicitních hodnot.

Demystifikujme představy o východoevropských zemích v západních kreslených seriálech na základě třicítky seriálů, jejichž děj se odehrává poměrně zjevně ve východní Evropě nebo se týká postav pocházejících z této oblasti.[4] Proč si autor vybral za dějiště právě východní Evropu? Jak se tyto země a tito lidé v kresbách jeví? Takové otázky nás vybízejí k následující cestě do Syldávie.

Snová geografie a geografická iluze

Když se na kreslené seriály odehrávající se ve východní Evropě zeptáte v knihkupectví, doporučí vám komiksy „špionážní a dobrodružné" nebo takové, které pojednávají o diktaturách a o „vojensky zabarvené budoucnosti". Východ představuje nejistý svět plný utajování a zamlčování, uspořádaný výrazně hierarchicky a řízený nějakým vůdcem a armádou. Svět, který vychází spíše z vědeckofantastických představ než z náležitého historického pohledu.

Balkanizace duálních představ

Po roce 1989 je koncentrace příběhů odehrávajících se v Moskvě mnohem slabší než před pádem Berlínské zdi.[5] Před rozpadem sovětského bloku u tvůrců kreslených seriálů satelitní státy byly mnohdy zcela zastíněny moskevským centrem. Moskva, kam se Tintin vydal na svou první výpravu,[6] a Berlín, spojnice a křižovatka, však o legitimní monopol na zápletky přišly. Po nedávných válkách na Balkáně se dějištěm příběhů stává Sarajevo nebo Goražde; novým rozhraním mezi Východem a Západem je Brusel; mnohdy bývá děj situován i do Prahy, železniční a silniční křižovatky ucházející se o vstup do Evropské unie. Jednotlivé země začínají být viditelnější a čitelnější.

„V Evropě bez hranic, která se zbláznila, se setkáváme s mrtvolami a jejich neuvěřitelnými kousky, s neposednou rumunskou hraběnkou a cikánským poldou, který by to krveprolití rád zastavil."[7] Komiksy dnes mají celoevropský záběr a hravě přitom překračují bariéry, které Evropu chrání. Místo hranic teď jde o jejich překračování.

Cikánský hrdina Gipsy jako modernizovaný nomád projíždí světem ve svém nákladňáku po C3C, „obrovské dálnici spojující Evropu, Asii i Ameriku, díky níž

4 Tento soubor lze dělit na pět žánrů: explicitní odkaz na dějiny; science fiction; politická angažovanost; humor a posměch; dobrodružství, objevování a špionáž. Různé tyto kategorie se mohou v jednom kresleném seriálu kombinovat.

5 Tato studie neusiluje o to být vyčerpávající, ovšem uvedená tendence je patrná už při pohledu do oddělení komiksů v knihkupectvích nebo na internetové stránky vydavatelů.

6 HERGÉ: *Tintin au pays des Soviets* (Tintin v zemi sovětů). Tuto cestu, odhalující krutost komunistického režimu – jak byl na začátku 20. století vnímán v Belgii – a vražednou činnost GPU, Tintin podnikl v roce 1930 pro belgický deník *Le Petit Vingtième*. Více informací na internetové stránce http://vbg.free.fr/tintin.htm.

7 SACE – RYELANDT: *Trans Europe Express*, díl 1. Bruxelles, Éditions Glénat 1992.

silniční přeprava vytlačila leteckou dopravu".[8] Nový rozvoj regionů, kde věčná kočovnická pouť převažuje nad usedlým způsobem života, je metaforou internetové sítě a globalizace a odráží nové představy o evropském prostoru, vyvolané pádem Berlínské zdi.

Před rokem 1989 byl prostor sloužící komiksům jako kulisy duální a zjednodušující. Od té doby se zbalkanizoval: děj se odehrává stejně tak v Jugoslávii jako v České republice nebo v Polsku, a to už nejen když jde o významné historické události. Fantastická geografie se změnila. Rudé náměstí už není jediným snovým místem.

Mezi snem a skutečností

Směšování snu a skutečnosti je literární leitmotiv, který zde nabývá politický a sociologický význam. Jen málokterý z hrdinů alespoň na okamžik nebalancuje mezi noční můrou a pravdou. Jako by autor bloudil mezi mýty a mystérii; čtenář proto vidí skutečnost poněkud posunutou.

„Je to ... jakási noční můra, není to ani úplně sen, ani skutečnost ... ale jiné vnímání,"[9] přiznává Jurij, ukrajinský tajný agent na misi v New Yorku, jemuž bylo podáno sérum, aby zaujal místo jiného agenta. Přenosem osobnosti se zápletka stává matoucí. Při četbě komiksu o východní Evropě je pak těžké vybřednout z nevědomosti: jsou tyto obrazy klišé?

Gipsy se jako dítě dostal do opuštěného zámku, který patříval tyranovi jménem Kondukator, zlikvidovanému za revoluce.[10] Chlapec spatřil neznámý svět. Jeho přátelé si přísahají, že jednou budou bohatí a mocní. To je v celém díle jediný okamžik reality, ale právě k němu se celý příběh vztahuje. Stejný proces onirizace nacházíme u Bilala, jehož příběhy se většinou odehrávají ve východní Evropě.[11] Jeho silně zpolitizované zápletky se vyznačují neskutečností, zpětnými scénami a předjímáním. Život na Východě se zde podobá zlému snu. Uveďme ještě bratry Varennovy, jejichž příběh odehrávající se v Polsku mísí skutečnost s neskutečnem,[12] nebo Her-

---

8 *Les aventures du Gipsy* (Gipsyho dobrodružství) od Smolderena a Mariniho vyšly od roku 1993 už v několika dílech v Paříži u Dargauda. Odehrávají se v budoucnosti po velkých klimatických katastrofách, kdy zuří válka mezi Mongoly a Caristy.

9 CHARYN – BOUCQ: *Bouche du diable* (Ďáblův chřtán). Bruxelles, Casterman 1983.

10 SMOLDEREN – MARINI: *Gipsy: Les yeux noirs* (Gipsy: Černé oči). Paris, Dargaud 1997.

11 Enki Bilal prožil prvních devět let života v Bělehradě. Rychle přešel od vědeckofantastických kreslených seriálů k politickým fikcím. Nicméně tlumené tóny podtržené několika tahy modré a červené vytvářejí surrealistický svět. *Les Phalanges de l'ordre noir* (Falangy černého řádu), vydané v roce 1979 v pařížském nakladatelství Les humanoïdes associés, líčí boje v západní Evropě mezi někdejšími frankisty a komunistickými činiteli v důchodu. *Partie de chasse* (Hon), který Bilal vydal v roce 1983 s novinářem Pierrem Christinem ve stejném nakladatelství, popisuje likvidaci člena rumunské komunistické strany během honu na člověka v Polsku. Dílo bylo aktualizováno epitafem „po rozpadu sovětského bloku", shrnujícím život jednotlivých postav v letech 1983 až 1990.

12 VARENNE – VARENNE: *La grande fugue* (Velká fuga). Paris, Albin Michel (edice Le Square) 1981. Po jaderné válce jde o to přežít navzdory nemocem v katakombách a sutinách a dostat se do sídla elity, „dostat se do Warschau" (jako se lidé chtěli dostat do Západního Berlína). Ozáření lidé, občanská válka, černý trh, to vše vyvolává tíseň a úzkost. Je Polsko opravdu tak podivné?

manna, který kreslí směšné „odulé ukazující prsty" OSN, které srbští milicionáři lehce donutí splasknout, čímž vracejí sny o míru do skutečnosti.[13]

Některé postavy hrají divadlo, jako vůdce československých zastánců nezávislosti bojujících proti rakousko-uherské říši v roce 1917 v jednom dobrodružství Victora Sackvilla, špiona Jiřího V.,[14] nebo píší divadelní hry, jako Ludvík, jehož mučí vojáci v *Troše modrého dýmu*.[15]

Nejpřesvědčivějším příkladem proplétání skutečnosti s neskutečnem je *Žezlo krále Otakara*, Tintinova cesta do Syldávie z roku 1939. Podle Jeana Rolina se Hergé nechal při kreslení Syldávie ovlivnit jugoslávským kulturním a architektonickým dědictvím.[16] Minarety, kopule a hrázděné domy připomínají Sarajevo, založené v roce 1463 Turky. Za model Klowu, syldavského hlavního města, prý posloužil zejména Monastir, dnešní Bitola v Makedonii. Příběh evokující královské žezlo Otakara II. měl skutečnou předlohu v Praze. Lidové kroje Syldavanů připomínají nejrůznější kroje slovanských národů. Když Jean Rolin dorazil do Bitoly, řekl, že „všechna Tintinova balkánská dobrodružství nepocházejí samozřejmě odjinud než právě odtud". Geograficky toto království nelze situovat, protože jeho rysy vycházejí ze směsi předsudků a představ, které měl Hergé o jihoslovanských zemích. To platí i o tamním jazyce, syldavštině, jíž se zabývali i jazykovědci. Podle nich jsou slovanská pouze vlastní jména, zatímco ostatní slova jsou spíše germánská. Aby to působilo „hodně cize", některá slova si Hergé vypůjčil z marolštiny, vlámského dialektu, jímž mluvila jeho babička.[17]

Dílo sledovalo politický cíl: ospravedlnit belgickou monarchii, která koncem třicátých let procházela krizí. Vznik syldavského království se inspiruje evropskými monarchiemi. Ve jméně zakladatele dynastie poznáváme prvního z kapetovců, ve fiktivní bitvě u Zilchornu bitvu u Bouvines, v žezle klasický symbol konstitučních monarchií, v okázalé ceremonii Žezla oslavy narozenin Jiřího V. (v roce 1935, čtyři roky před vydáním alba) a konečně v posvěcení panovnické moci Otakara IV. klasickou středověkou ordálií.[18] Kromě toho je *Tintin a žezlo krále Otakara* metaforou nacistické anexe sousedních států. Anšlus plánuje i postava jménem Müsstler (složenina Mussoliniho a Hitlera), Borduřan, jemuž slouží letectvo vybavené stroji Heinkel, jehož muži oblékají uniformy podobné nacistickým a jehož Ocelová garda,

---

Ve skutečnosti podle Patricka Gaumera oba autoři vždycky uváděli rozčarované postavy na scénu bezútěšného světa, jak bylo v oblibě u avantgardy 80. let. (GAUMER, Patrick – MOLITERNI, Claude: *Dictionnaire mondial de la bande dessinée*. Paris, Larousse – Bordas 1998.

13 HERMANN: *Sarajevo-Tango*. Marcinelle (Belgie), Éditions Dupuis (edice Aire Libre) 1995.

14 CARIN – RIVIÈRE – BORILE: *La nuit de Prague* (Pražská noc). Bruxelles, Le Lombard 1992.

15 PELLEJERO – LAPIÈRE: *Un peu de fumée bleue*. Marcinelle, Éditions Dupuis (edice Aire Libre) 2000. Tento příběh „pojednává o historii některých východoevropských zemí". Mísí lásku a politiku v teplých tónech, které navozují pocit snu a odevzdanosti.

16 ROLIN, Jean: Où est passée la Syldavie? In: *Geo*, mimořádné číslo *Tintin, grand voyageur du siècle*, (listopad 2000).

17 K analýze tohoto vymyšleného jazyka viz www.zompist.com/syldave.html.

18 Jean Marie Apostolidès ve své analýze (*Les métamorphoses de Tintin*. Paris, Seghers 1984) tvrdí, že zakladatel syldavské dynastie tehdy unikl otcovraždě: útočník je králův syn, o čemž prý svědčí částice „vić", ukazující ve slovanských jazycích na synovský vztah.

pátá kolona působící v Syldávii, připomíná německé sdružení Ocelových přileb (*Stahlhelm*). Politická alegorie fungovala, Němci za války zcenzurovali jen *Černý ostrov* a *Tintina v Americe*. Komiks skýtá nejrůznější možnosti: vytvořením nového, vzdáleného dějiště lze názory prezentovat neutrálněji. Tintin odjíždí do Syldávie podpořit korunu, což je narážka na belgickou královskou moc. Exotická východní Evropa je transpozicí belgického rámce.

Lidé a kraje ve východní Evropě

Scénáristé a kreslíři si mnohdy dávali námahu s rešeršemi a dokumentací, aby stvořili Východ co nejpodobnější skutečnosti.[19] Konstrukce předkládaného obrazu však často odpovídá mytologickému přístupu k této oblasti.

Symbolická krajina

Podle Anne-Marie Thiesseové je přírodní ráz země kódovanou symbolickou krajinou: „Dnes při pohledu na turistický plakát dokážeme uhodnout, o jakou zemi jde. (...) Ztělesněním Maďarska je puszta."[20] Jak vysvětluje i Marie-Claude Maurelová, „území, ať skutečné nebo vymyšlené, uznané nebo mytické, je základem národní identity".[21] Balkán v podání Hergého nebo Sakagučiho se skládá z hor připomínajících bosenské náhorní plošiny a jižní vápencové Alpy. Bilalův *Hon* se odehrává ve sněhu nejvýchodnějšího Polska, zvířeném západními větry. Varennova rozlehlá pole představují dobře odpozorovanou polskou rovinu. Architektura měst (Varšavy, Prahy, Bělehradu, Budapešti, Goražde či Sarajeva) odpovídá skutečnosti. Znázornění zemí je tedy správné. Jak je tomu s jejich obyvateli?

Fyzický vzhled a způsob odívání

Obvykle se neobjevuje žádný odlišný fyzický rys. V dobrodružstvích Gipsyho Cagoje nosí Cikáni dlouhé vlasy. Za hrdinova dětství muži nosili vous. V roce 2020 nosí dospělí muži vousy moderně upravené. Hrdina se neholí, což předem ukazuje jeho mužnou odbojnost a svědčí o jeho kreslené příslušnosti ke společenství vousáčů, díky níž ho lze snadno rozeznat. Plátěné vesty, pracovní kalhoty, rozepnuté košile a klobouk pro pány, dámy nosí rozevláté šaty živých barev a na hlavě šátek... Pokud jde o oblékání, Smolderen a Marini vidí Cikány stejně jako Hergé. Jakožto lidé, kteří mnohdy žijí na okraji společnosti, si vysloužili zvláštní grafickou identifikaci. Zjednodušený obraz Romů je prezentuje jako chuďasy, zloděje a hráče na housle. Tento

---

19 Gillon se podíval za „železnou oponu", ještě než padla. Joe Sacco, který vystudoval literaturu a novinářství, navštívil čtyřikrát dějiště svého kresleného reportážního seriálu *Goražde*. Lapière je vystudovaný sociolog, Christin, Rivière a Borile jsou novináři. Bucquoy vystudoval filozofii.

20 THIESSE, Anne-Marie: La fabrication culturelle des nations européennes. In: *Sciences humaines*, č. 110 (listopad 2000), s. 38–41.

21 MAUREL, Marie-Claude: Territoires nationaux en périphérie. In: LÉVY, Jacques (ed.): *Géographies des politiques*. Paris, Presses de la Fondation Nationale des sciences politiques 1991, s. 119–136.

obraz však klade důraz spíš na odlišnost prostředí než na historickou a sociologickou analýzu.

U Hergého se setkáváme s pozoruhodnou vzájemnou podobností všech Syldavanů: všichni jeho slované nosí knír. S významnou výjimkou dvou postav (jednoho taxikáře a jednoho vojáka) ho mají všichni. Syldavský král Muskar XII. má ostatně ten nejkrásnější. Vrchol tohoto chlupatého příznaku nacházíme u bordurského[22] diktátora Plekszy-Glaze, jehož knír se donekonečna opakuje na poznávacích značkách aut, praporech, obrazech... Ztělesněním kníratého diktátora, typu parodovaného Chaplinem ve filmu *Diktátor* (1940), byl Hitler a Stalin. V Polsku je knír také poznávacím znakem pohledného muže.

Pokud jde o šaty, kresba zdůrazňuje specifičnost východní Evropy. U Hergého se obyvatelé vyznačují záplavou parádních folklorních krojů. Ortodoxní slované, například v Albánii, nosí (ještě dnes) vojenské lodičky a barety. Červené fezy vesničanů připomínají Turecko ze začátku 20. století. Šátky vesničanek jsou bílé, což je barva užívaná u muslimských slovanů. Stejné znázornění nacházíme i v *Cestě do Budapešti*: Jugoslávci, s nimiž se po cestě maďarský hrdina setkává (a považuje je za „zaostalé"), nosí tradiční oděvy.

Nutno zmínit hojný výskyt (para)vojenských uniforem: Rudá armáda a maďarská politická policie (AVO) v *Prázdninách v Budapešti*,[23] nacističtí ustašovci i partyzáni či četnici v Kamenných květech,[24] nacističtí katani z Osvětimi v *Mausovi*, Bilalova politická policie, armáda „nových barbarů" u Varenna, „modré přilby" a srbské milice u Hermanna, Saccovi civilisté, kteří nosí maskáče ve všedním životě v *Bezpečné zóně Goražde*,[25] vyznavači mučení v *Troše modrého dýmu*, fanatičtí werwolfové ve *Válečné hře*.[26] Utvrzuje to představu o „Balkánu jako sudu střelného prachu" či ochranném valu a geografickou tezi o střední Evropě drcené mezi mlýnskými kameny Východu a Západu.

Zocelené charaktery

Gipsy je na první pohled cynik a surovec. Ve skutečnosti je citlivý a věrný hlavním zásadám lidských práv. Přítele z dětství nechává na kraji silnice C3C, protože ten obchoduje s lidskými orgány.[27] V Tintinovi se zápletky týkají spíše politických, vojenských a vědeckých elit: jednotliví příslušníci lidu nejsou nijak zvlášť charakte-

---

22 Ve třech Hergého albech, která se odehrávají na smyšleném Balkáně, proti sobě stojí mírumilovná konstituční monarchie Syldávie, kde se kují pikle na odstranění krále, a totalitní Bordurie, metafora nacistického a sovětského režimu. Hergého *L'affaire Tournesol* (Případ profesora Tournesola), vydaný u Castermana, inspiroval Hitchcockovu *Roztrženou oponu*.

23 CHALAND, Yves: *Vacances à Budapest*. Paris, Les humanoïdes associés (edice Eldorado) 1988.

24 SAKAGUCHI, Hisashi: *Fleurs de pierre*. Issy-les-Moulineaux (Francie), Vents d'Ouest 1997.

25 SACCO, Joe: *Safe Area Gorazde: The War in Eastern Bosnia 1992–1995*. Seattle, Fantagraphics Books 2000 (francouzské vydání 2001).

26 BOCQUET, Arno: *Kriegsspiel: Le jeu de la guerre*. Paris, Éditions La Sirène 1992.

27 MARINI, Enrico – SMOLDEREN, Thierry: *Les yeux noirs*. Paris, Dargaud 1997. Cikán moderní doby rovněž podává ruku mladé ženě na invalidním vozíku, která je symbolicky vyloučena ze styku se světem.

rizováni. Všimněme si černobílého vylíčení charakterů, které se projevuje na protikladu mezi obhájci královské moci a pučisty a mezi Syldávií a Bordurií. Lid je většinou zemědělský; i dnes třetina obyvatelstva bývalé Jugoslávie pracuje v zemědělství. Ještě před dvaceti lety se tam zcela běžně užívalo živočišné tažné síly. Tintin přistane v Syldávii ve fůře sena.

Zobrazovaná města mají mnohdy pohnutou historii: „Warschau" v rozvalinách u Varenna, ostřelované Sarajevo u Hermanna, Praha v roce 1989 u Gillona a Lapičra, mučednický okupovaný Záhřeb v *Partyzánech*, Chalandova Budapešť v roce 1956, zotavující se Goražde u Joe Sacca, abychom nezapomněli na Berlín v roce 1989 v kolektivním díle nazvaném *Après le mur* (Po pádu Zdi). Lidé se tam skrývají, bojují, stavějí se na odpor. Jsou to země nikoho, kde se člověk zakopává, pohřbívá. Tomas Lavrič (vystupující pod pseudonymem TBC) umístil své album Nové časy[28] do blíže neurčeného města někde v dnešním Slovinsku. V něm se střetávají skinheadi, různé lidské trosky, příslušníci bývalé tajné policie, narkomani... „Příběhy o nás všech," říká autor, ilustrátor týdeníku *Mladina*.

Obyvateli těchto krajů bývají lidé bojující a trpící – bojují proti postapokalyptické bídě u Varenna, proti ostřelovačům u Hermanna, proti nacistickým a ustašovským raziím v *Partyzánech*. Ani příslušníci Strany, jak ukazuje Bilal, nikdy nevědí, co je vlastně čeká: vysocí činitelé vypadají přepadle. Všichni jsou si navzájem podobní, utvářela je, formovala a deformovala táž Strana.

Citové projevy východoevropanů nejsou nijak mimořádné. I vysocí činitelé Strany něco cítí: Vasilij Alexandrovič Čevčenko, vlivný člen Informbyra, nedokáže z mysli vypudit Věru Nikolajevnu Treťjakovovou, zlikvidovanou za čistek.[29] Spáchá sebevraždu, aby se s ní mohl opět shledat. Milka v *Partyzánech* pláče, protože neví, kam odvlekli jejího přítele Branka, zatčeného v jedné židovské restauraci. Lidé na Východě mají stejné city jako na Západě – což relativizuje diplomatickou a politickou protikladnost předepsanou nejvyššími institucemi. Někdy dokonce (v několika komických kreslených seriálech) slouží sexuální normy jako záminka k zesměšnění bipolárního politického rozdělení, které by chtělo být i rozdílností lidského druhu. „[Maďarka] Světlana Vlativolová, kapitánka NKVD, se zachvěla vzrušením," když její pohled utkvěl na „pozadí mladého [francouzského] kapitalisty." Snaží se pak využít své moci (totalitní?), aby Francouze svedla.[30] Ještě dál jde výsměch v Elitách,[31] kde se klidně tvrdí, že ideologie nic neznamená: „jediné, na čem záleží, je sex".

Noví muži a panovačné ženy

S odkazem na ideál „sovětského člověka" některé komiksy z východoevropanů a středoevropanů dělají lidi, kteří mění tvář. Jurij se podrobí operaci, která ho zbaví

28 TBC: *Temps nouveaux*. Bruxelles, Éditions Glénat (edice Grands chapitres) 2001.

29 Rozsáhlé čistky „kádrů" po moskevských procesech připomíná Bilal v *Honu*.

30 CHALAND, Y.: *Vacances à Budapest*.

31 *Le goulag* ze seriálu *Les élites* od humoristy bez iluzí Dimitriho. Paris, Albin Michel (edice l'Écho des savanes) 1987.

„ďábelského chřtánu", rozštěpu, s nímž nemohl nepoznán podnikat tajné mise do New Yorku. Varennův hrdina Ardeur si nechá transplantovat novou tvář. Ta dříve patřila jistému dobře postavenému činiteli, což Ardeurovi proti jeho vůli umožní slídit ve vyšších mocenských sférách. Výnosný obchod s lidskými orgány v *Gipsym* a kšeft s lidskou krví, který v *Transevropském expresu* řídí rumunská hraběnka, ukazují, že tělo je zboží. V *Dřímající příšeře*[32] mají tři hrdinové narození v roce 1993 v rozbombardované sarajevské porodnici čelit vzestupu celosvětové sekty, jejíž vůdce Warhole vyrábí androidní dvojníky.

Z toho všeho vznikají problémy totožnosti: je to mé tělo a jsem to stále já? A co mám říkat těm, kdo si myslí, že mě poznávají? Vrcholem je ve Warschau hlava státu Schenke, který raději své schůzky svěřuje robotovi, stroji, který se mu podobá: „Ten člověk není Schenke ... ale automat, který všechno ví."[33] Kdo dokáže rozlišit dvojníka od originálu, má moc. Varenne píše v roce 1981, v době, kdy na Východě dochází k prvním demonstracím.[34] Sace a Ryelandt vydali *Transevropský expres* po pádu Berlínské zdi, kdy východoevropské země musely po čtyřiceti letech komunismu redefinovat svou identitu, a to politicky (přiklonit se k určitému typu režimu) i ekonomicky (rozhodnout se pro šokovou, nebo postupnou terapii). V *Noci podloudníků*[35] se tělo rozpouští v životním prostředí znečištěném rumunským průmyslem: Mihail emigruje, aby „děcka znetvořená tím, co ta továrna chrlí, měla naději, že jednou budou zase mít lidskou tvář". Pátrání člověka, který hledá sám sebe, odráží představu těla bez sebe, které si klade otázky, těla lidského, ale také státního útvaru. Těla ozářeného, zmrzačeného či zlikvidovaného při honu v Rumunsku nebo v koncentračním táboře v Polsku...; tak trochu jako by útvar, který přišel o některý svůj orgán, přemýšlel o své identitě.

Ženy, jež v tomto mužském světě zprvu vůbec nemluví nebo tam úplně chybějí, se objevují postupem času. V Tintinovi skoro žádná představitelka ženského pokolení nevystupuje. U Matthiase Schulheisse se objevuje v albu *Po pádu Zdi* jako symbol empatie vůči východním národům. Emancipace ženy ve vztahu k muži se tedy shoduje s osvobozením východoevropských národů. V posledních letech se však ženy objevují i jinak než jako prostý sexuální nebo citový symbol: v *Gipsym* dvě ženy řídí carskou říši; jiná bere spravedlnost do svých rukou, sama na své motorce. V *Transevropském expresu* řídí obchod s lidskou krví žena, rumunská hraběnka. V *Passage en douce* si své bloudění den po dni zaznamenává Helena, matka rodiny.[36] V *Dřímající příšeře* je žena vedoucí vědeckou pracovnicí. K erotismu se přidalo charisma a rozhodování. Že by pod vlivem feminismu?

---

32 BILAL, Enki: *Le sommeil du monstre*. Paris, Les humanoïdes associés 1997.

33 VARENNE – VARENNE: *La grande fugue*, s. 72. Dvojí agent Ardeur proti stroji Schenkovi, aneb kdo jinému jámu kopá...

34 V roce 1981 byl v Polsku vyhlášen výjimečný stav a zakázána Solidarita. Všechny tyto události vyjadřovaly touhu po změnách a soupeření polské identity s ruskou. Kdo jsem jakožto Polák ve vztahu k ruské moci? Ardeur, hrdina, který mění tvář, je Francouz. Chce si „zachránit kůži".

35 CEPPI – CHRISTIN: *La nuit des clandestins*. Paris, Les humanoïdes associés 1997.

36 KLAKOCAR V., Helena: *Passage en douce*. Anderlecht – Bruxelles, Fréon éditions – l'Atelier d'édition 1999. Víceznačný název se dá přeložit snad jako *Cesta jinam* nebo *Potají pryč*.

Dobývání informací: stát, tajemství a sdělovací prostředky

Střední a východní Evropa je líčena jako nepřátelské prostředí vyznačující se slovní, vojenskou, sexuální či technologickou brutalitou. Nejsou však tyto rysy především transpozicí západních způsobů? Většinou jde o více či méně přesné vidění východní Evropy.

Aby člověk přežil, musí se podílet na nejrůznějším čachrování. Ve Warschau po atomovém výbuchu bují černý obchod, Gipsy se zabývá zejména transportem levného slovenského kaviáru, v *Transevropském expresu* je předmětem rozsáhlého obchodování krev. Všechny tyto tajné kšefty, které se opírají o rozsáhlé sítě, podporují běžně přijímanou představu o mafióznosti východoevropských zemí. Na dálnici C3C řádí ruská mafie. Utajování je všudypřítomné.

Důvodem mnoha soupeření je vědecký výzkum. Bordurie špehuje Syldávii, aby se zmocnila plánů na raketu. Jsme v roce 1953 a dobývání vesmíru právě začíná. První sputnik byl vypuštěn 4. října 1957. Jde nejen o vědecká, ale i o vojenská tajemství: hon (který spočívá v odstranění člena Strany považovaného za odpadlíka) se odehrává na jakémsi panství s vyhrazeným právem lovu. U vjezdu na pozemky se objevuje ironický nápis „Lov zakázán" (v polštině). Kdo zná v totalitním režimu tajemství, má v rukou moc. Moc zakázat i pořádat hon, moc udělat, že „možné je všechno".[37]

Utajovaná rozhodnutí nacházíme i u Smolderena: caristům velí dvě ženy, které sídlí v New Yorku v pochmurné kanceláři, kde se věnují vlastnímu potěšení a rozhodování. V komiksu *Sarajevo-Tango* jsou silně kritizováni politici, a zejména OSN, lehkovážná a hluchá k utrpení Sarajevanů. Mezi očekáváním obyvatelstva a tím, k čemu se rozhodly elity, je propast.

Tato propast vzniká z vůle všemocného státu, mnohdy připomínajícího mytického Drákulu. U Bilala se objevuje krvežíznivá obluda, strašidelné zpodobení komunistické strany.[38] Muž zlikvidovaný během honu krvácí a políčka zaplavuje červená barva. Jiný hodnostář Strany vykrvácí v bazénu, s hlavou v obrovském vodovodním kohoutku ve tvaru hladové šelmy. Stejnou noční můru vidíme i v *Cestě do Budapešti*, kde si hrdina představuje Stalina v podobě obrovské příšery. Aby mohl podepsat nějaký účetní doklad, řízne se do žíly. Mýtus o smlouvě s ďáblem se zde pojí s mýtem o krvežíznivém upírovi. V *Transevropském expresu* si hraběnka, tato „obdivovatelka turkobijce Vlada Dracula", promítá ve vlastním kinosále *Upíra Nosferatu* a zabývá se obchodováním s lidskou krví. V *Dřímající příšeře* nacházíme všudypřítomné rudé skvrny ve formě rozmáznutých čar.

Jediným způsobem, jak proniknout k tajemství Východu, jsou na Západě informace sdělovacích prostředků. Ale noviny se často mýlí a lidi matou. „Tys' nejspíš příliš koukal na západní televizi," vytýká jeden Sarajevan anglickému návštěvníkovi.[39]

---

37 Viz analýzu Hannah Arendtové v *Původu totalitarismu*. Praha, Oikoymenh 1996.

38 „A občas si pomyslím, že ta příšera jsem já ... ledaže by to byla sama strana, jejímiž jsem jen zaklínajícími ústy, jen strašlivým pařátem..." BILAL, E.: *Partie de chasse*, s. 69.

39 HERMANN: *Sarajevo-Tango*. Krok za krokem sledujeme práci novináře v ostřelovaném městě, čímž se ukazuje, jak obtížné je za války dobře informovat.

Informace jsou záplava, kterou nenasytný západní televizní divák, jehož Hermann kreslí s telecí hlavou, pasivně hltá, aby se upokojil, nebo naopak způsob, jak si uvědomit, že „zlý komunistický vlk"[40] je nebezpečný. I Joe Sacco v *Goražde* kritizuje média, která se zajímají jen o spektakulární momenty. Taková hierarchie informací dělá z obklíčené enklávy najednou „poCNNštěné, zNPRované a poBBCštěné město... Ale jeho čtvrthodinka už uplynula! Na Goražde si brzy nikdo nevzpomene. Gora-co?" V *Noci podloudníků* obraz bídy východní a jižní Evropy lidem na Západě vadí: „Nejdřív vypněte ty zatracené televize, ať můžeme trochu přemýšlet!" Jako by k tomu, aby se bída odstranila, bylo třeba se na ni nedívat.

Protikladnost Východu a Západu

Vymýšlení topografie vychází podle Carla Gustava Junga z mýtu. Některá místa se blíží posvátnosti, jiná peklu. Gulag, bordurské království, předměstí Warschau, koncentrační tábory (v minulosti či v budoucnu)... tvoří protiklad útočišť, jako je syldavský královský palác, hory, kde se lze ukrýt, warschauské hypercentrum či sídlo OSN...

Západ je součástí ráje, kde panuje svoboda, hojnost, dostatek všeho (včetně sebevědomí). Východ je obvykle znázorňován pochmurně a bolestně. Pozoruhodný je tento rozdíl u Chalanda, stavitele ponurých, blouznivých a nelítostných světů.[41] Při povstání v Budapešti v roce 1956 jsou odpůrci komunismu posíláni do gulagu, zatímco západní hrdinové myslí jen na to, jak by se pobavili, jako kdyby byli na prázdninách s klubem Meditérranée.[42] Proto jsou považováni za „západáčké neřády a reakcionářská prasata". Protiklad obou stran je patrný v *Elitách* nebo v *Ďáblově chřtánu*, kde Sověti chodí na přednášky o lidech ze Západu, jako by byli bytostně odlišní. Album se skládá ze dvou částí: první končí v Moskvě, druhá se odehrává v New Yorku. V *Passage en douce* rodačka z Tuzly Helena Klakočarová-Vukšičová líčí bludnou pouť chorvatských uprchlíků. Aby unikli válce, přijeli do Amsterdamu: „Západní Evropa. Už už jsme slyšeli hudbu ze zábavních parků..." *Noc podloudníků* líčí nenásilnou „invazi" tisíců hladovějících lidí z jižní a východní Evropy do Francie. Lidé z Copsa-Micy a z Bulharska se pod Mihailovým vedením dostanou do Paříže, kde se jich ujímá Irena Swallowová, která se zasazuje o přerozdělení bohatství v celosvětovém měřítku. Navzdory obavám některých politiků dojde k dohodě mezi „bohatou Evropou" a „Evropou odmítnutých".

V padesátých letech jedna Angličanka tvrdí: „Mezi Východem a Západem je třeba si vybrat."[43] Už před rokem 1989 se však začal objevovat relativismus, a ten po pádu Berlínské zdi zesílil. „Nejste nic než vrazi! O nic lepší než ti na druhé straně!"[44] Po

---

40 DUVIVIER, Mariane – BUCQUOY, Ian: *Qui a peur du grand méchant loup?* (Kdo se bojí zlého vlka?) Paris, Éditions Glénat 1984. Autoři ukazují, jak lidi na Západě informuje jen pár stručných dálnopisů.

41 GAUMER, Patrick – MOLITERNI, Claudet: *Dictionnaire mondial de la bande dessinée.*

42 Cestovní kancelář Club Méditérranée byla založena v roce 1950.

43 DUVIVIER, M. – BUCQUOY, I.: *Qui a peur du grand méchant loup?*

44 *Tamtéž.*

roce 1989 nebo již dříve u vizionáře Bilala nastupují místo radikální protikladnosti prvky, jež ukazují, že ideologické rozdělení světa už nemá žádné opodstatnění.

Zánik a vzkříšení ideologií

V kreslených seriálech dochází k zániku tří ideologií, jež jsou v pozadí duchovního života ve východní Evropě, i k zániku marxismem zakazovaného náboženství.[45]

Smrt posvátna: ikony jako konzumní artikl

V Ďáblově chřtánu je jediným moudrým člověkem v klášteře u Černého moře, kde jsou školeni špioni KGB, mnich, který jako jediný přežil obsazení kláštera rudými vojáky. Vypráví, jak byli mniši, kteří se „odmítli zříci víry, na místě pobiti". Poslání kláštera se změnilo: místo rozjímání teď proniká do světa ideologií užívaných „k pokřivení lidské duše". Otec Grigorij nostalgicky vychvaluje ikonopis. Stranické „kádry" se školí v místě připomínajícím trosky náboženství, jako by tím stranická ideologie odmítala, „že by mohlo být ještě cosi nad ní". A oslava ikonopisu v kresleném seriálu? Spiklenecké mrknutí na čtenáře, aby si uvědomil, že obrazům není co věřit.

Mnich je zavražděn těsně předtím, než hrdina podstoupí operaci, aby změnil tvář: změna Jurijovy identity je odrazem toho, jak náboženství ustoupilo ideologii. Ikona[46] se znovu objevuje ke konci alba jako předmět výměnného obchodu mezi komunisty a Američany. Závěrečná scéna se odehrává v centru New Yorku v novogotické bazilice svatého Patrika. Oba hrdinové odmítají hrát hru ideologií a umírají pádem skrz obrovskou vitráž. Jejich smrt popírá ideologie i náboženství: vše se hroutí a začíná svoboda, protože místo havranů, ikonografického leitmotivu vracejícího se na celých sto třiadvaceti stránkách, se objevují bílé holubice. Konec náboženství i popření ideologie jsou prožívány jako osvobození i jako smrt: čemu věřit, když už nic nezbývá?

V *Transevropském expresu* se posvátná ikona objevuje na stránce čtyřicet, když je řeč o hlavní podezřelé z obchodu s lidskou krví, hraběnce Emineskové, ve skutečnosti Donnie Slimničové, která „patřívala ke zlaté mládeži bývalé komunistické nomenklatury". Probleskuje zde náboženství, ale jeho úloha je zapomenuta a přenechává místo ideologiím. Bilal ve *Falangách černého řádu*, kde se bývalý komunista stane knězem, ironicky dělá pravý opak: bývalí revolucionáři se scházejí v kostelech.

---

45 Moskevský režim neuplatňoval všude stejnou protináboženskou politiku. V Albánii bylo praktikování náboženství zcela zakázáno v roce 1967, ovšem jinde se postavení církví, které bylo v 50. letech velmi nejisté, zlepšovalo, a to zejména v ortodoxních zemích, jako je Rumunsko, Bulharsko či Jugoslávie. V 80. letech docházelo dokonce k náboženské obrodě, například v Polsku, odkud pochází Karol Wojtyla, zvolený v roce 1978 papežem. Církev sehrála určitou roli i v událostech roku 1989. Viz BOGDAN, Henry: *Histoire des pays de l'Est: Dès origines à nos jours*. Paris, Perrin 1990.

46 Tato ikona ze 12. století, která představuje vladimirskou Bohorodičku, je vystavena v Treťjakovské galerii v Moskvě.

Triáda ideologií před rokem 1989

V komiksech věnovaných východní Evropě před rokem 1989 se setkáváme se třemi velkými systémy myšlení a chování. V první řadě s komunismem, všudypřítomným u Bilala, který zasedání internacionalistů za zavřenými dveřmi popisuje jako puntičkářský historik. Zobrazení moskevského komunismu a jeho vztahu se satelitními státy (v *Cestě do Budapešti* jde o potlačení maďarského hnutí za svobodu), ale i nostalgie antifrankistických komunistů v osmdesátých letech (ve *Falangách černého řádu* nebo *Ďáblově chřtánu*), ukazuje komunismus jako hierarchicky uspořádaný a autoritářský systém.

Druhým systémem je fašismus: nacisté obsadili Jugoslávii s pomocí ustašovců, řízených „poglavnikem" Ante Paveličem, který vyhlásil nezávislý chorvatský stát v roce 1941. *Kamenné květy*, historická freska o čtrnácti stech stranách, poučně líčí, jak nacisté nastolili nadvládu nad jihoslovanskými národy, způsob, jakým se odbojáři rozdělili na četniky a partyzány, a nakonec jak byly zřízeny koncentrační tábory.[47] Oproštěný styl, křehká černobílá kresba bez příkras i hrubé výřezy obličejů zdůrazňují brutalitu zastánců třetí říše. Připomínka minulosti pro japonskou veřejnost, za druhé světové války spojenkyni nacistů. Východní Evropa jako zrcadlo nastavené sobě, jako exorcismus vlastních dějin.

Maus[48] (spojení jmen Mauss a Auschwitz) a novější *Auschwitz* se zabývají koncentračními tábory v Polsku. První komiks využívá metafory, kde jsou esesáci zobrazováni jako kočky a Židé jako myši, zatímco druhý je konstruován na základě svědectví a předkládá fakta realisticky. Souvislost mezi *Šoa* a událostmi z roku 1993 v bývalé Jugoslávii navozuje Pascal Croci touto zoufalou otázkou: „Nemohli bychom se nenávidět v míru?"[49]

Třetí a poslední stranou ideologického trojúhelníku je kapitalismus. *Cesta do Budapešti* je vystavěna na protikladu kapitalismu a komunismu. V *Po pádu Zdi* se muž, kapitalista, staví proti své ženě, zastánkyni opatrovnického státu, který by umožnil rozdělit se o bohatství s novými příchozími z Východu. Posledním příkladem je Jurijovo objevení „Nového světa", kde propadá kouzlu liberálního amerického života. Autorem scénáře je Newyorčan Charyn.

Těmto třem ideologiím bylo předurčeno zaniknout: „Žádné ideologické systémy už nejsou. Dobře jsme to viděli na obou zcela nedokonalých systémech: kapitalismu a komunismu."[50]

Hledání nových vodítek: tři cesty ke stabilitě

Mýtus o konci světa se objevuje stále, zejména po roce 1989. Jak se žije populaci tak dlouho drcené ideologiemi a rozpory, v šílenství vyvolaném balkanizací idejí? Po

47 Počet uvězněných a fungování táborů je dodnes předmětem polemik.

48 SPIEGELMAN, Art: *Maus*. Česky: Praha, Torst 1997–1998.

49 CROCI, Pascal: *Auschwitz*. Paris, Éditions du Masque 2000. Devět stránek přílohy se věnuje i tvůrčímu procesu a tematizuje povinnost nezapomenout.

50 Enki Bilal v rozhovoru s Richardem Dreesensem v roce 1994, zveřejněném na internetu.

ideologiích nastupuje nicota a rozpory mezi těmi, komu se stýská po minulých pořádcích, a lidmi, kteří by chtěli obrátit list. Bilalovy postavy jsou posedlé minulostí. Autor sestavuje rodinné portréty, zmiňuje celou životní dráhu svých postav. Epitafem *Honu* je scéna, v níž ti, kteří lov přežili, vyhodí do vzduchu panské sídlo, kde se před pádem komunismu scházívali.

Hledání smyslu plynoucího času se objevuje i v kolektivním díle *Po pádu Zdi*, což je pokus o spojení doby před rokem 1989 s dobou poté. Vidíme svržení sochy Felixe Dzeržinského či vystřízlivění agenta východoněmecké tajné policie, který měl za úkol chránit „železnou oponu" a náhle přišel o všechno: „Teď už není třeba uchovávat na mě vzpomínku." Vidíme, jak spolu diskutují Američan a bělovousý stařec (zestárlý a zbožštěný Marx?), vyvedeni z míry pádem cihlové zídky, která je oddělovala. Tato božstva sedí na kraji světa a podobně jako Malý princ pozorují modrou planetu. Svět hledá „nové věřící".

V kreslených seriálech se od konce osmdesátých let objevují tři způsoby, jak čelit prázdnotě. Zlom roku 1989 oživil některé dosud potlačené jevy. Příběhy jsou angažovanější; fikce mnohdy bývá pouhou záminkou. První cestou je bojechtivost: je to *Probuzení národů*,[51] zaslepenost, barbarská nenávist. Vznikají náhražkové ideologie: v *Černých očích* se novým náboženstvím stává fotbal. Všichni žijí finálem mistrovství světa. Hymna násilnického společenství zní *Fußball über alles*. „Kaiser Karl", kapitán německého mužstva, je nový *Führer* odpolitizovaných mas, jimž se poskytuje chléb a hry, aby byly poslušné a ukojily své válečnické choutky. Sport, soutěžení, které v sobě nese zárodky fašismu, oživuje rozdělení mezi národy. Někdy bývá sport zneužit propagandou, jak ukazují Enki Bilal a Pierre Christin na Bělehradu[52] a Alain Garrigue na imaginární společnosti Bij & cie. I v *Gipsym* mají caristé a Mongolové imperialistické choutky. Renesance říší připomíná nacionalistické sny zemí, které by chtěly být veliké, a vzestup síly čínského státu. Další příklady bojechtivého usilování o nadvládu nacházíme v *Transevropském expresu*: akce tvrdých roajalistů ze Zoku a nové formy fašismu, jako je romofobní strana vedená Rumunem Tudorem Postelnikem nebo neonacistická strana řízená ostrým Lotharem von Ostereichem, který nás podle jednoho vojáka „zbaví Cikánů, Arabů a podobné verbeže" a který doporučuje „Cikány na potkání zplynovat, zmýdelnit, zlikvidovat!"

Přední místo v aktuálních kreslených seriálech zaujímá jugoslávský konflikt. V *Dřímající příšeře* se Bilal vrací k fašizujícím úchylkám v Bosně a na scénu dvacátých let 21. století uvádí „mýtitele" kultury. Podobně jako Philippe Druillet si Bilal myslí, že *science fiction* vzniká jedině přehrabováním v minulosti. Tomas Lavrić, mapující situaci ve Slovinsku, věnuje celou kapitolu „vlivu nacionalistických agitátorů" na mládež, dezorientovanou krizí. Výrostci pak mučí svého souseda, důstojníka někdejší

---

51 *Le réveil des nations*, kolektivní dílo z roku 1997, vydané v pařížském nakladatelství Autrement, v edici Histoires graphiques. Pascal Rabaté se vysmívá nacionalismu Zerbů, Bolňáků a jiných Porvatů v Sagrebu; Alain Garrigue sarkasticky a důvtipně rozebírá vznik imaginárního národa slovanského zabarvení; pozvolna se válkou, sportem a prapory prosazuje diktatura, která se halí pláštíkem demokracie, když pořádá volby, ovšemže zmanipulované.

52 BILAL – CHRISTIN: *Cœurs sanglants et autres faits divers* (Krvácející srdce a jiné události z černé kroniky). Paris, Les humanoïdes associés 1995, 2. vydání.

společné jugoslávské armády v důchodu. I Joe Sacco nazval část své knihy o Goražde „Neighbors", aby ukázal, jak sousedé různých národností, kteří žili vedle sebe („trávili jsme spolu všechny oslavy, všechno..."), pozvolna dospějí k tomu, že se ze strachu, nenávisti a pod vlivem propagandy navzájem zabíjejí: „Jsme sousedé, ale máme příkazy shora," vysvětluje jeden Srb Saccovu bosenskému svědkovi Edinovi. Napětí stoupá rovněž v *Passage en douce*: mírumilovní chorvatští manželé propadají paranoie. Dostanou strach, když vedle jejich lodi, nesoucí jugoslávskou vlajku, zakotví loď s chorvatskou vlajkou (Chorvatsko ještě neexistovalo). Postupně vzniká nedůvěra a plíživý fašismus, proti němuž je těžké se obrnit.

Druhým způsobem, jak bojovat proti nestabilitě, je podílet se na mírových institucích, jako je OSN. Podle jedné postavy z *Gipsyho* OSN nikdy nedopustí, aby vznikla „velká arktická mongolská říše". „Ovšem!" zní odpověď. „Jenže než je OSN rozdrtí, bude už příliš pozdě, ze svaté Rusi už nezbude vůbec nic." OSN se jeví jako instituce, která sice v naléhavých případech reaguje pomalu, avšak dokáže „rozdrtit" velmoc, což může v roce 2001 lidem připadat k smíchu. Album *Bezpečná zóna Goražde* přiznává OSN určitou šlechetnost, neboť prostřednictvím Modré cesty dodává potraviny, léky a zpravodaje. V albu *Sarajevo-Tango* nebo v *Transevropském expresu* se objevují explicitní narážky na budování společné Evropy.[53]

Třetí cesta, cesta nezávislých aktivistů, v sobě nese jistou kritiku. *Sarajevo-Tango* Belgičana Hermanna (proslavil se sérií *Tours du Bois Maury* pro jugoslávskou agenturu kreslených seriálů) přichází s antihrdinou, anglickým žoldákem, který v Sarajevu hledá dítě. Pracuje sám, mimo instituce. Hermann se snaží vyburcovat mezinárodní společenství z pasivity. V roce 1995, kdy toto album vyšlo, se jednotkám Unproforu nepodařilo zabránit etnickým čistkám. Zatímco Sarajevo pod sněhem pláče, „Butrus-Rallye" se baví povrchními hrátkami a tančí tango s generály pěkně v teple v obřím ementálu představujícím OSN. „Široká veřejnost má právo na iluze" a generální tajemník Srbům klidně posílá x-tou protestní nótu. Hermann své dílo rozeslal médiím, hlavám států a vlád Evropské unie, ruským představitelům, představitelům zemí v OSN, NATO a některým nevládním organizacím. Na první stránku ručně překreslil fotografii Rona Haviva z agentury Saba/Réa znázorňující příslušníka srbské polovojenské organizace, jak kope do ležícího těla mrtvého civilisty. Touto fotografií se nový, angažovaný kreslený seriál posledních let dostává do samého jádra reality.

Další nikam nezařazenou postavou je Gipsy, jehož lid nikdy nevytvořil národ. Jeho hymnou jsou *Černé oči*, tradiční cikánská píseň, považovaná za neoficiální romskou hymnu. I Boucqův starý indián představuje alternativu k ideologiím. Jakožto člen menšiny se vymyká jakékoli společenské kontrole. Podobně jako otec Grigorij pro Jurije představoval okrajovost v komunistické Evropě, indián představuje páriu americké společnosti. Saccův a Ryelandtův romský policista je rovněž nezávislý, je to nový spravedlivý v otřesené Evropě. Jedinec čelící sám světu převrácenému naruby, podobně jako Helena v exilu na lodi se svou rodinou.

---

53 Mluví se tam o Europolu, policejním úřadu založeném patnácti státy Evropské unie.

Rozvrácení velkých „říší" ponechává místo i lokálnějším konfliktům, na něž Amnesty International upozorňuje v angažovaném díle *Pomoc!*[54] Gillon v něm zaznamenává realitu masakrů a mizení lidí, k nimž došlo v Bosně a Hercegovině v letech 1993 a 1994. Podle Bernarda Clavela používá kreslíř obraz jako zbraň „proti tmě a mlze", proti temnotám, proti tmářství. Dějiny už nejsou záminkou pro vylíčení nějakého menšího příběhu,[55] fikce nyní slouží ke zdůraznění faktů. Zrodila se grafická bojovnost.

Východní Evropa v kresleném seriálu – je to mýtus, nebo skutečnost? Ikonografický mýtus,[56] postavený na základech více či méně přesného vnímání reality. Nestálé území, kde dochází k dramatu, k trhlině, ke konfliktu, k vyřizování účtů, k historickým, technickým i politickým změnám – násilí vývoje, vývoj násilí. Je to místo smrtící: když neumírají lidé, zanikají alespoň ideologie, ideály, ideje. Dogmata se dovršují a vyčerpávají v posledních záchvěvech komunismu i století. Dokonce (především) i komické kreslené seriály se opírají o velké historické události. Souvislosti obklopující tvůrce komiksu ho ovlivňují a jeho dílo pak přispívá k reprodukování existujících ideologií. Nastává cyklický vývoj: tvorba – kreace, re-kreace, rekreace. Obraz kresleného seriálu je produktem i původcem kolektivních představ.

Odráží obraz realitu? Jako každým obrazem i políčky kresleného seriálu lze manipulovat. Jeho tvůrci konstruují, dekonstruují, někdy se dopouštějí chyb, na které chtěli poukázat a které chtěli odsoudit: to když válku estetizují a utrpení banalizují tím, jak srdceryvně je zobrazují. Síle obrazu ani jeho subjektivnosti se nelze ubránit. Existuje tolik obrazů, kolik jedinců, tolik způsobů je nakreslit, kolik způsobů je číst, tolik způsobů je vnímat, kolik způsobů dát je na papír. Obraz, odraz, magie. Není obraz, který by vskutku nebyl realitou, obraz, který by nebyl vskutku pravdou, obraz, který by se nezbortil úsilím o pochopení a o teoretizování, který by se nevytrácel mezi sen a skutečnost, paměť a naději, vzpomínku a zapomnění, pozornost a lhostejnost. Kreslené seriály o východní Evropě představují více než cestu na evropský východ: v první řadě kreslí cestu do našeho nitra, abychom přemýšleli o vlastních politických systémech, o vlastních názorech a identitách. Odhalovat mýtus bylo zbytečné. Nezbývá nám než vyjít z vlastní, teoretizující bubliny a hezky se zase vydat na cestu. Ještě k východu. Stále k východu.

Z francouzštiny přeložila Helena Beguivinová.

---

54 *Au secours!* je kolektivní dílo, vydané v pařížském nakladatelství Albin Michel v roce 1994.

55 Tak tomu je s *Cestou do Budapešti* nebo s *Posledním temným sálem* (*La dernière des salles obscures*), kde Gillon a Lapière líčí život jednoho filmaře během velkých událostí 20. století, včetně roku 1989 v Praze.

56 Každý mýtus je předáván pomocí obrazů (což je schopnost kreslíře ukazovat) a příběhu (to je umění scénáristy). Každý kreslený seriál je tak potenciálním mýtem.

Recenze

Mezi hegemonií a pluralitou

Metanarace německých dějin po roce 1945

Pavel Kolář

JARAUSCH, Konrad H. – SABROW, Martin (ed.): *Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2002, 255 stran.

Již od osmdesátých let trvá v historické vědě intenzivní diskuse o nových metodologických přístupech, které vešly do povědomí pod souhrnným označením „lingvistický", popřípadě „kulturalistický obrat".[1] Důraz na roli jazykových a diskurzivních struktur a z něj vycházející konstruktivisticko-kulturalistická pojetí historických jevů se tu kriticky obrátily v první řadě vůči historiografii sociálních dějin, jež převládala od šedesátých let a jež údajně v důsledku preference nadosobních struktur a procesů zanedbávala jejich kulturně-konstruktivistický aspekt. Většinou šlo o diskuse silně kontroverzního charakteru, v nichž jádrem sporu byla sama podstata historického bádání s jeho pojmy fakticity a objektivity. Účastníci těchto sporů byli zpravidla rozděleni do tří skupin: mezi radikálními kritiky objektivity historického poznání a zastánci tradičního objektivismu, jednostranně varujícími před nihilistickou „postmodernou", zaujala početná skupina historiků a historiček stanovisko zprostředku-

1 Česky vydaných prací k tématu je zatím poskrovnu: viz VAŠÍČEK, Zdeněk: *Obrazy (minulosti): O bytí, poznání a podání minulého času*. Praha, Prostor 1996; IGGERS, Georg G.: *Dějepisectví ve 20. století*. Praha, Lidové noviny 2002, zejména s. 111–136; APPLEBY, Joyce – HUNT, Lynn – JACOB, Margaret C.: *Jak říkat pravdu o dějinách*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2002; ze záplavy zahraničních monografií, sborníků a antologií vybírám: CONRAD, Christoph – KESSEL, Martina (ed.): *Geschichte schreiben in der Postmoderne*. Stuttgart, Reclam 1994; TÍŽ (ed.): *Kultur & Geschichte: Neue Einblicke in eine alte Beziehung*. Stuttgart, Reclam 1998; LORENZ, Chris: *Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln/R., Böhlau 1997, zejm. s. 127–187; JENKINS, Keith (ed.): *The Postmodern History Reader*. London, Routledge 1997; BONNEL, Victoria E. – HUNT, Lynn (ed.): *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley, Unversity of California Press 1999.

jící – na jedné straně neopustila víru ve smysluplnost historického bádání a jeho alespoň minimální objektivitu, na straně druhé reflektovala plauzibilní část „kulturalistické" perspektivy. Ba co víc, zároveň se pokusila o její využití v empirickém bádání, a to dosud zejména na poli dějin „dlouhého" 19. století.[2]

Mezi ústřední kategorie této lingvistické kritiky dějepisectví patřil pojem metanarace (*méta récit, grand narrative*, respektive *master narrative*). V širším smyslu jde o narace, jejichž základem je směřování historických procesů k danému, mimo historický vývoj stojícímu cíli (Pokroku, Demokracii, Emancipaci, Národu atd.), o narace, jež si nárokují hegemonní postavení ve vytváření historických obrazů a plní jistou legitimizační funkci. V historiografii asi nejvýrazněji ovlivnil promýšlení pojmu metanarace Hayden White ve své pionýrské práci *Metahistory*, v níž na základě analýzy děl předních historiků a filozofů dějin 19. století formuloval tezi o tom, že historická díla se díky své narativní strukturaci (*emplotment*) v podstatě neliší od krásné literatury, neboť jejich působnost netkví ve vztahu k „historické skutečnosti", nýbrž ve svévolném uspořádání událostí do předem daných dramatických forem.[3] Jean-François Lyotard pak použil kategorie *méta récit* při kritice osvícenské vize pokroku v čele s hegelovskou filozofií dějin a historickým materialismem a poukázal přitom na „totalitní" stránky projektu moderny.[4] Konečně v takzvaných postkoloniálních studiích a feministickém dějepisectví pojem *master narrative* charakterizoval narace vládnoucích skupin vnucené utlačovaným společenským vrstvám a stal se tak nástrojem kritiky dominantních evropocentrických, respektive maskulinních historických obrazů. Pojem metanarace se tak nabízí především reflexivním dějinám dějepisectví usilujícím o dekonstrukci dominantních historických kánonů.

Ve srovnání s anglosaským světem se německá historická věda dlouhou dobu vyznačovala ve vztahu k lingvistickým a kulturalistickým přístupům značnou netečností.[5] Byť se zpožděním, došlo však i v Německu v devadesátých letech díky generační změně a proměnám politického kontextu k posunu úhlu pohledu. Jedním z posledních pokusů o plodné využití nových přístupů je i sborník *Historické mistrovské vyprávění*, jehož základem byla sekce „Konjunktury a krize národních metanarací" na cášském sjezdu německých historiků v roce 2000, jejíž účastníci se pokusili uplatnit právě pojem metanarace ve výzkumu německé historické vědy a historické

2 Viz např. dnes již klasické studie: SEWELL, William: *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge, Cambridge UP 1980; STEDMAN JONES, Gareth: *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832–1982*. Cambridge, Cambridge UP 1983; HUNT, Lynn: *Politics, Class, and Culture in the French Revolution*. Berkeley, University of California Press 1986.

3 WHITE, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, Johns Hopkins UP 1973; TÝŽ: *The Content of The Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, Johns Hopkins UP 1987; TÝŽ: *The Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore, Johns Hopkins UP 1982; z toho česky kapitola „Historicismus, historie a figurativní obraznost". In: *Reflexe*, č. 16 (1996), s. 1–23.

4 BROWNING, Gary: *Lyotard and the End of Grand Narrative*. Cardiff, University of Wales Press 2000.

5 SCHÖTTLER, Peter: Wer hat Angst vor dem 'linguistic turn'? In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 23, č. 1 (1997), s. 134–151.

kultury po roce 1945. Jak se editoři sborníku Konrad Jarausch a Martin Sabrow vyjadřují v úvodní teoretické stati, rozumí pod pojmem metanarace „koherentní, určitou jednoznačnou perspektivou vybavené a zpravidla na národní stát zaměřené historické líčení, jehož působnost není omezena pouze na odbornou vědu, nýbrž stává se dominantní ve veřejnosti" (s. 16). Aby usnadnili možné upotřebení pojmu v empirickém bádání, rozlišují několik jeho komponent, z nichž jako velmi důležitá – vedle látkové, teoreticko-metodické, sémantické a diskurzivní – se jeví vztah metanarací k „sociální praxi utváření tradic" a k „sociální moci" (s. 19). Zde mají autoři na mysli „materializaci" metanarací v institucích, mediálních ztvárněních či politických inscenacích, „kolektivní memorializaci", jak se odehrává například při utváření a upevňování národních tradic. Metanarace se vždy musí prosadit ve společnosti vůči jiným, konkurenčním metanaracím, což otevírá otázku po jejích nositelích – individuích, skupinách, institucích – soupeřících o hegemonii nad výkladem minulosti, krátce po podmínkách produkce a recepce metanarací.

Právě poslední zmíněný aspekt se zdá být pro analýzu metanarací, jež vznikaly v Německu po roce 1945, ústřední. Konkurence dvou systémů existujících na německé půdě se neprojevovala pouze v politické či hospodářské rovině, nýbrž i v konfrontaci různých interpretací dějin. Tak vznikly obrazy nepřítele zaměřené na diskreditaci konkurenční metanarace („imperialistická" historiografie v SRN versus „totalitní" dějepisectví v NDR). Při komparaci těchto dvou historiografických systémů, plurální historické vědy na Západě a „spoutané" historické vědy na Východě, vycházejí Jarausch a Sabrow z reflexe jejich zásadní odlišnosti: nelze je naivně srovnávat, jako by východoněmecké dějepisectví bylo pouze zvláštním případem běžného historického diskurzu ve ztížených podmínkách,[6] či naopak jako by dějepisectví západoněmecké bylo pouze zvláštním případem beztak vždy instrumentalizovaného zpracování minulosti. Nicméně právě naratologický přístup má – vycházeje ze dvou zcela odlišných pojetí vědy v SRN a v NDR – umožnit přesun zájmu od „normativní platnosti" (*normative Gültigkeit*) k „historické působnosti" (*historische Geltungskraft*) obou historiografií, a tím i jejich obsahovou komparaci (s. 25).

V prvním příspěvku se Martin Sabrow zabývá třemi pokusy východoněmecké historické vědy o konstituci metanarací, jež se měly stát alternativou k obrozujícímu se konzervativnímu dějepisectví ve Spolkové republice: byly to *Vysokoškolská učebnice německých dějin* (1959–1969), *Dějiny německého dělnického hnutí* (1966) a *Dějiny německého národa*, respektive *Německé dějiny* (1982–1989/90). Na úvod autor

6 Bádání o dějinách historické vědy v NDR v posledních letech značně pokročilo. Z dlouhé řady publikací viz SABROW, Martin – WALTHER, Peter Th. (ed.): *Historische Forschung und sozialistische Diktatur*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 1995; IGGERS, Georg G. – JARAUSCH, Konrad H. – MIDDELL, Matthias – SABROW, Martin (ed.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. (Beiheft der Historischen Zeitschrift, č. 27.) München, Oldenbourg Verlag 1998; SABROW, Martin (ed.): *Geschichte als Herrschaftsdiskurs: Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln/R., Böhlau Verlag 2000; TÝŽ: *Das Diktat des Konsenses: Geschichtswissenschaft in der DDR (1949–1969)*. München, Oldenbourg Verlag 2001. Posledně jmenovanou knihu recenzoval Bedřich Loewenstein v *Soudobých dějinách*, roč. 9, č. 2 (2002), s. 304–308.

konstatuje, že v žádné západoevropské zemi nedosáhlo „dominantní zpřítomnění minulého takové výhradní platnosti jako v zemích středovýchodní Evropy v letech 1950 až 1990". Zároveň však přesvědčivě ukazuje, že vznikání syntéz v NDR nebylo v žádném případě bezproblémové a že jejich vydání předcházely diskuse s vědeckým i politickým obsahem: to platí především o osmisvazkových dějinách dělnického hnutí, kde se jeho autoři pokusili prolomit jistá tabu, a tudíž neustále oscilovali mezi „stalinismem a objektivitou" (s. 40). U všech tří syntéz Sabrow dokládá jak potíže interpretační (spory o periodizaci), tak institucionální (konflikty mezi stranickými a akademickými historiky), na které jejich autoři při úsilí o homogenizaci socialistického obrazu dějin naráželi. Konečným cílem Sabrowovy analýzy je především určení diskurzivní struktury společné všem třem metanaracím bez ohledu na proměnu dílčích obsahů: tu tvoří především odmítnutí negativistického pojetí německých dějin („teorie mizérie"), manichejistický boj mezi silami dobra a zla, zavedené periodizační principy či převážně „budoucnostní orientace" historických obrazů. Na příkladě „závaznosti" těchto učebnic ve vysokoškolském provozu pak dovozuje právě i historickou působnost nových metanarací (s. 73–75).

Zatímco cílem marxisticko-leninských metanarací byl radikální rozchod s předchozími obrazy německých dějin, ústředním tématem historiografie ve Spolkové republice v „dlouhých" padesátých letech,[7] jak ukazuje ve svém příspěvku Christoph Cornelißen, se stal problém kontinuity. Právě kvůli důrazu na kontinuitu Cornelißen narozdíl od Sabrowa více zohledňuje biografický aspekt západoněmeckého dějepisectví: zde se škála rozprostírá od odpůrců nacismu přes souputníky až po ty, kteří se aktivně zapojili do jeho služeb.[8] Mezi oběma krajními póly se otevírá široké pole kontinuity, v němž se reprodukoval převážně konzervativní obraz německých dějin. Přes počáteční pokusy o revizi dochází následně k tomu, co Cornelißen výstižně nazývá „restaurací historismu": tematickým těžištěm zůstává „německý stát", zatímco diskuse o metodologickém rozšíření tradičních politických dějin, jakož i o přeorientování na západní historiografii, probíhají jen polovičatě (s. 87–88). Základní diskurzivní strukturu obnovené metanarace německého historismu podle Cornelißena tvoří jednostranná orientace na německé národní dějiny a národní stát, pozitivní interpretace zvláštního německého vývoje v novověku a externalizace, respektive univerzalizace příčin nacismu. I když byly dějiny ve Spolkové republice i nadále myšleny jako pozitivní program, panovala tu ve srovnání s východoněmeckým dějepisem vůči sepsání syntéz národních dějin značná zdrženlivost.

---

7 Zajímavý pohled na dějepisectví v SRN z komparativní perspektivy viz CONRAD, Sebastian: *Auf der Suche nach der verlorenen Nation: Geschichtsschreibung in Westdeutschland und Japan 1945–1960*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1999.

8 Ke vztahu německých historiků a nacistického režimu viz SCHÖNWÄLDER, Karen: *Historiker und Politik: Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurt/M., Campus-Verlag 1992; SCHÖTTLER, Peter (ed.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1997; SCHULZE, Winfried – OEXLE, Otto Gerhard (ed.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Frankfurt/M., Fischer Verlag 1999; HAAR, Ingo: *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf" im Osten*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2000.

Třetí metanarace se konstituovala v reakci na renesanci historismu: byla jí teorie „zvláštní cesty" (*Sonderweg*), jíž se zaobírá historik sociálních dějin Thomas Welskopp. Ten ji interpretuje především v politických kategoriích jako levicovou odpověď na restaurační znaky politického podnebí rané Spolkové republiky. I tu šlo v prvé řadě o interpretaci nacismu: namísto jeho vyjímání z kontextu německých dějin byl pojímán jako jejich logické vyústění, jako plod nedostatečné demokratizace, slabosti buržoazie, převahy tradičních elit a reakční politické kultury.[9] Teorie „zvláštní cesty" a z ní vycházející „historická sociální věda", první levicová škola v německé odborné historii, se však podle Welskoppa nestaly hegemonní metanarací, nýbrž přispěly k pluralizaci výkladu německých dějin. Welskopp si je vědom nebezpečí výkladu ve stylu *success story* a upozorňuje i na kontinuitní znaky nového paradigmatu: jde nejenom o to, že „historická sociální věda" vycházela institucionálně ze „strukturních dějin", jež zase byly „denacifikovanou" verzí rasistických *Volksgeschichte*[10] (což Welskopp bohužel pojednává pouze okrajově), nýbrž především o to, že na tradiční historismus navazuje svou diskurzivní strukturou. V tom spočívá nejoriginálnější část Welskoppovy úvahy. Podle něj totiž „historická sociální věda" redukovala kritiku historismu na politickou kritiku ideologie, aniž by se však přitom zbavila jeho metodologických neduhů. Především pojem struktury nebyl dostatečně diskutován a nabyl personifikovaného charakteru. Nadosobní struktury a individuální osoby („padouši" v podobě tradičních elit) stojí v analýzách „historické sociální vědy" odděleně vedle sebe, aniž by byl propracován jejich historický vztah. Welskopp vyvozuje přiléhavý závěr, že teorie v praxi „historické sociální vědy" nefungovala jako explikační, nýbrž jako narativní strategie; jinými slovy, že sloužila jako jakýsi ideální *story board*, na jehož pozadí lze popsat historický vývoj jako sérii singulárních odchylek, či jako kritérium srovnání bez srovnávaného objektu (s. 130).

Welskoppovo konstatování možné pluralizace metanaracií nadhazuje otázku, již řeší víceméně všichni autoři sborníku: je vůbec metanarace jako dominantní historické vyprávění ve věku globalizace možná, a pokud ano, je vůbec žádoucí? Ačkoliv Jarausch konstatuje erozi národních metanaracií s jejich ústředními kategoriemi Národa, Třídy a Moderny, a to v důsledku konkurence médií jako hlavního producenta historických obrazů a rozpadu reprodukce metanaracií ve školství, vyslovuje zároveň potřebu vytvoření alternativních metanaracií, jež se však nemají stát hegemonními a legitimizačními výklady dějin.[11] Pléduje proto za plodnou interakci

9 Z diskuse k tezi o „sonderwegu" v 80. letech viz BLACKBOURN, David – ELEY, Geoff: *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Oxford, Oxford UP 1984; GREBING, Helga: *Der „deutsche Sonderweg" in Europa 1806–1945: Eine Kritik*. Stuttgart, Kohlhammer 1986; KOCKA, Jürgen: Deutsche Geschichte vor Hitler: Zur Diskussion über den „deutschen Sonderweg". In: TÝŽ (ed.): *Geschichte und Aufklärung*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1989, s. 101–113.

10 OBERKROME, Willy: *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1993.

11 K problematice ustavení nehegemonní univerzality viz diskusi: BUTLER, Judith – LACLAU, Ernesto – ŽIŽEK, Slavoj: *Contigency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. London, Verso 2000; zde zvláště: BUTLER, Judith: Restaging the Universal: Hegemony and the Limits of Formalism, s. 11–43.

„mnohosti historií" vycházející z pestrosti identit v německých dějinách, jež by znemožnila centralizovanou dominantní metanaraci, zároveň by však vytvořila větší komplexnost porozumění minulosti.

Co jsou však složky těchto alternativních metanarací? Problematičnost jejich konstituce, a především pak jejich prosazení názorně dokládá Dirk von Laak na příkladě místa holokaustu v obrazu německých dějin. Nejenže pronásledování Židů a holokaust se až do šedesátých let ani v jednom z německých států nestaly součástí obrazů národních dějin; ani po otevření kritických diskusí na toto téma a zahájení odborného historického bádání nebyl holokaust vnímán jako historický fenomén, nýbrž jako nehybná „černá skříňka", jako hodnotová vazba stojící mimo dějiny (s. 192). Pokusy holokaust historicky vysvětlit byly označovány jako „obscénní" (Claude Lanzmann). Z těchto důvodů se holokaust metanarací německých dějin nikdy nestal.

Další možností narušení hegemonie legitimizačních národních metanarací prostřednictvím metanarací menšinových – vzhledem k absenci postkolonialistického diskurzu a zatím ještě nedostatečné dějinnosti turecké komunity ve Spolkové republice – je Jarauschovi feministické dějepisectví, respektive dějiny *gender*. Jak však argumentuje ve svém příspěvku Hannah Schisslerová, ani ony se zcela nevyvarovaly nebezpečí, které každá konstituce „menšinových metanarací" skrývá: oprávněná kritika marginalizace genderových odlišností a identit v maskulinních metanaracích totiž často hrozila přerůst v novou dominantní metanaraci, jež si stejně jako kdysi kritizované hegemonní diskurzy nárokovala právo na produkci univerzální pravdy, na legitimizaci určitých systémů vědění, a zejména na nová vylučování a vytváření nových obrazů nepřítele. Mohlo tak docházet k paradoxu „vylučování vylučujících vylučovanými", jenž nevede k erozi uzavřených systémů, nýbrž k rozkladu společenské koheze a renesanci kmenových identit (s. 205). Dějiny *gender*, uzavírá Schisslerová ve shodě s Lynn Huntovou, se musí vyvarovat nebezpečí marginalizace v podobě separované specializace a naopak se pustit do rekonstrukce mainstreamu obecných dějin, dosud takřka výhradně maskulinního.

Poslední cestu k nové, pluralistické metanaraci spatřují autoři v teritoriálních alternativách k národnímu vyprávění. Tu jde jednak o příklon k subnacionálním, regionálním celkům, jenž byl od osmdesátých let metodologicky podepřen zájmem o takzvané dějiny každodennosti (*Alltagsgeschichte*) a o mikrohistorickou rekonstrukci životních světů,[12] jednak o geografické rozšíření historické perspektivy na celou Evropu či na světové dějiny, nově koncipované ve znamení globalizace. Závažná je tu přitom námitka, že nové evropské či globální dějiny mohou být svou povahou obdobným procesem jako v 19. století dějiny národní, pouze ve větším měřítku. Hrozí tak přerůst v klasické univerzální dějiny, jež nejsou určovány – jak

12 K dějinám všedního dne a mikrohistorii viz MUIR, Edward – RUGGIERO, Guido (ed.): *Microhistory and the Lost Peoples of Europe*. Baltimore, Johns Hopkins UP 1991; SCHULZE, Winfried (ed.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikrohistorie: Eine Diskussion*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1994; LÜDTKE, Alf (ed.): *The History of Everyday Life: Reconstruction of Historical Experience and Ways of Life*. Princeton, Princeton UP 1995.

argumentuje ve svém příspěvku Matthias Middell – nárokem na prostorovou úplnost, nýbrž svou schopností integrovat do sebe nově odkryté jevy, a zejména „mytizací celku" založenou na víře v globální společenství a pokrok. Nové metanarace by měly naproti tomu být „vyprávěními přizpůsobenými postmoderní situaci", jejichž středem je analýza kulturní různosti a vzájemnosti spočívající na pluralitě perspektiv a kultuře tolerance (s. 251).

I když autoři neskrývají obtíže s prosazením tohoto historického modelu, jež vyplývají mimo jiné z dominance médií, oslabení role historiků ve vytváření identity či institucionálního konzervatizmu akademického prostředí, přece jen se zdá, že v některých aspektech je jejich projekt až přespříliš optimistický. Slabinou je především to, že ačkoliv volají po rozšíření perspektivy (německých) národních dějin, sami jen zřídkakdy – nanejvýš s výjimkou USA – konfrontují německou situaci s jinými dějepisnými tradicemi. Tak například pohled na menší evropské národní tradice, řekněme na země středovýchodní Evropy, by dozajista vrhl na celou problematiku nové světlo. Jarauschova diagnóza „krize nacionálních metanarací", pro Německo – přes některé pokusy z poslední doby[13] – jistě výstižná, se tu dá konstatovat jen stěží. Rozklad marxisticko-leninské metanarace po roce 1989 nebyl následován, jak mnozí očekávali, nástupem pluralitního obrazu dějin, nýbrž naopak rozvojem (staro)nových metanarací, jež na metanarace předchozí svou diskurzivní strukturou do značná míry navazují. Tak ani v českém případě nejsme svědky úpadku, nýbrž rozkvětu nacionálních metanarací: zejména v posledních letech poměrně zřetelně krystalizují dvě konkurenční teleologická vyprávění českých dějin, jež se opírají o značné rezervoáry jak v odborném dějepisectví, tak v médiích a politické sféře. Na jedné straně jde o metanaraci „národně-pokrokovou", sahající nazpět do 19. století, ke sporům o smysl českých dějin, a modifikovanou po roce 1945 českým stalinismem; na straně druhé pak o metanaraci „negativistickou", jež komponuje předivo svého výkladu jako dějiny úpadku střední Evropy. Je úkolem bádání zkoumat, do jaké míry a jakým způsobem tyto příběhy splňují kritéria „národní metanarace" – tj. konstruují dlouhé linie výkladu, redukují komplexní souvislosti na jednoduchý vzorec, nabízejí dramatické líčení (mají své hrdiny, padouchy a (*un*)*happy end*), obsahují ideologická poselství s návodem ke konkrétnímu jednání či emocionální apely upevňující kolektivní identitu.[14] Na každý pád se lze domnívat, že vzhledem k tuhému školskému systému, spolehlivě reprodukujícímu národněhistorický kánon (lhostejno již, s ja-

13 WINKLER, August Heinrich: *Der lange Weg nach Westen*, 2 sv. München, Beck 2000. Viz též Jarauschovu kritickou recenzi na *http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/*.

14 Jako plodný pramen k diskurzivní analýze by vedle syntetických a monografických prací vydaných po roce 1989 mohly sloužit i nedávné historickopublicistické střety o hegemonii nad výkladem novodobých českých dějin: PÁNEK, Jaroslav: Česká historická věda a české historické vědomí: Několik námětů do diskuse. In: *Český časopis historický*, roč. 97. č. 2 (1999), s. 311–320; *Historikové proti znásilňování dějin: Stanovisko Sdružení historiků České republiky*. Praha 2002 (zvláštní příloha *Zpravodaje Historického klubu*, roč. 12, č. 2 (2001); [různí autoři]: Spor o dějiny. In: *Vesmír*, roč. 81, č. 6 (2002), s. 307–313; MANDLER, Emanuel: Historici versus ochotníci: Kdo chce překroutit dějiny? In: *Mladá Fronta Dnes*, (22.4.2002), s. 6.

kým znaménkem), a k marginalizaci alternativních perspektiv v historické vědě lze o „krizi národní metanarace" v českém případě mluvit jen stěží.

V současné době lze ve vztahu veřejnosti a historické kultury sledovat dva navzájem paradoxní pohyby: na jedné straně roste zájem veřejnosti o minulost, na straně druhé upadá orientující role odborné historické vědy v jejím „zvládání". Úvahy o alternativních metanaracích by tudíž měly zahrnovat i promýšlení role historické vědy v postindustriální mediální společnosti. Zatímco dříve se historikové opírali o svou monopolní roli producentů „objektivní pravdy", jež strukturovala společenskou politiku paměti, ocitají se dnes tváří v tvář masivní medializaci historie, v níž mohou působit nanejvýš jako iniciátoři historických diskurzů či jako zprostředkovatelé mezi různými vrstvami kolektivní, respektive kulturní paměti. Přitom si musí být vědomi historické podmíněnosti, respektive hranic své vlastní produkce, jež je sama součástí širší historické kultury: jedině tak může vzniknout kultura tolerance, nezbytná pro pluralitu metanarací. Přes poněkud optimistickou představu historického diskurzu zbaveného nadvlády té či oné interpretace a navzdory jistému podcenění houževnatosti tíživých „duchů minulosti"[15] představuje sborník *Die historische Meistererzählung* inspirativní návod k takové historiografické praxi, jež se snaží vymanit z těsného korzetu nacionální metanarace, a zároveň se vyhnout nebezpečí nového univerzalismu, tentokrát ve znamení globalizace.

15 K pojmu viz MARX, Karel: *Osmnáctý brumair Ludvíka Bonaparta*. In: TÝŽ – ENGELS, Bedřich: *Spisy*, sv. 8. Praha, SPNL 1960, s. 137–238.

Recenze

Srdce wagnerovského kultu bilo pro Hitlera

Blahoslav Hruška

HAMANN, Brigitte: *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*. München, Piper Verlag 2002, 687 stran.

Rakouskou historičku Brigitte Hamannovou (původem z Německa) není třeba českému čtenáři představovat. Díky nakladatelské péči a v neposlední řadě i čtenářské atraktivitě titulů se většina jejích prací objevila v češtině, včetně té zřejmě nejznámější a nejzásadnější, *Hitlerovy Vídně*.[1] Hamannová je známá tím, že ve svých dílech používá mistrnou vyprávěcí techniku (z komerčního pohledu pak taktiku), kterou následně dokáže dobře zúročit. Jako základ si vždy vybere konkrétní historickou postavu (Bertha von Suttnerová, Mozart, korunní princ Rudolf, císařovna Alžběta, Hitler),[2] na jejíž podrobné biografii pak staví svůj příběh, historický obraz doby a lidí. Monografie Brigitte Hamannové se přitom blíží ideálu každého dějepisce – na jedné straně stojí řemeslný um a metodická důkladnost, na druhé pak čtivá historická narace a logicky strukturovaný příběh.

Se všemi těmito atributy se setkáváme i v její nejnovější práci, která pojednává o wagnerovském klanu, Bayreuthu a souvztažnostech s nástupem a vrcholem nacionálního socialismu. Hamannová v předmluvě píše, že jejím záměrem bylo vytvořit

---

1 *Hitlerova Vídeň: Diktátorova učednická léta*. Praha, Prostor 1999; původní vydání: *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators*. München, Piper Verlag 1996.

2 Poprvé takovou techniku vyzkoušela právě na zpracování postavy korunního prince Rudolfa (*Rudolf – Kronprinz und Rebell*. Wien – München, Amalthea 1978; česky: *Rudolf – korunní princ a rebel*. Praha, Odeon 1993). Hamannová je známá především jako téměř „dvorní" biografka rakouského panovnického domu. Z četných publikací jmenujme monografii o Marii Terezii (*Herz und viele Kronen: Das Leben der Kaiserin Maria Theresia*. Wien, Überreuter 1985) a práci o císařovně Alžbětě (*Elisabeth – Kaiserin wider Willen*. Wien, Amalthea 1982; česky *Alžběta – císařovnou proti své vůli*. Praha, Brána 2002). Hamannová je také autorkou biografického přehledu panovnického domu Habsburků (*Habsburger: Ein biographisches Lexikon*. München, Piper Verlag 1988; česky *Habsburkové*. Praha, Brána – Knižní klub 1996; Brána 2001).

jakýsi pandán k *Hitlerově Vídni* a vylíčit osudy Hitlera po odchodu do Německa. To se jí nakonec podařilo právě díky postavě Winifred Williamsové-Klindworthové, dědičky odkazu svého muže Siegfrieda, jediného syna Richarda Wagnera.

Malá Winifred, původně sirotek z anglického Sussexu, vyrůstala v jedné německo-anglické rodině v Berlíně. Již v dětství se jí dostalo výchovy, která předurčila celý její život. Klindworthovi se totiž pohybovali v intelektuálním prostředí, které bylo v mnohém příznačné pro měšťanské vrstvy posledních let před „Velkou válkou". Salonní antisemitismus se tu propojoval s všeněmeckým smýšlením o politice a hudebním snobismem. Díky spřátelené rodině světoznámého výrobce klavírů Bechsteina se mladičká Winifred seznamuje s téměř o třicet let starším Siegfriedem. Hamannová střídavě líčí soukromý život a „velké" politické události. Zatímco se tedy Winifred osvobozuje z vlivu despotické Cosimy Wagnerové a pozvolna se stává jedinou paní vily Wahnfried a později dědičkou wagnerovského odkazu, na politické scéně dochází k podstatným změnám. Nově vzniklou republiku bayreuthské kruhy zcela v souladu s monarchistickým, nacionalistickým a antisemitským směřováním odsuzují jako židobolševické spiknutí. Siegfried si po spartakovském povstání roku 1919 poznamenává: „Teď je s Německem amen až na věky. Jehova dovedl svůj lid k vítězství a z nás se stali slouhové... Fuj Německu! Člověka jímá hnus a odpor." (s. 57) Za neúspěchem svých epigonských oper pak Siegfried vidí především soustředěný útok protežované „negerské" a „židovské" hudby. Snad nejlepší ukázkou Siegfriedova zatemnělého intelektuálního obzoru je citovaná korespondence mezi ním a bayreuthským rabínem (s. 121 n.), ve které Siegfried dokáže jen slepě tlumočit poučky svého švagra, antisemitského teoretika a germanofila Houstona Stewarta Chamberlaina.

Ostatně byl to právě obdiv k Chamberlainovi, který Hitlera roku 1923 přivedl do Bayreuthu.[3] Tento okamžik jistě změnil život i Winifred Wagnerové, neboť Adolf Hitler se stává jejím blízkým přítelem a důvěrníkem. V době, kdy si Hitler odpykává trest na Landsbergu, o něm Winifred píše: „Buď se stane naším zachráncem, nebo ho nechají – i když je tělesně tak jemný – bídně zahynout v žaláři! Pak ale běda ti, Německo!" (s. 100) Zde můžeme datovat začátek příběhu „Winnie" a „Wolfa", tedy Winifred Wagnerové a Adolfa Hitlera, jejichž vzájemná četná setkávání sice skončila rokem 1940, v myšlenkách a citech ale přetrvávala dál. Ještě roku 1975 v rozhovoru s filmařem Hans-Jürgenem Syberbergem stará dáma nostalgicky vzpomíná: „Kdyby například teď Hitler vstoupil těmito dveřmi do pokoje, byla bych stejně šťastná a měla bych stejnou radost, že ho vidím, jako kdykoliv předtím." (s. 624) Jejich vztah byl přitom oboustranný, zatímco Winifred Hitlera obdivovala jako muže, politika a v neposlední řadě prominentního hosta a mecenáše Bayreuthských hudebních slavností, on hledal ve vile Wahnfried rodinný klid a věrné spojence. Všechny čtyři

3 O antisemitismu v bayreuthském kruhu a nacistické recepci Wagnerova díla pojednává ve své původní studii Jan P. Kučera, který zde líčí i vztah Winifred Wagnerové k Adolfu Hitlerovi (zejména kapitola 6, s. 191 n.). Škoda jen, že se Kučera v těchto pasážích nevyvaroval faktografických nepřesností. Viz KUČERA, Jan P.: *„...je hodně Hitlera ve Wagnerovi": Kapitoly z estetické politiky*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 2001.

děti Winifred Wagnerové (synové Wolfgang a Wieland a dcery Friedelind a Verena) „strýčkovi Wolfovi" tykaly, dostávaly od něho drahé dary a měly k němu kdykoliv volný přístup. Winifred Wagnerová (sama byla členkou NSDAP od roku 1926) k tomu poznamenala: „Mé děti jsou tak šťastné, že neznají nic jiného než nacionálněsocialistický světový názor!" (s. 295)

Hitlerovské angažmá rodiny Wagnerů se projevilo i v nové koncepci obnovených Bayreuthských hudebních slavností, které se již roku 1924 konaly ve znamení hákového kříže. Hitlerova strana sice festival zachránila před finančním krachem, zároveň tak ale přispěla k roztržce s ortodoxními starowagneriány, kteří takovou politizaci nehodlali připustit. Shoda ovšem panovala v jedné věci – židovští umělci nemají právo podílet se na interpretaci odkazu německého mistra. Na druhou stranu to byla právě Winifred, která jako organizátorka festivalu přispěla k jeho modernizaci a větší otevřenosti vůči tehdejší operní interpretaci. Na počátku třicátých let angažovala rodinného přítele Hanse Tietjena jako hudebního ředitele, Emila Preetoria jako scénografa a Wilhelma Furtwänglera jako šéfdirigenta. Díky jejím kontaktům se jí dokonce podařilo získat i Artura Toscaniniho, který se na dlouhou dobu stal prvním a posledním umělcem, jemuž bylo dovoleno dirigovat Wagnerovo dílo.

Po nástupu Hitlera k moci se Bayreuthské hudební slavnosti stále více dostávají pod patronaci nacistické strany a státu, i když formálně zůstaly až do roku 1973 rodinným podnikem. Vrcholem předválečných slavností byl rok 1936, rok berlínské olympiády a tisíciletého výročí smrti polomytického krále Jindřicha I. Obě události dokázala NSDAP využít k propagandistickým účelům a termín bayreuthského festivalu byl upraven tak, aby se volně prolínal s ostatními festivitami. K těm patřilo i nové nastudování *Lohengrina* v Tietjenově režii a pod taktovkou Furtwänglera, které bylo živě rádiem přenášeno do většiny evropských zemí i do zámoří. Pravidelný kontingent lístků odebírala organizace Kraft durch Freude, v sálech byly čím dál častěji vidět uniformy funkcionářů. Ve válečných letech pak auditorium Festspielhausu plní váleční invalidé a příbuzní padlých na východní frontě. Mezitím se Winifred politicky angažuje a navštěvuje norimberské sjezdy NSDAP, které na Hitlerovo přání otevírá předehra z Wagnerova *Rienziho*.

Válečná léta jsou ale poznamenána i rodinnými tragédiemi – Wolfgang je zraněn na polské frontě, v únoru 1940 emigrovala Friedelind do Anglie, kde byla jako vlastizrádkyně internována v zajateckém táboře na ostrově Man. Později se dostala do Spojených států, kde začala svou kariéru jako antifašistka a nepřítel bayreuthského klanu. Vrcholem její roztržky s matkou pak byly po válce vydané memoáry *The Heritage of Fire*, ve kterých popisuje Winifredin údajný bezbřehý nacismus. Nejbolestivější však pro Winifred musela být ztráta jejího „Wolfa". Zatímco její děti se s Hitlerem pravidelně setkávaly až do úplného konce války, Winifred ho naposled spatřila v létě 1940, kdy spěšně přijel na představení *Soumraku bohů*. Podle Winifred byly příčinou přerušení kontaktů její neustálé žádosti o pomoc nejrůznějším lidem, umělce židovského původu nevyjímaje. Důležitým důvodem bylo také sílící postavení Martina Bormanna, přes kterého se Winifredina korespondence často vůbec nedostala.

Winifredino angažmá ve prospěch stíhaných a pronásledovaných je z historického i psychologického hlediska jedním z nejzajímavějších: Hamannová k tomu dodává: „Pomoc, kterou Winifred poskytovala bezpočtu Židů, byla samozřejmá, plná lidské solidarity a nezištná." (s. 457) Při poválečném přelíčení (*Spruchkammergericht*) skutečně předložila na padesát místopřísežných prohlášení a třicet svědků přijelo do Bayreuthu osobně svědčit v její prospěch. Přestože byla nakonec zařazena do kategorie „méně zatížených" (*Minderbelastete*), neopomenul soud ve svém zdůvodnění označit její snahy za „čirou lidskost". To ovšem nikterak neznamenalo, že by Winifred Wagnerová změnila svůj názor na židovskou problematiku. Do konce života zůstala antisemitkou. Když v roce 1979 získal Yehudi Menuhin Mírovou cenu německých knihkupců, napsala své přítelkyni: „I přes jeho četné zásluhy lituji, že tuto cenu získal Žid, neboť z dnešního pohledu je to poklonkování před tímto národem – musíme pořád jen ohýbat hřbet, cožpak nemáme žádnou hrdost?" (s. 638) Stará dáma byla ke konci života politicky stále ostřejší. V roce 1966 ve volbách podpořila krajně pravicovou Národní stranu Německa (*Nationale Partei Deutschlands*) těmito slovy: „Doufejme, že NPD splní naše naděje a očekávání... Už je opravdu načase udělat pořádný úklid." (s. 604) K německé sociální demokracii pak chovala téměř animální nenávist: „Willy Brandt kancléřem??? Fujtajfl – tenhle vlastizrádce Herbert Frahm!!" (s. 607) V osobních rozhovorech a korespondenci stále častěji s láskou vzpomínala na Hitlera a nezřídka přitom používala kódového jména „USA" (*unser seliger Adolf* – náš blahoslavený Adolf), které je jinak typické pro neonacistické kruhy.

Bezesporu nejobjevnější pasáží je popis Wielandova angažmá jako civilního velitele pobočky koncentračního tábora Flossenbürg v Bayreuthu. (Ve skutečnosti šlo o tajný ústav pro vývoj avioniky pro rakety, zřízený Wielandovým švagrem, šéfem organizace Kraft durch Freude Lafferentzem). Existence tábora pro osmdesát lidí byla odhalena teprve na konci osmdesátých let 20. století a Wielandova činnost v něm je dosud nejasná. Přesto je taková demytizace záslužná, vždyť Wieland Wagner platil po válce poněkud nepochopitelně za zaslouženého antifašistu a obnovitele nových, politicky nezatížených hudebních slavností.

Při psaní biografií, ve kterých jsou jediným pramenem osobní vzpomínky a korespondence, může historik nezřídka skončit na scestí jako nekritický obdivovatel.[4] Zdá se, že si právě tohoto faktu byla Hamannová vědoma. Tam, kde některé pasáže vyznívají velmi apologeticky, přichází vzápětí tvrdá kritika. Jedinou nevyvážeností práce tak zůstává poněkud jednostranné hájení pozice Wolfganga Wagnera a kritika jeho bratra Wielanda. To je však dáno především osobní zkušeností Hamannové s klanem rodiny Wagnerů.

Zatímco Winifredin druhý syn (a stále ještě ředitel Bayreuthských hudebních slavností) Wolfgang Wagner byl Hamannové nápomocný při hledání rodinných přátel a umožnil jí přístup do dosud nezmapované rodinné korespondence, Wielan-

4 Takové jednostranné vidění lze vytknout jiné nedávno vyšlé monografii o Winifred Wagnerové. Viz SCHERTZ-PAREY, Walter: *Winifred Wagner: Ein Leben für Bayreuth*. Graz – Stuttgart, Stocker 1999.

dovy děti sveřepě brání údajně čistý štít svého otce. Celá rozsáhlá korespondence mezi matkou Winifred a synem Wielandem, ale i většina dopisů Siegfrieda a Winifred Hitlerovi, tak zůstává nejen Hamannové, ale i všem badatelům a čtenářům utajena. V důkladném odkrytí pozadí hnědého Bayreuthu tak paradoxně brání mladší generace, vesměs narozená až po válce.

Příběh „Winnie a jejího Wolfa" je velmi netypický v tom, že se Winifred svůj obdiv k Hitlerovi nikdy po válce nesnažila maskovat jako ostatní. (Ne nadarmo o ní Klaus Mann jako reportér v americké uniformě napsal, že je „nestydatě neprolhaná".) Typický je však ve své „banalitě zla". Celá éra nacionálního socialismu, jeho zločiny a ideologie, je tu umenšena do podoby téměř biedermaierovské idylky, kterou oživuje vtipný vypravěč Adolf Hitler. Politika je tu v prvé řadě privátní záležitostí: „Ten odsouzeníhodný Hitler, ten pro mě vnitřně vlastně vůbec neexistoval, protože ho takového neznám." (s. 621)

Nelichotivý obraz Rakouska ve službách nacismu

František Novák

BUKEY, Evan Burr: *Hitlerovo Rakousko: Jedna říše, jeden národ*. Praha, Rybka Publishers 2002, 375 stran. Z anglického originálu přeložil Michal Prokop.

Arkansaský historik Evan Burr Bukey založil svou práci o náladách a postojích obyvatel Rakouska od anšlusu do konce druhé světové války na situačních zprávách Bezpečnostní služby SS (*Sicherheitsdienst* – SD) a na relacích vídeňských spojeneckých diplomatů a korespondentů. Autor ovšem s oporou v pracích Iana Kershawa správně poukázal na jistou problematičnost těchto zpráv. Recenze Bukeyho knihy z pera Roberta Schustera v *Lidových novinách* z 19. října 2002 odkazuje na její příbuznost s Goldhagenovou prací *Hitlerovi ochotní katani*, spíše by se však mělo poukázat na metodologickou příbuznost s knihou Volkera Zimmermanna *Sudetští Němci v nacistickém státě: Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*, která též vychází ze zpráv Bezpečnostní služby SS o náladách obyvatelstva.

Na Bukeyho knihu je třeba pohlížet jako na zdařilou syntézu dílčích prací převážně rakouských historiků (především Gerhard Botz, Ernst Hanisch), kteří se v posledních dvaceti letech zabývali úlohou Rakouska za nacismu. Tematika se stala aktuální zvláště v roce 1986, kdy byl rakouským prezidentem zvolen Kurt Waldheim, který zapřel svoji účast v balkánském tažení německé armády (byl také členem jezdectva SA a Nacionálněsocialistického studentského svazu – *NS-Studentenbund*). Po Waldheimově aféře se začal v Rakousku hroutit mýtus o „první Hitlerově oběti", etablovaný od Moskevské deklarace z roku 1943. Historiografie začala pro období 1938 až 1945 s novým kritickým pohledem relativizovat dosud jasně rozdělené role obětí a pachatelů.

Bukey rozdělil svou práci do tří hlavních částí. V první, nazvané „Cesta k Velkému Německu", se věnoval rozboru politické situace v první rakouské republice a zdůraznil minimální ztotožnění rakouské společnosti s novým státem. Antirepublikánské

postoje rakouské veřejnosti později umožnily téměř jednomyslný souhlas Rakušanů s anšlusem jako naplněním jejich velkoněmeckého snu. Bukey podrobně rozebírá reakce Rakušanů na anšlus a dochází k závěru, že ovace a ohromné nadšení Rakušanů, které ani Goebbelsova propaganda nemohla zinscenovat, byly nefalšované. Pouze v ojedinělých případech „lidé nedokázali skrýt slzy" (toto tvrzení naopak zdůraznila recenze německého překladu Bukeyho knihy *Hitlers Österreich* z roku 2001 v rakouském deníku *Der Kurier*).

Druhá část „Od anšlusu k válce" je nejobsáhlejší a zabírá téměř polovinu knihy. Autor zde rozebral postoje různých skupin rakouského obyvatelstva od března 1938 do vypuknutí války v září 1939. Nejprve se soustředil na popsání reakcí rakouských nacistů. Ti po připojení Rakouska k německé říši chovali velká očekávání, která však nebyla naplněna. Zvláště vídeňským nacistům Hitler nevěřil a na mnohé posty byli dosazováni říšskoněmečtí příslušníci NSDAP. Rakouský nacista Arthur Seyss-Inquart byl po počáteční důvěře sesazen z funkce vídeňského župního vedoucího (*Gauleiter*), kterou od května 1938 do ledna 1939 zastával korutanský nacista Odilo Globocnik, později „proslavený" jako policejní prezident v polském Lublinu a při vyvražďovací akci „Reinhard", zaměřené proti Židům. Korutanští nacisté obecně udělali největší kariéru, a to především jako horliví vykonavatelé „konečného řešení" – Franz Nowak jako spolupracovník Adolfa Eichmanna, rovněž Rakušana, či Ernst Kaltenbrunner, od roku 1943 druhý muž nacistické SS.

Další významnou skupinou rakouského obyvatelstva bylo dělnictvo. Jak autor uvádí, po zákazu socialistické strany Schuschniggovým korporativním režimem v roce 1934 se třetina socialistů, kteří přešli k podzemnímu hnutí odporu, připojila k nacistům. Po anšlusu se hlavním faktorem získávání podpory pro nacionálněsocialistický režim stalo rychlé snížení nezaměstnanosti (z 21,7 procenta v roce 1937 na 3,2 procenta v roce 1939). Také Hitlerovo antiklerikální tažení našlo podporu mezi rakouským dělnictvem. Na druhé straně se však až do konce války nepovedlo vyrovnat desetiprocentní rozdíl úrovně platů ve starém Německu a ve Východní marce. Projevy nespokojenosti rakouských dělníků tak byly motivovány spíše ekonomickými faktory než nespokojeností s režimem.

Bukey analyzoval i postoje rakouského katolického kléru, který pro Hitlera představoval největšího ideologického oponenta nacionálněsocialistického režimu. Nejvyšší klérus však s nacisty spolupracoval. Známé jsou postoje vídeňského arcibiskupa Theodora Innitzera, který nechal dokonce rozeznít všechny zvony při Hitlerově příjezdu do Vídně. Poté v pastoračním listě doporučil věřícím hlasovat v referendu pro připojení k německé říši. Venkovské nižší duchovenstvo však zaujímalo k novému režimu rezervovanější postoj, zvláště když začal provádět odluku církve od státu. Bukey upozornil na růžencovou slavnost v říjnu 1938, kdy se šest až osm tisíc mladých lidí dostavilo na bohoslužbu do katedrály svatého Štěpána, aby protestovali proti nacistickým výpadům proti katolické církvi. Mladí věřící skandovali pozměněné nacistické slogany „Děkujeme našemu biskupovi!", „Kristus je náš vůdce" a zbili i hlídku Hitlerjugend. Údajně to byla největší protinacistická demonstrace v dějinách třetí říše. Autor však poněkud hořce dodává, že již druhého dne byl částečně vyrabován arcibiskupský palác a 13. října 1938 protiklerikální nepokoje vyvrcholily

shromážděním dvou set tisíc lidí na náměstí Hrdinů. Rakouský klérus nevystoupil proti zavádění norimberských rasových zákonů, které byly mnohými farníky i duchovními považovány za příležitost ke zvrácení židovské emancipace. Za dobu vlády nacistického režimu bylo v Rakousku patnáct duchovních odsouzeno k smrti a sto patnáct odesláno do koncentračních táborů, kde jich dvacet zahynulo.

Při zkoumání postojů venkovského obyvatelstva došel autor k závěru, že většina venkovanů anšlus přivítala, ovšem k samotnému režimu zaujala rezervovaný vztah či pasivní odpor. Nejvíce si polepšily nejchudší vrstvy obyvatelstva, především dojičky, čeledínové a nádeníci, kteří začali pracovat v průmyslových podnicích a vydělávali mnohem více než v zemědělství. Obecně členská základna nacistické strany na rakouském venkově sílila.

Poslední kapitola druhé části knihy *Hitlerovo Rakousko* pojednává o lidové nenávisti vůči Židům. Rakouský antisemitismus vyplouvá v Bukeyho knize na povrch jako integrující faktor rakouské společnosti, který spojoval různorodé skupiny obyvatelstva v podpoře novému režimu. K napadání židovských spoluobčanů docházelo již před anšlusem. Jedenáctého března 1938 byli terčem spontánních útoků ve vídeňské čtvrti Leopoldstadt, kterých se účastnilo až osmdesát tisíc Vídeňanů. Právě ve Vídni žilo v roce 1938 téměř sto sedmdesát tisíc z celkového počtu sto pětaosmdesáti tisíc rakouských Židů. Sami říšští Němci byli zaskočeni intenzitou rakouských pogromů a bezpečnostní složky musely bránit „divoké arizaci". V této souvislosti bylo po anšlusu zadrženo asi deset až dvacet tisíc osob. Zpravodaj SS se k tomu obdivně vyjádřil: „Vídeňané zvládli přes noc, co se nám pozvolným, těžkopádným postupem nepodařilo dodnes. V Rakousku bojkot Židů nepotřebuje vedení – lid jej zahájil sám." Bukey došel k závěru, že „křišťálová noc" z 10. listopadu 1938 ve Vídni „mírou násilí a krveprolití předčila všechny ostatní oblasti Velkého Německa, přičemž jedinou výjimku představovaly střední Franky. Ve Vídni bylo vypáleno 40 až 50 synagog, vyloupeno 4038 židovských obchodů a do vazby vzato přes 6000 lidí, z nichž nejméně 27 bylo zavražděno, 88 vážně zraněno a stovky spáchaly sebevraždu." (s. 193 n.) Celkově bylo při křišťálové noci zavražděno jednadevadesát osob, z nichž téměř třetina byla zabita ve Vídni. V žádném jiném městě říše se k antisemitskému násilí nepřipojily davy prostých lidí. Již v létě 1938 emigrovalo z Rakouska padesát tisíc Židů, v následujícím roce stejný počet a poté ještě odešlo pětadvacet tisíc. Drtivá většina z těch, kdo zůstali, nepřežila holokaust (uvádí se šedesát pět tisíc).

Ve třetí části knihy se Bukey soustředil na téma „Rakušané a Hitlerova válka". Trvala plných šest let a autor této kapitole věnoval třetinu rozsahu své práce. Tuto část dělí na tři kapitoly: první sahá do roku 1943, druhá se zaměřuje na období mezi bitvou u Stalingradu a Moskevskou deklarací a třetí sleduje poslední válečné roky 1944 a 1945. Z této části knihy vyplývá, že postoje rakouského obyvatelstva se za války téměř nelišily od postojů říšskoněmeckých. Na vypuknutí války reagovalo ještě zdrženlivě, ohromeně. Po rychlých úspěších však začalo válku podporovat, nepokoje byly hlášeny jen při odbourávání sociálních výhod a na venkově při rekvírování tažných koní wehrmachtem. Podpora souvisela také s tím, že přes milion rakouských branců sloužilo v německé armádě. Po krizi způsobené porážkou u Stalingradu se rakouská důvěra v režim obnovila po obsazení severní Itálie německým vojskem.

Bukey se zaměřil také na Moskevskou deklaraci, která vstoupila v platnost 1. listopadu 1943 a na dalších padesát let zásadně ovlivnila postoj rakouské veřejnosti k vlastnímu válečnému podílu v letech 1939 až 1945. Spojenci se mylně domnívali, že deklarace, jež označila Rakousko za „první svobodnou zemi, která padla za oběť Hitlerově agresi" (s. 266), a jež slibovala obnovení nezávislého Rakouska, podpoří lidové povstání ve Východní marce. Opak se stal pravdou; rakouské obyvatelstvo se domnívalo, že jejich území již nebude bombardováno spojeneckými leteckými svazy, ale poté co na jaře 1944 došlo k obnovení náletů, bylo velmi pobouřeno a přimklo se k nacistickému Německu, a hlavně k osobě Adolfa Hitlera, kterému důvěřovalo až do hořkého konce. Bukey zdůraznil, že v posledních chaotických týdnech války se část Rakušanů podílela na vraždách židovského obyvatelstva, transportovaného z východních oblastí zpět do říše. Rakušané tvořili sice jen osm procent obyvatelstva německé říše, v jednotkách SS činil však jejich podíl čtrnáct procent, a ve vražedné mašinerii od programu eutanazie T4 po Osvětim dosahoval dokonce čtyřiceti procent! V letech 1938 až 1945 se členy NSDAP stalo šest set tisíc Rakušanů.

Bukey napsal knihu o postojích Rakušanů k nacistickému státu v letech 1938 až 1945 čtivě, některé jeho příliš vágní formulace si však částečně odporují. Nepřináší sice převratné poznatky, vytvořil však kvalitní syntézu dosud publikovaných studií, která s konečnou platností vyvrací množství mýtů o odboji a rezistenci Rakušanů za druhé světové války. Rakušané se podíleli na nacistických zločinech, zvláště na likvidaci Židů, a to v relativním srovnání více než říšští Němci.

Česká verze knihy je zdařilá, kromě několika editorských chyb, jako je nejednotnost přepisu ženských jmen (někdy s příponou -ová, jindy nikoli). Český překlad je dobrý, snad jen na straně 292 se vyskytuje nepřesný pojem „spojenecká Řídící rada" místo Spojenecké kontrolní rady. Navíc je české vydání doplněno množstvím obrazového materiálu, který v německé verzi chybí.

Recenze

Poválečné osudy Němců v Polsku pod drobnohledem

Jiří Pešek

„Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...": Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów, sv. 2–4. Warszawa, Wydawnictwo Neriton 2000–2001, 588, 496 a 495 stran.

Rozsáhlý ediční a historiografický německo-polský projekt pod vedením Włodzimierze Borodzieje a Hanse Lemberga dospěl v polské řadě obdivuhodně rychle ke svému završení. O koncepci celého projektu jsem v tomto časopise referoval v loňském roce při vydání prvého svazku.[1] Nyní je tedy možno již stručněji popsat zbytek řady. Druhý svazek, vydaný v roce 2000 pod titulem *Polska Centralna: Województwo śląskie*, připravili Ingo Eser a Jerzy Kochanowski. Osudy německého obyvatelstva centrálního Polska Kochanowski představil na příkladu tří vybraných vojvodství: lodžského, kde vedle Němců hrálo i po holokaustu výraznější roli židovské etnikum, varšavského, kde situaci komplikovala přítomnost velkého počtu občanů Sovětského svazu, a krakovského, kde editor musel věnovat pozornost i početným Ukrajincům a Slovákům. V centrálním Polsku nebyly sběrné vysidlovací tábory, podíl Němců na populaci byl nízký a vedle německých válečných zajatců tu zůstaly prakticky jen ženy,

1 PEŠEK, Jiří: Velkorysá edice k poválečnému vysídlení Němců z Polska. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 120–124. Připomínám dotyčné publikace: BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): *„Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...": Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*, sv. 1: *Zentrale Behörden* (ed. W. Borodziej), *Wojewodschaft Allenstein* (ed. Claudia Kraft). (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, IV/1.) Marburg, Verlag Herder-Institut 2000, 728 s.; paralelně vydaná polská verze: BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): *„Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...": Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, sv. 1: *Władze i instytucje centralne* (ed. W. Borodziej), *Województwo olsztynskie* (ed. C. Kraft). Warszawa, Wydawnictwo Neriton 2000, 613 s.

děti a starci. Kochanowski krátce charakterizuje archivy, z nichž čerpal (s. 10 n.), a poté velmi informativně a čtivě načrtává komplikované „nadnacionální" soužití v oblasti, kde po dlouhou dobu hlavním společným nepřítelem všech obyvatel byli „Moskali", a to od 19. století do počátku padesátých let století dvacátého (s. 11–72). Na stranách 75 až 287 pak následuje 212 chronologicky seřazených dokumentů z let 1945 až 1950.

Úvodní studii části o Horním a Těšínském Slezsku (s. 291–331) napsal Ingo Eser, který pak spolu s Kochanowskim vybral a edičně zpracoval i dokumenty číslo 214 až 377.[2] Úvodní studie tentokrát začíná vývojem Slezska od 10. století a postupně dochází k počátku vlastní sledované epochy (s. 295–314), jíž je pak věnována vlastně jen menší část textu. Je to poněkud škoda, protože právě zde otázky vyhnání, národnostní separace, „verifikace" a konečně vysídlení většiny zdejších Němců v letech 1946 až 1950 (v roce 1989 tu žila menšina 260 tisíc osob německé národnosti) představují v celopolské perspektivě jeden z klíčových tematických celků, který by si zasloužil podrobnější zpracování.[3] Závěr svazku obsahuje soupis všech otištěných dokumentů, rozsáhlý seznam dobových zkratek, osobní index (zahrnuje také jména autorů literatury citované v poznámkovém aparátu) a na závěr místní index.

Třetí, roku 2001 vydaný svazek *Województwa poznańskie i szczecinskie*, zpracovali Stanisław Jankowiak a Katrin Steffenová. Jankowiak je autorem úvodní studie „Niemcy w Welkopolsce i na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1950" (s. 7–56). Autor se nejprve přiměřeně věnuje antipolské politice pruského státu v Poznaňsku, pro dobu meziválečnou připomíná velmi rychlé (roku 1921) vytvoření Spolku Němců k ochraně menšinových práv v Polsku (*Deutschtumsbund zur Wahrung der Minderheitenrechte in Polen*) se sídlem v Bydhošti, do kterého urychleně vstoupila naprostá většina Němců z Poznaňska. Jádro důkladné studie je ovšem věnováno okupaci (s. 16–23), a hlavně poválečné době (s. 23–56), kde čtenáře zaujmou pasáže o táborech nucených prací v poválečném Poznaňsku (s. 47–49). K archivní bázi svých výzkumů a připojené edice 137 dokumentů (s. 57–199) se Jankowiak nevyslovuje.

Štětínské vojvodství kompletně zpracovala Katrin Steffenová. Její úvodní studie „Ucieczka, wypędzenie i przymusowe wysiedlenie Niemców z województwa szczecinskiego w latach 1945–1950" (s. 203–266) je soustředěna k období 1944 až 1952. Autorčiným tématem je oblast pruské provincie Hinterpommern, proměněné ve štětínské vojvodství „nově získaných území" (*Ziemie odzyskane*) roku 1946. V meziválečné době tu žila jen nevelká polská menšina, mnoho Poláků sem však přicházelo jako sezonní dělníci. Jak autorka podotýká, vliv NSDAP v této části říše byl vysoce

---

2 Ke způsobu výběru dokumentů Eser pouze říká (s. 292): „V případě Horního Slezska bylo problémem provést radikální selekci a vybrat ze shromážděné dokumentace nejzajímavější a nejreprezentativnější materiál. Jeho rozsahu a různorodosti se nelze divit. Horní Slezsko přece bylo regionem s mocným souvrstvím problémů jak v teritoriálním, tak v národnostním ohledu."

3 Srv. KURCZ, Zbigniew: *Mniejszość niemiecka v Polsce*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1995.

nadprůměrný: v březnových volbách roku 1933 tu nacistická strana získala 56,3 procenta všech hlasů. Steffenová se podrobně zabývá dramatickým koncem války v této oblasti, ruským okupačním režimem, velmi důkladně líčí podmínky života a práce německého civilního obyvatelstva po roce 1945 (velká část Němců byla nuceně zaměstnávána přímo Rudou armádou a polské úřady o nich neměly bližší informace), vyhnání a vysídlení Němců (přibližně 450 až 500 tisíc, převážně žen a dětí), respektive osudy ve vojvodství setrvavší menšiny osmadvaceti tisíc osob německé národnosti (s. 256). Zvláštní pozornost věnuje Steffenová i „autochtonním" Kašubům ve východních okresech vojvodství (s. 260–264). Na následujících stranách (267–453) pak vydává soubor dokumentů (č. 138–292), o pramenné bázi výzkumu nehovoří. Aparát na konci publikace je obdobný jako u svazků předcházejících.

Čtvrtý svazek, vydaný roku 2001, je nadepsán *Pomorze Gdańskie i Dolny Śląsk*. Gdaňské a Východní Pomoří alias Westpreußen zpracovali Ingo Eser a Witold Stankowski, kteří si mezi sebe rozdělili také úvodní studii „Dzieje Ludności niemeckiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1945–1950". Eser napsal krátkou úvodní část o vývoji teritoria i obyvatelstva do roku 1918 (s. 7–13), Stankowski pak vlastní studii o letech 1918 až 1950 (s. 14–48). Situace v této oblasti byla velmi komplikovaná: německé – Poláky zpochybňované – sčítání lidu roku 1910 konstatovalo, že milion sto tisíc obyvatel je germanofonních, 476 tisíc tvoří Poláci a sto třicet tisíc osob je bilingvních. Po skončení první světové války, kdy tato oblast připadla Polsku, do poloviny dvacátých let odtud emigrovalo do Německa 267 tisíc osob. Roku 1930 se tu jen deset procent obyvatelstva deklarovalo jako Němci. (Tato čísla naznačují masovou – přinejmenším formální – změnu jazykové a národní identity velké části obyvatelstva. Je však také možno – na základě paralel s vývojem v Československu – položit otázku, zda tento výsledek nebyl podmíněn změnou metodiky sčítání lidu. Roku 1908 totiž Evropský statistický kongres navrhl zaměnit kategorii „řeč obcovací" za „řeč mateřskou". Po zavedení této metodiky po roce 1918 počet „jazykových Němců" v řadě zemí střední Evropy podstatně poklesl.) Hospodářská i kulturní pozice Němců tu ovšem byla nadále nesmírně silná.

V roce 1944 se touto oblastí převalil proud šesti set tisíc uprchlíků z Východního Pruska, po nich již dorazila Rudá armáda a vojska NKVD. Ta odeslala na Sibiř a jinam do Sovětského svazu patnáct tisíc místních Poláků (osoby, které byly na *deutsche Volksliste*) a blíže nespecifikovatelný počet Němců. Stankowski se podrobně zabývá otázkami poválečné „rehabilitace" a „verifikace" místního polského obyvatelstva a ovšem jak „dobrovolným", tak nuceným vysídlením obyvatelstva německého. Specifikem jeho studie je řada velmi informativních tabulek v přílohách. Na stranách 49 až 202 pak Stankowski zpřístupňuje 156 dokumentů, na jejichž výběru se podílel též Ingo Eser.

Také Claudia Kraftová a Stanisław Jankowiak si rozdělili práci: Kraftová napsala do společné studie „Ucieczka, wypędzenie i przymusowe wysiedlenie Niemców z województwa wrocławskiego w latach 1945–1950" (s. 205–261) prvou část, zabývající se krátce obdobím do druhé světové války, válkou a situací v roce 1945 (s. 205–237), Jankowiak pak pojednal léta 1946 až 1950. Vzhledem k pevné vazbě obyvatelstva německé a polské národnosti k evangelickému, respektive katolickému

vyznání lze dle sčítání lidu z roku 1939 pro tehdejší vratislavský distrikt konstatovat padesát osm procent německých protestantů a třicet sedm procent polských katolíků, pro lehnický distrikt pak sedmdesát osm procent protestantů a devatenáct procent katolíků. Roku 1939 ve sledované oblasti žily čtyři miliony sedm set tisíc Němců, na konci války jich tu zůstalo půldruhého milionu. Rudá armáda deportovala na jaře 1945 blíže neurčitelný počet slezských Němců na práci na Sibiři. V Dolním Slezsku Rusové soustředili na tři sta tisíc německých zajatců, postupně však převáděných na nucené práce v průmyslu Horního Slezska.

Studie Claudie Kraftové se vyznačuje mimořádnou otevřeností a schopností diskutovat na bázi shromážděných pramenů i témata, která nejednou bývají obcházena nebo – jako sporná – raději ponechávána stranou. Sem patří například otázka poválečného znásilňování a prostituce.[4] Autorka se dále zabývá otázkou existence werwolfu, německých „partyzánských" skupin, respektive jednotek wehrmachtu, které ještě několik měsíců po válce nebyly odzbrojeny. Hovoří též o tom, že Rudá armáda opakovaně raději spolupracovala s Němci než s Poláky (maršál Rokossovskij nechal vysídlit polské obyvatelstvo z centra Lehnice, kde umístil svůj okupační štáb, ruské jednotky vracely zbraně „německým komunistům", odzbrojeným polskou milicí atd.). Na stranách 230 až 232 se pak zabývá i problematikou údajného i reálného „německého podzemního hnutí" poválečné doby a poukazuje i na něco, co by bylo možno charakterizovat jako „ozbrojený doběh války". Alespoň stručně pojednává autorka i o vysídlení a počátku nucených prací německého obyvatelstva. Vysídlení, tábory, nucené práce a také „verifikace" polského obyvatelstva, to jsou pak hlavní témata Jankowiakova příspěvku (s. 238–261). Na stranách 262 až 453 pak oba autoři společně publikovali dokumenty číslo 157 až 313. Knihu zakončuje obvyklý aparát. Na kapitolku o pramenech jako obvykle nezbylo místo.

Soubor čtyř svazků tohoto mohutného díla přináší jak po stránce zpřístupnění archivního materiálu, tak a především v rozsáhlých studiích velmi mnoho nového a vytváří spolehlivou bázi pro jakékoli další úvahy o této problematice. Těžiště významu projektu vidím ovšem spíše v pramenných studiích polsko-německého badatelského týmu než v rozsáhlé (ve čtyřech svazcích celkem 1327 dokumentů) ediční části, která namnoze slouží spíše jako „dokladová příloha" a ilustrace „úvod-

4 Na straně 212 řeší Kraftová s odkazem na dokument č. 173 otázku masových znásilnění slezských Němek vojáky Rudé armády – a to včetně připomenutí dobového názoru polských orgánů, že se Němky dobrovolně prostituují s Rusy, aby je získaly proti Polákům, respektive aby tak získaly materiální výhody. Německá dějepisná literatura tradičně psala o projevech „asiatské mentality ruských okupantů", polská literatura píše o masové prostituci Němek i Polek ve společnosti materiálně i morálně rozvrácené a bezpečnostně zcela vykolejené koncem války. Srovnej ORDYKOWSKI, Marek: *Życie codzienne we Wrocławiu 1945–1948*. Wrocław, Ossolineum 1991; HOFMANN, Andreas R.: *Die Nachkriegszeit in Schlesien: Gesellschafts- und Bevölkerungspolitik in den polnischen Siedlungsgebieten 1945–1948*. Köln/R – Weimar, Böhlau Verlag 2000, s. 27–31; obecněji: TRÖGER, Annemarie: Between Rape and Prostitution: Survival Strategies and Changes of Emancipation for Berlin Women after World War II. In: FRIEDLÄNDER, Judith (ed.): *Women in Culture and Politics: A Century of Change*. Bloomington, University of Indiana Press 1986, s. 97–117.

ních" studií, než že by tvořila významově hlavní náplň svazků. Tento pocit je podtržen i tím, že rozsáhlé studie nejsou svojí strukturou identické, naopak spíše dávají vyniknout regionálním tematickým specifikům. Podobné tak zůstává jen chronologické vymezení, i když i zde se jednotliví autoři podstatně liší mírou zájmu o starší a meziválečné dějiny „svého" regionu a německé, respektive polsko-německé problematiky v jeho hranicích. Jde nicméně vždy o studie věcné, kritické, informačně inovativní.

Při úvahách o tomto krásném projektu mne jedině mrzí – a zmiňoval jsem to již v recenzi prvního svazku projektu – takřka naprosté opomenutí pramenněkritického a archeografického pohledu na shromážděný materiál (s výjimkou přehledné pasáže v Borodziejově úvodu k ediční řadě). Možná se tu hlásí o slovo moje archivářská „deviace", ale vadí mi, že nejsou zveřejněna kritéria výběru ani rozsah fondů, z nichž editoři vybírali, respektive že se čtenář nedozví, jak velké soubory podobných či stejných dokumentů bylo nutno nechat stranou. Není nic řečeno o diplomatickém charakteru jednotlivých kusů, velmi často není jasné, kdo a komu ten který dokument posílá, z čí iniciativy (osobní aktivita, rutinní výkon, vyžádaná zpráva atd.) písemnost vznikla, proč se právě ona dochovala, do jaké míry byl dokument pro publikaci krácen atd. Je to škoda, protože ve svém úhrnu rozsáhlá edice tak dostává charakter pouhé pestré ilustrační materie a dokumenty, bez komentáře vytržené ze souvislostí svého vzniku a působení, nemohou být náležitě historicky kontextualizovány. Tyto otázky působí o to naléhavěji, že k edici bohužel nebyly vypracovány věcné rejstříky! Čtenář si tak stále a nutně klade otázku: jde o (regionálně nebo celopolsky) typický, nebo o jedinečný dokument? Bylo něco protichůdného z téhož fondu vynecháno? A proč?

Tento problém není unikátní právě pro recenzovaný, nesmírně záslužný, zajímavý a pracný projekt, vedený Borodziejem a Lembergem a provedený týmem jejich spolupracovníků. S problémem, jak provádět výběr z masy materiálu dochovaného k současným dějinám, musí bojovat každý editor, který je nebo bude postaven před takovýto náročný úkol, daleko přesahující monografický přístup (vydání jedné korespondence, deníků, jednoho archivního fondu atd.). Velmi často respektovaní editoři věří, že jejich odborný věhlas, kolegy oceňovaný kritický úsudek a koneckonců i sama přitažlivost vydávaného materiálu dovolí nechat podobné „archivářské formality" mimo diskusi. Ta ale přesto nutně vypukne, jakmile někdo vydá nebo i jen připomene z téhož pramenného okruhu dokumenty jiné povahy nebo protichůdného vyznění, respektive když se ukáže, že vynechané nebo opomenuté kusy měly v nějakém kontextu přece jen velký význam. Podobně přece zněly i nedávné kritické výhrady Jana Křena a Matthiase Beera k edičnímu zpracování dodnes užívané Schiederovy *Dokumentace vyhnání ze středovýchodní Evropy*.[5]

Je pochopitelné a dávno ověřené, že není možno bez dalšího aplikovat na hromadný spisový materiál 20. století často přehnaně minuciózní editorské techniky a mnohdy až nepřiměřeně vysoké nároky na rozsáhlý ediční aparát a kritické ko-

5 SCHIEDER, Theodor (ed.): *Dokumentation der Vertreibung aus Ost-Mitteleuropa*. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene 1957.

mentáře ke každému vydávanému kusu, které jsou zvykem u kritických edic středověkého nebo raně novověkého materiálu. Nelze však také, a to z dobrých, výše zmíněných důvodů, dojít do opačného extrému. Bylo by proto nesmírně záslužné, kdyby se vydavatelé „Němců v Polsku 1945–1950" mohli k nastíněným otázkám ještě vrátit – nejspíše na stránkách odborného tisku. Pomohlo by to jistě jejich – s respektem k nim vzhlížejícím – následovníkům i souputníkům.

Dekréty prezidenta Beneša a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu

Peter Švík

VADKERTY, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava, Kalligram 2002, 863 strán. Predslov napísal László Szarka. Ako dodatok sú pripojené memorandá: FÁBRY, Zoltán: Obžalovaný prehovorí: Dokumenty z dejín Maďarov v Československu (adresované českej a slovenskej inteligencii); PEÉRY, Rezső: Bohatá úroda siedmich chudobných rokov; PEÉRY, Rezső: Memorandum O situácii Maďarov v Československu; SZALATNAI, Rezső: Memorandum Maďari na území ČSR v rokoch 1938–1945. Z maďarského originálu preložili Marta Lesná, Katarína Borbášová, Galina Sándorová.

V minulom roku vydalo slovenské vydavateľstvo Kalligram publikáciu historičky Katalin Vadkerty *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Pod súhrnným titulom sa spájajú tri práce – Deportácie, Vnútorná kolonizácia a výmena obyvateľstva, Reslovakizácia – v ktorých sa Vadkerty, ako už naznačujú samotné názvy, venuje problematike transferov, nútených prác a reslovakizácie maďarského obyvateľstva Slovenska v dôsledku aplikácie dekrétov prezidenta Beneša.[1] Dá sa povedať, že ide o vôbec najdôslednejšie zmapovanie tejto problematiky v českej, slovenskej a maďarskej historiografii. Samozrejme nemožno však zabudnúť na práce českých, slovenských a maďarských autorov, o ktorých sa zmieňuje vo svojom predhovore aj László Szarka. Autorský text je doplnený už spomenutým predslovom (s. 11–27), vybranými dokumentami a tabuľkami (s. 579–703) a štvormi memorandami z rokov 1945 až 1948, ktorých autormi sú obhajcovia záujmov maďarskej menšiny na Slovensku (s. 709–859).

Na úvod považujem za potrebné stručne sa zmieniť o pôvode a kariére autorky, keďže tieto do značnej miery limitovali jej pohľad na danú problematiku (pričom

1 Pôvodne vyšli tieto tri práce samostatne v maďarčine: VADKERTY, Katalin: *A reszlovakizácio; A deportálások; A belső telepítések és a lakosságcsere*. Bratislava, Kalligram 1993, 1996, 1999.

ale nechcem povedať, že autor, ktorý prináleží k nejakej etnickej skupine, apriórne nedokáže minulosť tejto skupiny nahliadať metodologicky objektívne; chcem len povedať, že Kataline Vadkerty sa to v tomto prípade rozhodne nepodarilo). Vadkerty sa narodila v roku 1928 v Nových Zámkoch v maďarskej rodine. Študovala históriu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a od roku 1955 prednášala na Katedre histórie Vysokej školy pedagogickej v Bratislave. V období rokov 1960 až 1987 pracovala ako vedecká pracovníčka Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Objektom jej záujmu boli hospodárske dejiny územia dnešného Slovenska po rakúsko-uhorskom vyrovnaní. V roku 1972 získala Cenu Predsedníctva SAV. Dejinami maďarskej menšiny v rozmedzí rokov 1945 až 1948 sa začala zaoberať po roku 1989. Jej práca bola ocenená v roku 1996 Fábryho a v roku 2000 Jedlíkovou cenou.

Napriek kritickým výhradám, o ktorých sa zmieňujem nižšie, považujem toto dielo za výnimočné, ako už rozsahom – samotný autorský text spolu s bibliografiou má 550 strán –, tak aj obsahom traktovanej problematiky. Text minuciózne, a tu autorka odviedla skutočne skvelú bibliografickú prácu, pokrýva udalosti v rozmedzí rokov 1945 až 1948, takže čitateľ si môže spraviť dokonalý obraz o tom, čo sa odohrávalo s maďarským obyvateľstvom Československa v tomto období. Takto jednostranne zameraná optika by samozrejme nepredstavovala až taký problém, ak by išlo o prípadovú štúdiu a ak by autorka zostala pri neinterpretatívnom popise vtedajšej situácie. Avšak kniha má výrazne semiotický a etický presah, ktorého cieľom je traktovať otázku Benešových dekrétov normatívne. Samotná normativita je právne a eticky štruktúrovaná, keďže autorka sa odvoláva: a) na medzinárodné konvencie (s. 145); b) na etické autority.[2] Jednotiacim elementom tejto normatívnej štruktúry nie je nejaké pevné etické presvedčenie, ale apoteóza maďarskej etnickej menšiny, v dôsledku čoho autorka pri analýze používa nekorektné[3] argumenty, na ktoré sa pokúsim v krátkosti upozorniť.

Vzhľadom na to, že sa autorka odvoláva na mnohé etické autority, dalo by sa predpokladať, že bude dôsledne aplikovať nasledujúcu etickú maximu: „Ak je prirodzeným právom jednotlivca, národa a štátu, brániť sa proti tým, ktorí ho nejako ohrozujú, takisto je prirodzeným právom každého jednotlivca, bez ohľadu na národnú alebo rasovú príslušnosť, že nikoho nemožno stíhať a trestať bez dostatočnej príčiny, ktorú v každom jednotlivom prípade treba dokazovať podľa spravodlivých platných zákonov. Ak sa previní jeden alebo viac členov niektorého národa, poťažne

2 Odkazy na výroky cirkevných autorít sa vyskytujú na viacerých miestach textu. V oddieli s názvom „Dokumenty" ide o dokument č. 8 a č. 9. Charakter etického apelu majú aj dokumenty č. 4, 6, 10, 29, 32, ktoré vychádzajú zo svetského prostredia. Memorandá Fábryho, Peéryho a Szalatnaiho, zverejnené v oddieli „Dodatok", možno zahrnúť tiež do tejto kategórie.

3 Aby sa predišlo prípadným nedorozumeniam – netvrdím, že autorka si fakty ľubovoľne vymýšľa, ale skôr ich vytŕha z kontextu a semioticky interpretuje tak, aby maďarskú menšinu postavila do úlohy nevinných obetí. K tomu sa ešte v texte vrátim. Samotné slovo „nekorektný" používam tak, ako sa štandartne používa v logike: na označenie toho, že argumentácia je logicky nekonzistentná alebo že sa používajú neprípustné argumenty, ako napríklad *argumentum ad hominem* a pod.

národnej skupiny alebo menšiny, z toho ešte nenasleduje, že tým priestupkom možno obviniť celý národ, poťažne národnú skupinu alebo menšinu. Prirodzene právna zásada žiada skúmať prečin alebo zločin v každom jednotlivom prípade a podľa toho aj trestať."[4] Tohto prístupu sa ešte autorka konzistentne drží pri národnostných menšinách,[5] napriek tomu, že vidí rozdiel v medzinárodnom náhľade na odsun Nemcov a Maďarov: „Vládny program obviňuje z rozbitia Československej republiky nemeckú a maďarskú národnostnú menšinu ako celok, preto ich kolektívne vyhlasuje za vojnových zločincov. V dispozíciách trestného charakteru sa Nemci a Maďari vnímajú spoločne, ale vo vymedzení zodpovednosti je badateľné, že jednostranný odsun Nemcov spojenci akceptujú, kým v prípade Maďarov návrh takéhoto riešenia v zásade zamietajú."[6] (s. 372) Napriek tomu sa ťažko ubrániť rozpakom, keď autorka tvrdí, že ideológia odsunu do „pôvodnej vlasti" je u Nemcov historicky prijateľnejšia ako u Maďarov: „Pokiaľ ide o trojmiliónovú časť Nemcov v Čechách, ktorí sa usadili na území tejto krajiny pred niekoľkými storočiami, by sa tento pojem ešte dal historicky zdôvodniť, ale v prípade pradávnych Maďarov, ktorí žili jedno tisícročie v južnom hraničnom pásme dnešného Slovenska a ktorí sa stali štátnymi občanmi Československej republiky po 1. svetovej vojne, pojem 'pôvodná vlasť' je neakceptovateľný."[7] (s. 31) Avšak je absurdné, ak autorka, ktorá odmieta princíp kolektívnej viny, kolektívne obviňuje slovanské obyvateľstvo ČSR z kolaborácie s fašizmom: „Slovenskí a českí politici v zahraničnej emigrácii – v Londýne a Moskve – sa úplne zákonite usilovali o povojnové obnovenie štátu, zjednocujúceho oba národy. Zdroj nebezpečenstva, pôvodcov zla nevideli v slovanskom obyvateľstve kolaborujúcom s nemeckým fašizmom..." (s. 372 n.) Vôbec pritom neudáva konkrétne mená, ani nešpecifikuje, či by malo ísť o príslušníkov organizácií ako Hlinkové gardy...

Autorka, bez stanovenia konkrétnej viny, nazýva situáciu, v ktorej sa ocitli príslušníci maďarskej menšiny, za stav blízky genocíde, lebo „podľa konvencie OSN, schválenej roku 1950, treba pokladať za genocídu každú vedome vyvolanú zmenu životných podmienok národných skupín, ktorá môže viesť k ich úplnému, respektíve čiastočnému fyzickému zničeniu, vydanie takých zákonov, organizovanie akcií, ktoré môžu viesť v príslušných národných skupinách k telesným a duševným traumám a zabraňujú normálnemu životu, množeniu národnej skupiny. Genocídou je každá diskriminácia nariadená na etnickom základe. Za stav blízky genocíde sa pokladá, keď niektorú národnú skupinu jednotliví politici či politické strany obviňujú z ko-

4 Memorandum trnavského biskupa Pavla Jantauscha, s. 609.

5 „Košický vládny program znamenal pre národnosti žijúce v Československej republike ... začiatok národnej a ľudskej podradenosti, niekoľko rokov trvajúce ponižovanie, prenasledovanie, kodifikovanú diskrimináciu." (s. 371 n.)

6 Tu radšej ponechám stranou to, že z hľadiska prirodzeného práva išlo aj v prípade Nemcov o zločin, a je absolútne jedno, či to Spojenci akceptovali (schválili) alebo nie, a ľudí, ktorí odsun Nemcov schválili, je možné obviniť zo spolupáchateľstva zločinov na Nemcoch. Ale aj to svedčí o tom, že autorka problematiku netraktuje z nejakého logicky konzistentného náhľadu na etiku, ale z čisto účelového hľadiska.

7 Táto citácia je v priamom logickom rozpore s citovaným memorandom biskupa Jantauscha.

lektívnej viny a podľa toho trestajú. (...) Transportovať mnohonárodnostný štát za niekoľko rokov na štát národný možno iba genocídou alebo vytvorením stavu blízkeho genocíde." (s. 149) Argumentovať aj takýmto spôsobom je síce možné, ale v prípade Katalin Vadkerty argumentácia ústi v priame logické kontradikcie a z právneho hľadiska je absurdná. Svoje námietky zhrniem v nasledujúcich bodoch:

Autorka sa dopúšťa priamej logickej kontradikcie, keď na jednej strane odmieta princíp kolektívnej viny a na druhej strane neváha tento princíp použiť, keďže nie je totiž vôbec jasné, kto je pôvodcom genocídy, kto ju organizoval, kto vykonával. Vinníkom totiž nemôže byť abstraktná kategória typu štát alebo politická strana, ale len konkrétny jednotlivci, nech by ich dôvodom už bolo čokoľvek.

Ocitujem recenzenta, ktorý napísal, že „pri osvetľovaní mnohých faktov autorka siaha do hlbších historických, najmä vojnových súvislostí, ktoré v mnohých prípadoch ilustrujú zložitosť tohto obdobia".[8] Túto „hĺbku" historického záberu síce považuje za dostatočnú na objektívny popis reality, mne sa však javí skôr ako účelová plytkosť. Autorka sa totiž vôbec nezaoberá historickou realitou v druhej polovici 19. storočia, keď boli nemaďarské etniká v Uhorsku, s výnimkou etnika chorvátskeho, sústavne perzekvované a „v praxi sa uplatňovala zásada tvrdého národnostného tlaku".[9] Taktiež nijako významnejšie nevenuje pozornosť prvej polovici 20. storočia. Výnimku samozrejme tvorí akcentovanie protimaďarského šovinizmu v prvej ČSR, pričom sa vôbec nezmieňuje o zahraničnej politike medzivojnového Maďarska. Neospravedlniteľným priestupkom proti metodickej poctivosti je absencia akejkoľvek zmienky o dôsledkoch viedenskej arbitráže a následného vojenského konfliktu medzi slovenským štátom a Maďarskom na prelome marca a apríla v roku 1939. Pritom „územie, ktoré okupovali Maďari, tvorilo pätinu Slovenska s osemstotisíc obyvateľmi, z ktorých bolo asi 250 tisíc Slovákov. Na tomto území bola nastolená tvrdá diktatúra, ktorá postihovala aj maďarské obyvateľstvo, ale tam žijúci Slováci pocítili aj drsný národnostný útlak."[10] Autorka túto udalosť reflektuje píšuc o situácii „'anyásov' a 'exponovaných' Maďarov, ktorí sa presídlili po rozhodnutí prvej viedenskej arbitráže" (s. 256–260), až v kontexte ich vysídlenia v rokoch 1945 až 1948. Z autorkinej argumentácie mám preto dojem, akoby ľudské práva nadobudli svoju platnosť až po roku 1945 a vzťahovať ich spätne do minulosti je oprávnené len v prípade Maďarov. Že to je evidentne stanovisko logicky aj právne nekohézne, však Kataline Vadkerty zrejme vôbec neprekáža.

Skutočnosť, že autorka vytŕha fakty z kontextu, je zreteľná aj z nasledujúceho príkladu. Keď uvádza, že „pred vyhlásením prezidentského dekrétu o novej pozemkovej reforme požiadala československá vláda prezidenta Beneša, aby dekrét bol 'odplatou' za krivdy spáchané po bitke pri Bielej hore (1620) a aby 'umožnil definitívnu likvidáciu domácich nepriateľov a odovzdanie vytúžených pozemkov českým roľníkom'", komentuje to slovami „na list, ktorý bol napísaný v nacionalistickom duchu, odpovedal v podobnom duchu aj prezident Beneš" (s. 155). Ak bol

8 JUŠČÁK, Peter: Spoločná otázka. In: *OS*, roč. 7, č. 3 (marec 2003), s. 68.
9 KOVÁČ, Dušan: *Dějiny Slovenska*. Praha, Nakladatelství Lidových novin 2001, s. 139.
10 *Tamže*, s. 210.

totiž nacionalizmus, nech si už autorka myslí o tom čokoľvek, jednotiacim ideovým elementom, je potrebné skúmať jeho pôvod a štruktúru. Táto požiadavka vystupuje do popredia o to viac, že bol manifestovaným determinantom správania politických elít, ktorých rozhodnutia zásadným spôsobom ovplyvňujú osudy všetkých občanov, akejkoľvek krajiny na svete. Metodologický postup, ktorý zvolila autorka, je preto nesprávny nielen z hľadiska dejín ideí, ale aj z historického hľadiska, keďže v politickom živote a v sociálnej štruktúre Čiech skutočne nastala po bitke na Bielej hore zásadná zmena. Je preto logické, keď česká národne uvedomelá inteligencia 19. storočia obdobie po Bielej hore traktovala v národnej mytológii ako temné, i keď, prirodzene, je taký pohľad krajne simplicistný. Táto mytologizácia bola presadzovaná v prvej ČSR a manifestačne ju prebrali aj politické špičky povojnovej republiky. Je zrejmé, že tento systém ideí a z neho vyrastajúci pohľad na svet bol rozhodujúcim ideovým determinantom konania politických aktérov schvaľujúcich Benešové dekréty. Historické fakty jednoducho treba vysvetľovať v ich dobových súvislostiach a nie je možné projektovať na historickú realitu individuálne hľadiská.

Ako však vyplýva aj zo samotného konštatovania autorky, nacionalizmus nebol len manifestovanou ideológiou politických elít, ale aj veľkej väčšiny českého a slovenského obyvateľstva. Život sa totiž odohrával „v ovzduší presiaknutom nenávisťou voči Maďarom" (s. 177). Na druhej strane ale nie je možné z nacionalizmu obviňovať len Čechov a Slovákov. Rovnako nacionalisticky zmýšľali aj Maďari a Nemci. Táto skutočnosť je jasne viditeľná aj z faktov, o ktorých sa zmieňuje Vadkerty. O čom inom ako o existencii maďarského nacionalizmu totiž svedčí to, že „podľa pozorovaní okresných policajných veliteľstiev obyvatelia väčšinou dúfali, že Maďarmi obývané územie južného Slovenska bude opäť pripojené k Maďarsku. V okrese Levice obyvatelia otvorene hlásali, že československá vláda chce reslovakizáciou zmeniť národnostný pomer v prospech Slovákov, predísť prípadným úpravám hraníc, lebo sa obáva, 'že dané národnostné pomery umožnia odpojenie južných oblastí'." (s. 404) Za dôkaz, že nacionalizmus bol v maďarskom obyvateľstve Slovenska živý, možno považovať aj nasledujúce informácie: „V maďarských obciach v okolí Nitry sa objavili prvé letáky v noci 3. júna 1946. Povzbudzovali: 'Zostaň Maďar!' Letáky rozsypané v noci 26. júna 1946 v Hrnčiarovciach (dnešné Nitrianske Hrnčiarovce) nazývajú reslovakizáciu 'podvodom', preto apelujú na miestne maďarské obyvateľstvo, aby sa nedalo reslovakizovať. 'Maďari, neprihlasujte sa! Vydržte, južné územia budú opäť pripojené k Maďarsku!' – hlásali letáky. (...) Nasledujúcu noc boli vo viacerých obciach okresu Šaľa poroznášané letáky obsahujúce tento text: 'Pozor, Maďar, sľub nech ťa neoblomí, vyhrážka nech ťa nepostraší. Pripojenie späť sa blíži. Zostaň Maďarom!' V obciach Žigard (dnešný Žihárec), Farkašd (dnešné Vlčany), Neden a Šók (dnes časť obce Selice) nabádali obyvateľstvo na protest proti reslovakizácii rukou písané plagáty." (s. 405) Možno síce namietnuť, že táto aktivita mohla byť záležitosťou úzkej skupiny ľudí, ale tento argument je dosť nerealistický. Napokon v tak napätej dobe tieto apely nemohli skončiť inak ako zostrenou agresivitou zo strany väčšiny slovanského obyvateľstva. Je totiž ilúziou dúfať, že ľudia sú anjeli a že stret dvoch skupín obyvateľstva, motivovaných rovnakou ideológiou, ktorá v nich utvrdzovala pocity nadradenosti, mohol dopadnúť inak.

Recenze

O dějinách KSČ a některých problémech při jejich výkladu

Jan Měchýř

RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci*. Z francouzského originálu přeložila Helena Beguivinová. Praha, Academia 2002, 285 stran.
NECHVÁTAL, Martin: *15. 5. 1921. Založení KSČ: Ve službách Kominterny*. Praha, Havran 2002, 126 stran. Edice Dny, které tvořily české dějiny, sv. 3.

Následující poznámky patří formálně do rubriky recenzí, ale fakticky jsou koncipovány jako úvod do *diskuse*.

I přes některé výhrady sluší se ocenit, že se oba autoři neuchylují k laciným floskulím a předkládají především fakta – i když různé kvality, nestejné vypovídací hodnoty. Zejména Rupnik přistupuje k problému jako vivisektor, který bez emocí pitvá (tehdy, v roce 1980!) ještě žijící organismus.[1] Nechvátal více projevuje city i smysl pro ironii, ale ani on nekope do mrtvého psa, jak jest jinak v našem kraji zvykem.

Není účelem (a ani mým záměrem) vyhledávat drobné ani případné vážnější prohřešky obou autorů. Víc mne zajímá, jací čtenáři docení předkládané informace, případně nakolik jim budou srozumitelné a užitečné. Autor, který se pokusí přispět ke skutečnému poznávání dějin KSČ, to totiž nemá lehké. Naopak, víc než kterýkoli jiný historik vstupuje jako provazochodec na tenké lano, pod nímž zeje propast plná předsudků, omylů, lží – a především neznalosti základních pojmů.

Dnes snad lze srozumitelně vysvětlit například pradávný spor o *remanenci* i některé jiné, včetně používaných argumentů, jimiž byly hořící hranice. Ale jak vysvětlit zaklínací slovní patvary té ještě nedávno používané hantýrky? Slova jako „šmeralismus", „trockismus", „linie", „úchylka", „sociálfašismus"... Jak má a může oslovit historik

1 V minulém dvojčísle *Soudobých dějin* (1–2/2003) jsme již publikovali recenzi Rupnikovy knihy z pera Jiřího Křesťana. (Pozn. red.)

čtenáře, který nemá věcnou, ideologicky nezmrzačenou představu dokonce ani o pojmech jako „socialismus", „dělnické hnutí", ale i „fašismus" a jiných podobných? Nezbývá než vzít na vědomí, jak si ověřuji při svých přednáškách (nejen pro studenty, ale i pro učitele dějepisu), že i zdánlivě nedávné dějiny jsou pro naprostou většinu současníků středověkem. Že více než popisovat „děje" je třeba vysvětlovat pojmy.

A co s dalšími problémy, iluzemi? Už za „oblevy" v šedesátých letech se směl občas zesměšňovat primitivní argument stranických propagandistů, že „za první republiky Masaryk střílel do dělníků". Ale Nechvátal (s. 54 i jinde) registruje, že opravdu „docházelo i ke krvavým střetům se státní mocí s nejvyšším (?) počtem obětí", a věcně je hodnotí jako „bezohledně radikální postup" (s. 104). Právem pak dodává, že ve většině případů „na nich však KSČ nesla svůj podíl špatnou organizací (?) a ponoukáním k provokacím" (s. 54). Podobně i na jiných místech opravdu vážné události neironizuje, neposuzuje s jednostrannou zaujatostí. V některých případech však sestupuje až na hranici pamfletu.

Oba autoři volí odlišnou metodu, rozdíl je zjevný i z názvů kapitol. Rupnik si potrpí na věcnost: „K počátkům Komunistické strany Československa, 1918–1921", „Bolševizace: KSČ a Kominterna, 1921–1929", „KSČ a dělnická třída: Změnit strategii změnou dělnické třídy, 1929–1933", „KSČ a stát", „Odboj v pohledu z Londýna, z Moskvy a z domova", „'Pražský převrat': 1945, nebo 1948?".

Nechvátalovu metodu bych označil názvem jednoho filmu Věry Chytilové: *Kopytem sem, kopytem tam*. Není zcela výstižný, když v kapitole „Slavný den" popisuje ve skutečnosti situaci před oním dnem, jímž míní ustavení komunistické strany. Tomu „slavnému dni", jehož datum deklaruje v názvu svého spisu, věnuje jen třináct stránek (jednu desetinu textu) v kapitole „Ustavení a sloučení KSČ". Následuje kapitola „V zemi, kde zítra již znamená... předevčírem". Kdo dnes ví, že paroduje titul kdysi proslulé mystifikace budoucího národního hrdiny Julka Fučíka? A pak přicházejí kapitoly s nic neříkajícími nadpisy „Druhá polovina dvacátých let", „Dvacátý devátý", „Ve třicátých letech".

Měl-li Rupnik v ruce skalpel, pak Nechvátal spíše horkou jehlu a tenkou nit. Nejprve příklad jen malicherný: za otce Ivana Olbrachta Nechvátal označil Antonína Macka (s. 46). Ve slovnících se však uvádí, že otcem Ivana Olbrachta byl Antonín Zeman – Antal Stašek. Protože z toho dnes neplynou žádné vyživovací povinnosti, je problém paternity zcela nepodstatný. Uvádím to jen na vysvětlení, co míním metodou „horké jehly".

Ani bych to nepřipomínal, kdybych neměl dojem, že tenkou nití je svázán celý text. A že horkou jehlou šije autor četné formulace, hodnocení, používané pojmy... Například na straně 104 uvádí, že při podpoře nezaměstnaných stát „nespolupracoval" s komunistickými Rudými odbory. Co tím slovem autor v daném kontextu vlastně říká? Jaký to má smysl, pokud se nedodá, že Rudé odbory podváděly? Nedodržely ustanovení zákona č. 261/21 Sb., zvaného Gentský systém, podle něhož stát hradil odborovým organizacím přibližně polovinu částky, již vyplácely svým nezaměstnaným členům. Rudé odbory však „fixlovaly". Žádnou podporu nevyplácely, vykazovaly to pouze ve svém účetnictví. Když to vyšlo najevo, ministerstvo sociální péče přestalo s nimi nikoli „spolupracovat", ale přestalo je dotovat.

Podobně nevýstižná je i již citovaná formulace, že KSČ „ponoukala k provokacím". Bez ohledu na to, jaké konjunkturální ideologii to „slouží", je třeba říci, že KSČ využívala každé příležitosti nikoli k provokacím, ale k tomu, aby – věrna „linii" Kominterny – vedla proletáře před hlavně četnických pušek. A jak může historik při posuzování dějin komunistických stran použít formulaci „špatná organizace"? (Žádná armáda v Československu ani v Česku nebyla nikdy zorganizována tak perfektně jako komunistická strana.)

Abych předešel nedorozumění: ani v nejmenším nezpochybňuji Nechvátalovy znalosti a erudici. Potvrzuje ji mimo jiné sice stručnou, ale zasvěcenou pasáží věnovanou předválečnému dějepisectví dělnického hnutí. Ale ta je také k textu „přišitá". Je o něčem jiném, než slibuje název publikace.

Ani jeden z autorů nepovažuje vznik komunistické strany za cosi „nepochopitelného". Oba připouštějí, že pokud by byl prosadil svou koncepci Bohumír Šmeral, mohla být komunistická strana subjektem sice krajně levicovým, nicméně respektovaným ostatními stranami jako součást demokratického systému. Nechvátal také zasvěceně připomíná, že prezident Masaryk si zval k rozhovorům o politické situaci i polobolševika Bohumíra Šmerala.

Do poloviny dvacátých let byla KSČ (někteří její předáci se o to snažili) sice radikální, ale evropsky civilizovanou stranou. To však bylo pro Kominternu nepřijatelné. Proto jí, jakož i jiným stranám, čtvrtý kongres Komunistické internacionály (1924) uložil, aby se „zbolševizovala". Oba autoři dokládají (Rupnik zasvěceně, věcně, a navíc s pochopením vysvětluje důvody této absurdní „linie"), že to znamenalo vzdálit se od politické reality, že se tím KSČ stala z „normální" politické strany extrémní sektou.

Nechvátal uvádí příklady absurdnosti této „linie". Nezdůraznil však jeden z jejích podstatných charakteristických znaků: KSČ, strana, která chtěla a měla vést proletariát do bojů proti kapitalismu, vyčerpávala své síly vnitřními spory o správný výklad článků leninsko-stalinské víry. Až do roku 1931 (hnutí nezaměstnaných), případně 1932 (takzvaná Mostecká stávka) nebyla schopna – a ani se o to nesnažila! – zorganizovat nějaké hnutí, jímž by si „proletariát" vynutil zlepšení svých sociálních poměrů. Komunistická strana neorganizovala stávky, aby prosadila zlepšení životní úrovně dělníků či zaměstnanců, ale jen jako kýžený počátek revoluce, nebo aspoň jako polní manévry pro její přípravu.

Pokud Nechvátal uvedl svůj spis titulem *Ve službách Kominterny*, pak by měl uvést více příkladů. Zaznamenává sice, že při již zmíněné velké hornické stávce roku 1932 (vedené na protest proti propuštění dělníků) se Komunistické straně Československa podařilo vytvořit opravdovou „jednotnou frontu proletariátu" v souladu se směrnicemi třetího kongresu Komunistické internacionály. Bylo by však třeba dodat, že při hodnocení této akce ji vedení Kominterny kritizovalo nikoli proto, že skončila neúspěšně, ale proto, že KSČ neprosadila při jejím organizování svou vedoucí roli a jednala s ostatními odborovými organizacemi jako s rovnoprávnými partnery.

Autoři nepoužívají dokumenty z tajných či odtajněných archivů komunistické strany nebo Státní bezpečnosti. Uvádějí a předkládají k posouzení skutečnosti více či méně známé. To považuji za užitečnější než čtenářsky atraktivní informace

o akcích a hrách různých tajných služeb. Jacques Rupnik pochopitelně nemohl při psaní své práce, která vyšla poprvé francouzsky v roce 1981, studovat v tajných archivech KSČ a Komunistické internacionály. Ovšem ani je nepotřeboval. Odpověď na otázky, které si položil, našel v oficiálních tiskovinách Kominterny. A snad stojí za zmínku jeden z mnoha paradoxů z dějin komunistické historiografie – dokumenty, jež používá, byly dokonce v padesátých letech v Československu publikovány v různých sbornících i citovány ve spisech, které formálně měly atributy vědecké práce. Tehdy ovšem se zdůrazněním velkých zásluh Kominterny při přerodu KSČ ve skutečně revoluční stranu. Sotva však je vlastnily francouzské bibliotéky, a některé nebyly dostupné ani v československých odborných knihovnách, protože se jejich autoři nějak provinili při takzvaném obrodném procesu v roce 1968.

Rupnik bez jakékoli snahy o senzaci či atraktivnost zasvěceně vybírá a cituje prameny, které i bez komentáře jsou dostatečně výmluvné. Je z nich zjevné, že „mráz z Kremlu" „nepřišel" do Československa až v srpnu 1968 nebo již (teprve) v roce 1945 či 1948, ale už roku 1920. Tehdy prozatím nikoli na tancích, ale jen na listech papíru popsaných takzvanými jedenadvaceti podmínkami vstupu do Komunistické internacionály. Dokládá to citáty z onoho „stěžejního" dokumentu: „Každá organizace, která chce vstoupit do Komunistické internacionály, musí pravidelně (!) zbavovat reformisty a centristy funkcí spojených s jakoukoli odpovědností v hnutí (stranické organizace, redakce, odbory, parlamentní frakce, družstva, městská správa) a nahrazovat je osvědčenými komunisty." A podmínka číslo 16: „Všechna rozhodnutí kongresů KI i jejího exekutivního výboru jsou pro všechny členské strany KI závazná." (s. 59) Připomeňme, že KSČ nebyla „normální strana", ale i svou definicí „sekce Komunistické internacionály".

To vedlo k poměrům, které jsou z obou spisů zjevné, i když to autoři výslovně nezdůraznili: počínaje už rokem 1922 byl dříve či později z KSČ vyloučen každý, kdo prosazoval jakékoli smysluplné názory, natož pak takové, které nebyly v souladu s absurdní „linií" Kominterny. Konkrétně zmiňují aféru „sedmi spisovatelů", „Guttmannovo memorandum" i další případy.

Oba autoři také připomínají, že od svého vzniku se pojem „Kominterna" rovnal pojmu „sovětská moc v Rusku". Že KI ve skutečnosti prosazovala zájmy sovětského státního režimu, nikoli to, po čem toužili „proletáři všeho světa". Mají přitom pochopení pro ideu „Proletáři všech zemí, spojte se" a bez namyšlené škodolibosti dokládají tragédii, že Kominterna svou fanatickou nenávistí vůči sociálnědemokratickým stranám byla tou největší překážkou „spojení" s proletáři, kteří nevyznávali její víru.

Rupnik vyvrací iluzi, že sedmý sjezd KSČ v roce 1936 byl jakýmsi obratem k rozumné politice. Tento omyl sdílela i velká část „kacířských" komunistických historiků ještě poté, když v takřečené barnabitské komisi (1963) dostali k dispozici dosud tajné dokumenty, z nichž bylo zjevné, že „všechno bylo jinak". Rupnik připomíná, že už roku 1936, a nikoli až po únoru 1948, byl v komunistické straně zaveden systém označovaný jako kult osobnosti. Na straně 135 píše: „VII. sjezd KSČ, který měl odít politiku lidové fronty do československých barev, pouze potvrdil podřízenost Kominterně, neboť věrně napodoboval metody i způsoby vyjadřování

Stalinovy strany." Také zde to dokládá citátem z pramene, ze zprávy o činnosti KSČ mezi šestým a sedmým sjezdem. Tato zpráva uváděla Gottwaldovo jméno téměř v každé větě: „Jméno soudruha Gottwalda letí od úst k ústům téměř každého dělníka v Československu. Ústřední výbor dostává stovky dopisů od členů strany, od neorganizovaných dělníků, od socialistických dělníků, vítajících zásah soudruha Gottwalda, projevujících oddanost, lásku a věrnost ke KSČ a k soudruhu Gottwaldovi." Komentář k tomuto devótnímu (a nepravdivému) blábolu je zbytečný. Jen na okraj ke slůvku „zásah", jehož podstatu vysvětlují oba autoři: Z vlivných pozic ve vedení KSČ byli odsunuti (Jan Šverma) nebo vyloučeni (šéfredaktor *Rudého práva* Stanislav Budín a jiní) všichni, kdo nesprávně pochopili „linii" sedmého kongresu Kominterny. Ta vyzývala všechny demokraty (strany, osobnosti, hnutí, občany) k vytvoření „lidové fronty" na obranu proti nastupujícímu fašismu – ale jen takové „lidové fronty", v níž mají komunistické strany vedoucí roli.

Nechvátal využívá pro oživení jako pramen (tak trochu jako knihu-živitelku) paměti jednoho z bývalých funkcionářů komunistické strany, Františka Hovorky (s. 56–60). Takové memoáry do suchopáru „velkých dějin" vnášejí vláhu dějin malých. Zároveň se však autor v citovaných podrobnostech, jako jsou možné malverzace s financemi strany, vzdaluje podstatným otázkám. (A patřilo by se, aby uvedl, kde je tento pramen dostupný.)

Nicméně musím dosvědčit, že fakta, která Nechvátal uvádí, včetně některých drastických anekdot, jsou věrohodná. Potvrdí to i mnoho mých kolegů, kteří je od počátku šedesátých let mohli slýchat při různých setkáních s pamětníky a protagonisty oné doby. Nevím sice, jakou vypovídací hodnotu má fakt, že „Poli" Reiman byl „šmudla" málo dbalý hygieny; anebo že mu jeho synátor, dnes mezinárodně uznávaný znalec dějin sovětského socialismu, pokakal rukopis spisu o dějinách Komunistické strany Československa (s. 99 n.). Pokud se Reimanovo jméno zmiňuje, pak by se měla uvést jiná „anekdota": tento vždy levičák a komunistický sektář se stal po únoru 1948 jedním ze strážců ideologické pravověrnosti českého dějepisectví i literatury, ačkoli to byl český Němec, který se až do konce života nenaučil mluvit správně česky.

Za užitečnější považuji informace Jacquesa Rupnika, který věcně dokumentuje jeden z dodnes aktuálních a zdánlivě nepochopitelných problémů: Jak v letech 1945 až 1948 dokázala KSČ získat důvěru velké části veřejnosti a připravit únorový převrat také „technicky", jakoby v souladu s ústavou a demokratickými „zvyklostmi". Před dávnými lety a z daleké Paříže zaznamenal (s. 206 n.) to, co se čeští dějepisci před listopadem neodvážili říci – a po listopadu jen někteří z nich: že požadavek rozsáhlého znárodnění roku 1945 do vládního programu takzvané košické vlády (ustavené v březnu 1945 v Moskvě) neprosadili komunisté, nýbrž („pravicový") sociální demokrat Václav Majer. Možná měl autor ještě dodat, že i praktické realizace znárodnění se ujal rovněž sociální demokrat, ministr průmyslu Bohumil Laušman. Připomíná však, že bezprostředně po květnu 1945 „v této první vlně znárodňování hráli komunisté roli mírnitele" (s. 206). Nelze vytýkat, že vzhledem k rozsahu svého spisu neměl autor „prostor" pro podrobné vysvětlení této (zdánlivé) anomálie.

Je užitečné, dokonce hodné následování, že Nechvátal u některých osobností poodkrývá jejich minulost, a zejména jejich roli v následujících letech. Dělá to však jen ve velmi stručných, až nedostatečných náznacích. Ve snaze poskytnout čtenáři maximum informací uvádí i původní jména židovských komunistických funkcionářů, kteří po květnu 1945 přijali jména česká. Tak zvíme, že bývalý generální tajemník KSČ Rudolf Slánský se původně jmenoval Salzmann (s. 87). Autor také cituje jednoho nepřejmenovavšího se Žida, který přejmenovavší se Židy nazval „zajordánskými Slovany" (s. 89). Tento citát by měl vypovídací hodnotu, pokud by se zároveň připomenulo, že pojem „zajordánští Slované" tehdy s oblibou používali árijci ve vyšších stranických funkcích, aby se tak distancovali od jakéhokoli podezření, že snad sympatizují nejen se sionisty, ale i se Židy. Pokud pak autor i v dalším textu pojem „zajordánští Slované" použije – byť v uvozovkách – je to už poněkud „chucpe".

V obou spisech najdeme podněty k seriózní polemice (či k akademickým diskusím). Je možné polemizovat s tím, když Rupnik přejímá dobové hodnocení předsednictva ÚV KSČ, že řešení takzvané slovenské krize na podzim 1947 bylo fiaskem stranické strategie (s. 230 n.). Pomíjí, že to byla ve skutečnosti velice úspěšná, poučná „generální zkouška" na „pražský únor" 1948. Podobně úvahy o tom, co mohl učinit v únoru 1948 prezident Beneš, mi připadají poněkud zbytečné. Tyto mé pochybnosti nepatří ovšem do kategorie výtek, ale jen k námětům k více či méně užitečné diskusi.

Co říci závěrem? Nechvátal odkrývá pohledy do zákulisí. Rupnik dokořán otevírá oponu pro absurdní divadlo zvané „dějiny Komunistické strany Československa". Nechvátal nabízí žerty hravé až dravé. Rupnik, bez náznaku jakékoli snahy o legraci, předkládá černý humor (zejména výběrem autentických citátů, které snad ani dnes nepotřebují obsáhlý komentář). K Nechvátalovým zajímavostem a veselým historkám by naopak vysvětlivky byly žádoucí, aby čtenář pochopil, čemu se má zasmát.

Rupnikův spis posuzuji jako informaci levicového intelektuála určenou té části francouzské levice, která nevystřízlivěla ze svých iluzí ani po roce 1968. Z toho hlediska ji považuji za perfektní. Neznám ostatně ani v české odborné literatuře přehled, který by se svou kvalitou a metodou Rupnikovu nástinu přiblížil. Jako redaktor, lektor či editor českého vydání (2002) požadoval bych však obsáhlé doplňky a vysvětlivky, asi nejlépe formou poznámek pod čárou.

Nechvátalova publikace svým způsobem doplňuje Rupnikův přehled. Přináší řadu informací, jakož i anekdot, které do suchopárných dějin vnášejí „lidský faktor". Většina současných čtenářů to však asi docení právě až po přečtení Rupnika.

Abych si ověřil svůj dojem, dal jsem Nechvátalův spis k posouzení svým studentům, aby potvrdili či vyvrátili moje domněnky, o nichž jsem jim samozřejmě nic neřekl. Jejich názory (protože nevěděli, co si pan učitel přeje slyšet) taktně, opatrně, ale poctivě shrnul jeden z nich: „Je zajímavé se s jeho knížkou seznámit... Čtenář však zůstává na rozpacích, o čem vlastně celá kniha je."

Takže znovu k základní tezi: v budoucích, ještě nesepsaných dějinách komunistického hnutí je třeba především vysvětlit základní pojmy, aby nejen několik odborníků, ale i širší okruh čtenářů pochopil, „o čem to je".

Recenze

Diskutabilní „destalinizace“

Nad knihou o krizi z let 1953–1956 v sovětském bloku

Michal Reiman

FOITZIK, Jan (ed.): *Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956: Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen*. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 2001, 393 stran.

Německý historik Jan Foitzik vydal v roce 2001 sborník statí středoevropských autorů o dramatických událostech, které v sovětském bloku způsobila smrt Josifa Vissarionoviče Stalina a následující pokusy destalinizovat politické, hospodářské a sociální zřízení „socialistických“ států. Toto téma není v literatuře nikterak nové a v minulosti se nejednou stalo námětem politologického a historického výzkumu. Předkládaný svazek se však vyznačuje výraznými zvláštnostmi: vznikl v době, kdy „socialistické“ režimy již celé jedno desetiletí náležely minulosti. Autoři tím získali od látky časový odstup, umožňující překlenout obzor dobové ideologie a aktuální politiky. K tomu se přidružila skutečnost, že se po rozpadu sovětského bloku zlepšila přístupnost pramenů – otevřely se archivy, objevily se četné dokumentární a vzpomínkové publikace. Okruh bádání se viditelně rozšířil a zdokonalila se i jeho metodologie, do hry vstoupily nové vědecké disciplíny a metody výzkumu. Na kvalitě získal i výzkum v někdejších „socialistických“ zemích, jehož výsledky příznivě ovlivnil pluralismus názorových východisek a ideové diskuse.

Nechci tvrdit, že autoři svazku využili všech možností, které jim skýtá nový stav věcí. Svůj díl práce zde však odvedli zkušení historici[1] a většina příspěvků není

1 Do sborníku přispěli: Jan Foitzik, Burghard Ciesla a Stefan Wolle z Německa; György T. Varga, István Vida a Miklós Horváth z Maďarska; Paweł Machcewicz, Andrzej Paczkowski a Leszek Pajórek z Polska; Jindřich Madry a Jan Štaigl z Česka; Alexandr M. Orechov z Ruska.

pouhým shrnutím výsledků národních historiografií, nýbrž se odvolává k pramennému materiálu. Obsah statí se přitom řídí jednotným schématem: sleduje paralelně vývoj politické situace v jednotlivých zemích, postoje vedoucích orgánů, zásahy sovětské politiky do jejich rozhodování a reakce na projevy lidového hnutí, respektive politické opozice. Úvodní studie Jana Foitzika se zabývá obecnějším sociálním podhoubím a politickým kontextem let 1953 až 1956 jako celku, vymezuje cíle svazku a zdůvodňuje jeho pojmový aparát. Několik příspěvků se věnuje situaci v mocenských složkách, v armádě a bezpečnosti jednotlivých států. Podrobné je líčení událostí polského a maďarského roku 1956 a jejich ohlasů v sousedních zemích. Ruský příspěvek se zabývá sovětskou reakcí na polský *Październik*. Na závěr svazku ruští autoři připojili soubor devíti dokumentů z archivu někdejšího Ústředního výboru KSSS objasňující podíl KGB na vzniku Kádárova režimu.

Nekladu si za úkol všestranně zhodnotit kvality svazku, tím méně popsat jeho obsah; zasloužil by si pečlivé studium, a také české vydání. Chci se zaměřit na sporné otázky, které vyplývají z obsahu textů nebo z toho, jak je ve svazku vymezena zkoumaná látka. Příspěvky se týkají výhradně zemí středovýchodní Evropy – Polska, Československa, Maďarska a Německé demokratické republiky. Může to mít přirozeně praktické důvody, například badatelskou orientaci členů autorského kolektivu. Název svazku však napovídá, že se nejedná jen o praktické otázky, ale o zásadní úvahu. Ta nezbytně vyvolává pochyby. Pojem „východní střední Evropy" není historicky žádnou samozřejmostí, je to konstrukt určité doby. Vztahy mezi zeměmi zmíněného regionu byly v padesátých letech silně poznamenány dědictvím dvou světových válek a představy o společných zájmech nebyly proto nikterak vyvinuty. Nejde mi přitom přednostně o to, že svazek pomíjí Bulharsko, Rumunsko či Albánii, jejichž dění v letech 1953 až 1956 nemělo určující roli. Citelně však postrádám líčení sovětsko-jugoslávských rozhovorů z let 1955 a 1956 a jugoslávských systémových řešení, která měla v tehdejší středovýchodní Evropě mimořádný ohlas a spoluovlivnila průběh událostí.

Ještě více ve svazku chybí zevrubnější nástin tehdejší sovětské politiky a poměrů v sovětské mocenské špičce. Stať Jana Foitzika jim sice věnuje několik povšechně koncipovaných odstavců, ty jsou však příliš skoupé na informace, než aby mohly vyplnit zmíněnou mezeru. K intenzivnímu sovětskému zasahování do středoevropských záležitostí přitom odkazují bez výjimky všechny statě pojednávaného svazku: příspěvky György T. Vargy a Istvána Vida o Maďarsku, Pawła Machcewicze a Andrzeje Paczkowského o Polsku a konečně i Jindřicha Madryho o Československu. Chápu přirozeně, že získat kvalifikovaného autora na složitou problematiku tehdejšího Sovětského svazu není snadné. Ruský vědecký život je silně poznamenán aktuální politikou a zpřístupňování pramenného materiálu má často účelovou povahu. Nicméně vyličit středoevropské události let 1953 až 1956 není možné bez objasnění vnitřních pochodů sovětské politiky.

Problémy začínají již při hodnocení takzvaných zvýšených úkolů pětiletky, které Stalin 8. ledna 1951 nadiktoval na poradě vedoucích činitelů „socialistických" států. Jeho návrhy byly zakotveny v dlouhé řadě mezistátních protokolů a ujednání, které měly zajistit připravenost sovětského bloku na válku v Evropě v polovině padesátých

let.[2] Na tato ujednání navázal v roce 1952 známý kurz na urychlení „socialistické výstavby" v NDR. Stalinův diktát vedl k extrémně vysokým investicím do těžkého a zbrojního průmyslu a do ozbrojených sil, k násilné socializaci hospodářství (zostřené kolektivizaci, likvidaci městského drobného podnikání, přijetí zákonů proti „bulačům"), usilovnému potírání „třídního nepřítele" a konečně k výraznému poklesu životní úrovně obyvatelstva. To nemohlo zůstat bez důsledků pro politiku. Projevily se již v roce 1952 rostoucím nesouhlasem části sovětského vedení (především Lavrentije P. Beriji a Georgije M. Malenkova)[3] se Stalinovým pojetím, což krátce po Stalinově smrti přivodilo výrazné změny v sovětské hospodářské a sociální orientaci, doprovázené pokusy o zmírnění mezinárodního napětí a o navázání dialogu se západními státy. Nálady a názory části sovětské politické špičky se tak rozešly s náladami a názory vedoucích orgánů „socialistických" států, které zůstaly v zajetí stalinského kurzu.

Zmiňuji se o tom také proto, že v recenzovaném svazku se najde řada míst, kde se nedostatečně rozlišuje mezi „novým kurzem" z roku 1953 a pozdější Chruščovovou „destalinizací". Obě politické orientace měly mnoho společného, vyznačovaly se však i viditelnými rozdíly. Ačkoli některé z těchto rozdílů byly dodatečně způsobeny změnami vnitřní a mezinárodní situace v mezidobí 1953 až 1956, zrcadlila se v nich i odlišnost postojů a způsobů uvažování rozhodujících aktérů. Platilo to o návrzích na změny v hospodářské a sociální politice, v zahraničněpolitické perspektivě a v postoji ke Stalinovi a jeho represivní praxi. To vše se výrazně promítalo i do charakteru sovětské politiky v zemích středovýchodní Evropy, jak obsáhle dokumentují příspěvky jednotlivých autorů sborníku. Tak v NDR, k níž byl původně soustředěn hlavní zájem strůjců „nového kurzu", vznikl viditelný nesoulad mezi snahou Sovětů liberalizovat vnitřní poměry a přetrvávajícím tvrdým kurzem Ulbrichtovy Jednotné socialistické strany Německa. Sovětská politika přitom špatně odhadla následky tohoto stavu, což přispělo k výbuchu červnového povstání v Berlíně a v NDR v roce 1953.

V Maďarsku se představitelům sovětského „nového kurzu" naopak podařilo včas oslabit pozice Matyáse Rákosiho. To přechodně zklidnilo situaci. Po odstranění Beriji a vyřazení Malenkova byl tento pozitivní výsledek nicméně zmařen a sovětská politika umožnila reinstalaci Rákosiho do čela maďarské politiky. Studie György T. Vargy a Istvána Vidy přesvědčivě dokládají, že to zapůsobilo jako jeden z podstatných zdrojů destabilizace maďarského vnitropolitického života, které vyústily v roce 1956 v revoluci. Československo přijalo „nový kurz" při jednání československé delegace v Moskvě v červenci 1953, tedy již po Berijově zatčení. Obsah „nového kurzu" byl proto modifikován. Byla sice revidována hospodářská a sociální politika

2 Podrobně viz KAPLAN, Karel: *Československo v RVHP 1949–1956*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 127–130.

3 Po 19. sjezdu KSSS na podzim 1952 užší sovětské vedení sestávalo z pěti osob – Stalina, Malenkova, Beriji, Chruščova a Bulganina. Čtyři posledně jmenovaní se zřejmě shodovali v uznání nezbytnosti revize Stalinovy politiky, rozcházeli se však v pohledu na obsah a metody této revize; navzájem je dělila také mocenská rivalita.

Československa, chyběly však výraznější náznaky politické liberalizace a kritiky Stalina. Antonín Zápotocký, který se jako prezident stal hlavním vykonavatelem „nového kurzu", byl sovětským vedením později pro svou „pravicovost" tvrdě kritizován. Do čela země Nikita S. Chruščov prosadil „svého muže", nevýrazného partajního byrokrata Antonína Novotného. V Polsku tento „nový kurz" zásadní změny původně vůbec nepřinesl, neboť byl opuštěn dříve, než se jej podařilo přenést do polských poměrů. Polské vedení se tak odpočátku řídilo chruščovovskou variantou sovětské politiky, která před dvacátým sjezdem postrádala výraznější distanci od „porušování zákonnosti" v SSSR a Stalinovy osoby. To mělo za následek, že viditelné politické změny v Polsku nastaly teprve od přelomu let 1954 a 1955. Tyto zákruty „nového kurzu" dokládají výraznou epizodu sovětské politiky, kterou ruský výzkum často bagatelizuje. Po odstranění Beriji v SSSR slavil úspěchy naopak restalinizační kurz. Rehabilitace byly až na několik výjimek zastaveny. Totéž platí pro personální změny ve svazových republikách, které směřovaly k revizi rusifikační „kádrové politiky". Funkcionáři, kteří se předtím podíleli na politických zločinech, byli zproštěni obvinění. Takto vyvázl například poslední Stalinův ministr státní bezpečnosti Semjon D. Ignatěv, který se účastnil vyšetřování „případu židovských lékařů", a také vrah židovského veřejného činitele a herce Solomona M. Michoelse, náměstek ministra státní bezpečnosti SSSR Sergej I. Ogolcov. Ačkoli se tento restalinizační kurz začal na podzim 1954 bortit, přetrval do návštěvy Chruščova v Bělehradě v květnu 1955. Jeho silná rezidua se však objevovala i později a poznamenala Chruščovův přístup k politickému soudnictví a k rehabilitacím, což platí i o jeho referátu na dvacátém sjezdu KSSS.

Restalinizace se ovšem neomezila pouze na otázku rehabilitací, újmu utrpěla celá koncepce sovětské politiky. V zahraniční politice se až do roku 1955 uplatňoval silný vliv Vjačeslava M. Molotova, což nikterak neprospělo její inovaci ani pružnosti. Za svá varování před eventuálními následky atomové války byl pokárán předseda vlády Malenkov, který byl krátce na to obviněn z „pravicové úchylky", jíž se měl dopustit preferováním rozvoje spotřebního průmyslu a zemědělství před těžkou a zbrojní výrobou. Vojenské výdaje po jeho odstranění z funkce opět vzrostly, což na příkladě Československa přesvědčivě dokumentuje studie Jindřicha Madryho. Chruščov slevil i z původního odmítavého postoje k násilné kolektivizaci zemědělství a revidoval Malenkovovy odkazy na zkušenosti ze sovětské koncepce Nové ekonomické politiky dvacátých let. „Socialistickým" státům doporučil, aby se orientovaly na nejnovější výsledky sovětského hospodářství, což znamenalo opětné zrychlení socializace. Konečně sotva lze opomenout komentář, kterým Chruščov roku 1955 doprovodil „normalizaci" sovětsko-jugoslávských vztahů. Zdůvodnil ji snahou o opětné získání Jugoslávie pro sovětský blok. O sovětsko-jugoslávské deklaraci z roku 1955, proklamující zásady suverenity, samostatnosti, nevměšování do vnitřních záležitostí a vzájemných výhod mezi „socialistickými" státy, uvedl, že platí pouze pro vztahy s Jugoslávií, kdežto vztahy mezi ostatními státy „socialismu" se řídí zásadami „bratrské spolupráce", „vzájemné pomoci" a integrace.

Ačkoli tyto restalinizační názory se projevovaly hlavně v letech 1953 až 1955, zasáhly i dvacátý sjezd KSSS a dobu po něm. Promítly se v globálním charakteru

Chruščovovy zahraniční politiky, především v jejím důrazu na mocenskou paritu, případně převahu SSSR ve vztazích se Západem, a v Chruščovově pojetí integrace zemí sovětského bloku.

Nejde o časově omezenou epizodu sovětských dějin. Restalinizační kurz měl trvalé následky pro země sovětského bloku. Praxe jejich bezpečnostních a justičních orgánů ještě dlouho po roce 1953 fungovala bez výraznějších změn, jak o tom vypovídají studie recenzovaného svazku. V Polsku byl v září 1953 odsouzen k dvanácti letům vězení kielecký biskup Czesław Kaczmarek, ve stejné době byl zatčen i polský primas, kardinál Stefan Wyszyński. Pokračovala příprava procesu proti Władysławu Gomułkovi a dalším komunistickým funkcionářům. V Československu byly jako dozvuk procesu s Rudolfem Slánským ještě v roce 1954 aranžovány takzvané následné procesy, ve kterých byli k vysokým trestům odnětí svobody odsouzeni Marie Švermová, Josef Smrkovský, Gustáv Husák, Eduard Goldstücker, Laco Novomeský a další. Sovětské vedení doporučilo československým orgánům upustit od zásadního přezkoumání procesu se Slánským. Ve vězení zůstal i někdejší předseda československé sociální demokracie Bohumil Laušman, který v něm zahynul. Pouze v Maďarsku, ovlivněném napočátku „novým kurzem", rehabilitace pokročily o něco dále. Avšak i zde byly jejich výsledky ohroženy restalinizační praxí. Změny v postoji ke stalinským represím se v „socialistických" zemích výrazněji projevovaly teprve od druhé půle roku 1955, namnoze však teprve po dvacátém sjezdu KSSS. Platilo to především pro Polsko a Maďarsko, zasažené vzedmutým lidovým odporem. V Československu a v NDR se rehabilitační řízení protáhlo na dlouhá léta a pouze výjimečně se dotklo osob mimo komunistickou stranu.

Nechci nikterak tvrdit, že restalinizace byla spjata pouze s Chruščovem osobně. Chruščov byl vystaven silnému tlaku skupiny starších funkcionářů, kteří po odstranění Beriji nabyli většího vlivu. Musel brát ohled na postoje Komunistické strany Číny, neměl ani dostatečnou autoritu u obyvatelstva. Jeho politika byla často nedostatečně promyšlená a vyznačovala se malou kvalifikovaností. Není také pravda, že obyvatelstvo mělo od počátku negativní názor na Stalina a jeho režim. Doznívaly u něj ohlasy vítězství ve válce a znalost četných případů bezpráví a zvůle nevedla ještě sama o sobě ke zformování přesvědčení o negativní povaze dosavadního sovětského systému. Tento systém přijímalo jako danost, jeho „šok" z odhalení stalinských praktik byl však většinou opravdový a nelíčený. Procitalo teprve postupně.

Hovořím o těchto problémech také proto, že Jan Foitzik ve svém podnětném příspěvku definuje destalinizaci jako pokus o změny uvnitř systému a o změny metod vládnutí. To je však příliš úzké vymezení destalinizace. Různé společenské skupiny do ní vkládaly různé obsahy a představy těchto skupin procházely jak v letech 1953 až 1956, tak i později dynamickým vývojem. Není proto žádný důvod, abychom destalinizaci definovali podle kritérií Chruščova a jeho vedení. Ostatně sám Chruščov destalinizaci jako pojem nejen zásadně odmítal, ale i potíral. V Chruščovově dikci figuroval pouze pojem „kult osobnosti" a o Stalinových „chybách" hovořil většinou spoře.

Má-li si pojem destalinizace ve vědeckém diskurzu zachovat samostatný význam, nemůže být zřejmě ztotožněn s pojmem transformace. Je však třeba interpretovat jej dostatečně pružně, neboť společenské změny, které oba zmíněné pojmy vyjadřují, nejsou navzájem odděleny žádnou zdí. Pojem destalinizace má své oprávnění tam, kde jde o snahu liberalizovat systém za situace, v níž společnost, ať již jsou důvody jakékoli, nestaví do popředí otázku jeho odstranění. Toto vymezení má určitý význam i ve vztahu k předmětu recenzovaného svazku. Je třeba zvážit, do jaké míry nebo v jakém smyslu je oprávněné hodnotit léta 1953 až 1956 jako krizi společenského systému a sovětského bloku jako celku. V roce 1956 hlubokou krizi zažívalo Maďarsko a Polsko. Její propuknutí bylo po roce 1953 výrazně ovlivněno sovětskou restalinizační politikou, která zbrzdila nebo znemožnila včasné mocenské změny a reformy. V Polsku se však narozdíl od Maďarska větší část etablovaných elit přiklonila k destalinizačnímu řešení. V NDR byl nejhlubší bod krize překročen v červnu 1953. Ta ovšem neměla ve středovýchodní Evropě větší ohlas, neboť vzpomínky na válku a obavy z Německa byly ještě příliš čerstvé. V sousedních zemích panoval relativní klid. Vážnější nepokoje, vyvolané peněžní reformou a násilnou kolektivizací, zažilo pouze Československo, avšak akutní krize ohrožující existenci systému zde nenastala. Hlavní důvod vidím v tom, že se v Československu zásluhou „nového kurzu" podařilo provést částečnou sociální a hospodářskou sanaci režimu. Události roku 1956 sice aktivizovaly zdejší veřejnost, avšak mocensky měl režim situaci plně pod kontrolou.

Zjištění o stavu krize v zemích středovýchodní Evropy nelze přitom opírat pouze o fakta z regionu samého, důležité jsou rozbory situace v SSSR a jeho schopnosti ovládat středoevropský prostor. Revoluční hnutí v Maďarsku a zčásti i v Polsku v roce 1956 se ze sovětského hlediska vymklo možnostem obvyklého politického řešení – v Maďarsku Moskva sáhla k vojenské intervenci, v Polsku k hrozbě silou. Nebezpečí pro sovětskou politiku bylo znásobeno tím, že se polské a maďarské nepokoje prolnuly s vyvrcholením suezské krize, válkou Velké Británie, Francie a Izraele proti Egyptu, v níž se Sovětský svaz angažoval na straně Egypta. Nicméně je třeba konstatovat, že sovětská nadvláda ve středovýchodní Evropě nebyla tehdy ani s ohledem na zmíněné komplikace vážně ohrožena. Moskvě se podařilo získat na svou stranu Jugoslávii a Čínu a neutralizovat Polsko. Západní zásah do záležitostí sovětského bloku nepřicházel přitom v úvahu.

Tolik k diskusním námětům nad předkládaným svazkem. Četl jsem jej s velkým zájmem a se značným ziskem. Ozřejmil mi mnohé události, které formovaly poválečnou středovýchodní Evropu a které mají stále mnoho pamětníků. Chtěl bych jej proto doporučit všem zájemcům o tehdejší dobu.

Helsinki a pád komunismu

Mezinárodní závazky o lidských právech jako faktor politických změn

Jan Růžička

THOMAS, Daniel C.: *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton, Princeton University Press 2001, 308 stran.

Předvídat konec sovětského bloku v roce 1989 bylo mimo schopnosti sovětologů, politologů, sociologů a dalších sociálních vědců. To je dnes poměrně dobře známým faktem. Pokusy a snahy interpretovat historii pohledem nazpět a tvrdit, že „vše bylo jasné, každý viděl nevyhnutelný konec impéria dříve či později", to jen potvrzují. Rychlý sled událostí, který odhalil, jak pochybné jsou vědomosti „expertů", vyvolal v několika společenskovědních oborech spory o to, čím byla tato takřka absolutní neschopnost způsobena. Byl příčinou nedostatek informací, nebo spíše nevhodnost modelů a teorií, pomocí nichž byl informacím dáván smysl?

Oborem, který neočekávané události roku 1989 zasáhly zvláště silně, byla teorie mezinárodních vztahů. Sovětským hegemonem nebrzděný rozpad socialistického bloku uvedl do pohybu vášnivé a ostré teoretické debaty, které trvají dodnes. Kniha Daniela Thomase *The Helsinki Effect* (Helsinský efekt) si zasluhuje pozornost proto, že vedle shrnutí těchto debat nabízí na základě nových teoretických poznatků, konkrétně o vlivu formálních norem na chování států, dobrou empirickou studii. Pro čtenáře, jehož snad až tolik nezajímají teoretické rozmary amerického akademického světa, je kniha zajímavá už jen proto, že sleduje poměrně detailně vliv formálních norem na historii středoevropského regionu. Kniha nabízí – kromě seznámení s často podceňovaným teoretickým rozměrem studia společenských jevů – jednu z mála možností nahlédnout, jak je nedávná historie této oblasti vnímána akademickým oborem, pro který méně významné regiony, natož pak země, jako by neexistovaly.

V době po druhé světové válce suverénně dominoval studiu mezinárodních vztahů takzvaný realismus. Tento myšlenkový směr, postavený Edwardem Hallettem Car-

rem, Hansem Morgenthauem a později Kennethem Waltzem na principech mezinárodní anarchie, rovnováhy moci a neměnných národních zájmů, se ukázal nejen jako zcela neschopný předvídat pád komunistického impéria, ale navíc běh událostí odporoval jeho základním teoretickým východiskům.[1]

Podle realistů měl Sovětský svaz ztratit pozici supervelmoci po boji, protože jiné chování by bylo proti jeho národním zájmům, které jsou neměnné, a tudíž nezávislé na tom, kdo právě vládne. Národním zájmem, který se podle teoretických modelů státy snaží zajistit v prvé řadě, je vlastní přežití a bezpečnost. Je-li bezpečnost závislá na kontrole nárazníkových zón za vlastními hranicemi, jak tomu podle realistů mělo být v případě Sovětského svazu, jsou jakékoliv změny v těchto nárazníkových zónách nemyslitelné beze změn v rovnováze moci mezi dvěma soupeřícími hegemony, především pak ve vojenských aspektech. Každé jiné chování by bylo proti národním zájmům.

Nic takového se ovšem nestalo. Sovětská vojska ve střední a východní Evropě zůstala nečinná a sehrála marginální roli. Jinými slovy, Sovětský svaz tím, že nebránil to, co až do roku 1989 bylo považováno za jeho neměnné národní zájmy, se nechoval realisticky. Hlavní teoretický směr ve studiu mezinárodních vztahů, jenž udával směr a tón výzkumu takřka v celém svobodném světě, se ocitl v situaci, kdy nebyl schopen nejen předvídat, ale dokonce ani zpětně vysvětlit pád komunistického impéria. Realistické *ex post* pokusy odvolávající se na ekonomický rozměr rovnováhy moci a vysvětlující kolaps prostřednictvím ekonomického neúspěchu komunistických režimů, způsobeného novou vlnou zbrojení v osmdesátých letech, vypadají na první pohled lákavě. Ovšem ve světle poznatků, že sovětské výdaje na obranu v osmdesátých letech prakticky stagnovaly, ztrácejí tyto pokusy o záchranu realismu poněkud na přesvědčivosti.

Stoupenci druhého klasického směru ve studiu mezinárodních vztahů, liberalismu, zdůrazňují roli domácích preferencí, vyjadřovaných společenskými skupinami, jejichž střet v politické aréně určuje podobu zahraniční politiky. Ti dokázali poukázat na složitější povahu procesů vedoucích k zániku impéria a částečně nabourat představu Sovětského svazu jako jednotně uvažujícího a konajícího monstra. Jejich práce však až příliš často končí tím, co lze nazvat „faktor Gorbačov". Ve snaze zdůraznit vliv domácí politiky na zahraniční politiku autoři dospívají ke stejně monolitickému systému, kde jeden člověk, v daném případě Michail Gorbačov, může sám způsobit pád celého impéria.[2]

Realismus a liberalismus ve studiu mezinárodních vztahů však mají více společného než odlišného. Jejich víra v možnost předvídat pomocí společenských věd běh

---

1 Viz CARR, Edward Hallett: *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939*. New York, Harper Torchbooks 1964 (2. vydání); MORGENTHAU, Hans: *Politics Among Nations*. New York, Alfred A. Knopf 1978 (5., přepracované vydání); WALTZ, Kenneth N.: *Man, the State and War*. New York, Columbia University Press 1959; TÝŽ: *Theory of International Politics*. Reading, Addison-Wesley 1979.

2 Viz LEWIN, Moshe: *The Gorbachev Phenomenon*. Berkeley, University of California Press 1991; BROWN, Archie: *The Gorbachev Factor*. Oxford, Oxford University Press 1996.

událostí, víra v neměnnost anarchického prostředí, ve kterém existují egoisticky a racionálně se chovající státy s danými a neměnnými národními zájmy, úzce souvisí s tím, jak silně byly oba směry ovlivněny ekonomií.

Racionalita aktérů, neměnnost jejich zájmů či bezvýchodná povaha mezinárodní anarchie byly již od konce osmdesátých let vystavovány kritice z řad těch, kdo proti ekonomickým modelům racionálního chování stavěli poznatky ze sociologie, lingvistiky nebo antropologie. Kritika zdůrazňovala sociální povahu jevů, jež obor studuje, tázala se po smysluplnosti jedné velké teorie mezinárodních vztahů a vybízela k interpretativním postupům. Nové přístupy kladly důraz na společenské a kulturní hodnoty a normy, identity a jejich vliv nejen na vztahy mezi státy, ale také mezi mezinárodními organizacemi, nevládními organizacemi a celosvětově propojenými skupinami obhajujícími jednotlivá témata (životní prostředí, lidská práva atd.). Neschopnost vypořádat se s událostmi roku 1989 ukázala oprávněnost této kritiky a národnostní a etnické konflikty devadesátých let dále potvrdily potenciální přínos plynoucí z nových a znovuobjevených přístupů.[3]

Pozic, z nichž přichází kritika, je mnoho. Jejich společným rysem však je názor, že svět a vše v něm je sociální konstrukt (odtud pak konstruktivisté a konstruktivismus).[4] Mezinárodní anarchie však není *a priori* nebezpečná a špatná.[5] Záleží na tom, jak je interpretovaná. Národní zájmy nejsou neměnné a dané. Pouze některé zájmy získávají statut národních zájmů. Aktéři se nechovají racionálně a nepohybují se v jednom světě, který lze odhalit, ale světu dávají odlišné významy na základě vnímání sebe sama a druhých. Vztah mezi *self* (já) a *other* (druhý) vzájemně utváří identitu obou na základě významů, jež jsou přisuzovány akcím a chování druhých.

V případě mezinárodních vztahů takovéto dynamické nahlížení světa vytváří jednotlivcům, skupinám a státům prostor, aby mohli měnit sebe sama i svět kolem sebe. Jinými slovy, dává prostor vidět svět jako neustále se měnící prostředí, podléhající novým interpretacím a konstrukcím. Svět je tak světem, v němž se – slovy Nicholase Onufa – „střetávají světy, které si vytváříme".[6] Aktéři nejsou pouhými vykonavateli, ale i hybateli, kteří mění svět, přičemž svět mění je.

Pro toto vidění mezinárodních vztahů je konstruktivismus často obviňován z idealismu a popírání fyzického světa.[7] Nařčení z idealismu pramení z nepochopení vztahu mezi *self* a *other*. Konstruktivismus zdůrazňuje, že tento vztah nemusí nezbytně nabývat nepřátelské podoby. Mezinárodní anarchie není nevyhnutelně nebezpečné prostředí, v němž jsou aktéři odkázáni výhradně sami na sebe. Svět lze

---

3 LAPID, Yosef – KRATOCHWIL, Friedrich (ed.): *The Return of Culture and Identity in IR Theory*. Boulder, Lynne Rienner Publishers 1996.

4 WATZLAWICK, Paul (ed.): *Erfundene Wirklichkeit / The Invented Reality*. New York, W. W. Norton & Company 1984.

5 WENDT, Alexander: Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. In: *International Organization*, roč. 46, č. 2 (jaro 1992), s. 391–425.

6 ONUF, Nicholas Greenwood: *World of Our Making*. Columbia, University of South Carolina Press 1989.

7 MEARSHEIMER, John: The False Promise of International Institutions. In: *International Security*, roč. 19, č. 3 (1994–1995), s. 5–49.

proto měnit. Z tohoto uvažování ovšem logicky vyplývá, že svět se nemusí měnit výhradně směrem k lepšímu. Stejně tak se může měnit i k horšímu. Právě tak jako konstruktivismus není idealistický, nepopírá ani existenci fyzického světa. Následující příklady dobře ilustrují, co zajímá konstruktivismus. Dojde-li k zemětřesení, konstruktivismus nepopírá to, že došlo k zemětřesení. Mnohem více jej zajímá to, jak je tato událost chápána. Je zemětřesení chápáno jako hněv bohů, nebo jako pohyb litosférických desek? Konstruktivismus nepopírá existenci jaderných zbraní, ale ptá se, proč jsou jaderné zbraně v rukou jednoho státu vnímány jako nebezpečné, zatímco v rukou druhého státu jsou údajně zdrojem bezpečí.[8]

Kniha Daniela Thomase vychází z konstruktivistických pozic. Thomas, bývalý student Petera Katzensteina z Cornellovy univerzity, editora přelomového souboru empirických studií s teoretickým ukotvením v konstruktivismu *Kultura národní bezpečnosti*,[9] klade dvě zásadní otázky: Proč komunistické státy souhlasily s ustanoveními chránícími lidská práva v Helsinských dohodách, podepsaných v létě 1976? Jaké důsledky měl tento souhlas?

V odpovědi na první otázku Thomas tvrdí, že komunistické státy souhlasily proto, že považovaly body týkající se lidských práv za formální a bezvýznamné, za záležitosti, které stejně budou ignorovat, neboť tradičním principem mezinárodního systému, tak jak se vyvinul po vestfálském míru, je zásada státní suverenity, jejíž potvrzení viděly komunistické státy právě jako výsledek Helsinských dohod. Takovýto závěr, navzdory zajímavým pasážím o tom, jak lidská práva pronikla do mezinárodních vztahů, by byl málo originální. Již v době před podepsáním dohod a poté opakovaně s každou novou vlnou represí vůči disidentským skupinám kritizovali mnozí „Helsinky" jako další z řady případů, kdy komunistické státy „přechytračily" státy demokratické. Zdánlivě tedy komunistickým státům jejich strategie vycházela.

Thomasova kniha je originální v odpovědi na druhou otázku a práci s ní. Autor sice není zdaleka první, kdo zdůrazňuje důležitost a vliv helsinského takzvaného třetího koše, ve kterém byla obsažena ustanovení na ochranu základních lidských práv a svobod, jichž se disidentské skupiny dovolávaly, ovšem je schopen zasadit tento poznatek do dvou širokých rovin. Nejdříve vysvětluje, jak mohla zdánlivě nevýznamná ustanovení sehrát jednu z klíčových rolí vedoucích ke konci komunistického impéria. Existence formálních norem vytvořila prostor pro jejich rozdílné interpretace. Zatímco komunistické režimy vykládaly dohody a v nich obsažené normy jako potvrzení vlastní legitimity a suverenity, disidentské skupiny oproti tomu zdůrazňovaly práva jednotlivců, potvrzená těmito dohodami. Popis procesu vytváření (konstrukce) odlišných společenských, jazykových, ideologických a kulturních rámců (*framing*), do nichž měly být dohody zasazeny a jejichž pomocí měly být

8 WELDES, Jutta – LAFFEY, Mark – GUSTERSON, Hugh – DUVALL, Raymond: Introduction: Constructing Insecurity. In: TÍŽ (ed.): *Cultures of Insecurity*. Minneapolis, University of Minnesota Press 1999, s. 12.

9 KATZENSTEIN, Peter J. (ed.): *The Culture of National Security*. New York, Columbia University Press 1996.

interpretovány jak v komunistických, tak demokratických státech, tvoří dvě strhující kapitoly.

Autor bohužel ztotožnil demokratické státy pouze s USA. Dvě strany, které jsou věnovány procesům vytváření rámců v demokratické Evropě, jsou žalostně málo. Nabízí se přitom mnoho otázek: postoje mírového hnutí, role stoupající západoevropské závislosti na sovětské ropě a plynu, snaha čelit rostoucí nezaměstnanosti rozšířením obchodních kontaktů s Východem a tak dále. Ekonomická závislost a vysoké dluhy některých komunistických států jsou standardní součástí každého popisu vztahů mezi Východem a Západem v osmdesátých letech. Neochota západoevropských zemí podílet se na jakýchkoli sankcích vůči Polsku (natož Sovětskému svazu) po vyhlášení „válečného stavu" v roce 1981 ovšem ukazuje, že tento vztah neměl pouze jednostranné důsledky. Walter Laqueur v polovině osmdesátých let, kdy zánik sovětského bloku ještě ani zdaleka nebyl „jasný", vystihl situaci poměrně přesně parafrází Leninových slov: „Kapitalista nejen prodá provaz, na kterém bude oběšen, ale ještě na něj rád poskytne úvěr."[10] Příležitost zamyslet se nad tím, jak tato situace ovlivňovala *framing* v demokratické Evropě, zůstala nevyužita.

Jedním z důvodů, proč tomu tak je, může být Thomasova takřka absolutní závislost na anglicky psaných či do angličtiny přeložených pramenech. Tento častý nešvar amerického akademického prostředí nemůže zakrýt ani to, že Thomas provedl téměř sto formálních rozhovorů s vládními i nevládními aktéry na Západě a Východě: v knize sice nechybějí rozhovory s Maxem Kampelmanem, Adamem Michnikem, Jurijem Orlovem, Petrem Uhlem či Janem Urbanem, avšak Thomas nemluvil ani s jediným komunistickým představitelem, se žádným Němcem, Britem a pouze s jedním Francouzem (Pierre Filatoff).

Druhou širokou rovinou, do níž Thomas zasazuje Helsinské dohody, je proces socializace norem. Zatímco vytváření rámců je vytvářením prostředí, ve kterém normy nabývají význam, socializace norem je procesem, v němž tyto významy ovlivňují chování jednotlivých aktérů. Thomas sleduje vztahy mezi demokratickými a komunistickými státy v oblasti lidských práv. Ukazuje, jak se jednotliví aktéři učili normám a jak se měnily jejich představy o tom, co je a co není patřičné chování. Thomas netvrdí, že socializace norem byla jedinou příčinou pádu komunismu. To by bylo pošetilé. Ukazuje však, že ekonomický nátlak demokratických zemí mohl být účinný pouze díky existenci formálních norem. Tyto normy poskytly prostor pro působení skupin jak v komunistických, tak demokratických zemích. Právě to, že „helsinský efekt" zahrnoval změnu v chování na obou stranách „železné opony", je jednou z nejzajímavějších tezí celé knihy. Thomasovo líčení blízkosti odporu obou supervelmocí vůči lidským právům jako normě ovlivňující vztahy mezi státy je toho nejlepším důkazem.

Poznatek o nutnosti učit se těmto normám na straně demokratických zemí platí zvláště pro Spojené státy. Během přípravných jednání směřujících k Helsinským dohodám USA problematiku lidských práv v lepším případě ignorovaly, v horším

10 LAQUEUR, Walter: What Poland Means. In: *Commentary*, roč. 73, č. 3 (1982), s. 30.

sabotovaly. Prezident Richard Nixon a jeho poradce pro národní bezpečnost a později ministr zahraničních věcí Henry Kissinger vnímali lidská práva jako západoevropský požadavek, který zbytečně komplikoval jednání a celkové vztahy se Sovětským svazem.

Po podepsání dohod v roce 1975 se v USA zformoval Helsinský výbor, sledující a upozorňující na porušování ustanovení o lidských právech. Během prezidentské kampaně roku 1976 udělal budoucí prezident Jimmy Carter politiku lidských práv jedním ze stěžejních bodů volebního programu. Lidská práva se díky zájmu skupiny demokratických senátorů kolem Daniela Moynihana dostávala na pořad jednání Senátu. Toto jsou jen některé příklady toho, jak se problematika lidských práv stala předmětem zahraniční politiky USA. Existence formálních norem v Helsinských dohodách byla jedním z důvodů tohoto obratu.

Přestože v závěru autor přisuzuje až příliš velkou roli socializaci norem v chování Michaila Gorbačova a blíží se tak k vysvětlení konce komunismu pomocí „faktoru Gorbačov", přináší kniha *The Helsinki Effect* několik silných tezí. Formulování těchto tezí Thomasovi umožňuje jeho teoretický přístup. Pro ty, kteří by se chtěli seznámit s konstruktivismem, je Thomasova kniha ideálním, nenáročným úvodem. Pro ostatní stojí za pozornost především to, jak Thomas ukazuje zpřítomňování lidských práv v mezinárodním diskurzu a jeho působení na obou stranách „železné opony". První z těchto jevů je dnes často vnímán jako samozřejmý, zatímco druhý ukazuje, že i demokratické státy se normám musí učit.

Recenze

Cesta k úspěchu Adenauerovy CDU

Marie Mrázková

BÖSCH, Frank: *Die Adenauer CDU: Gründung, Aufstieg und Krise einer Erfolgspartei 1945–1969*. Stuttgart – München, Deutsche Verlags-Anstalt 2001, 575 stran.

Úspěch německé poválečné Křesťanskodemokratické unie (*Christlich Demokratische Union* – CDU) se často vysvětluje třemi faktory: vydařeným vnitrostranickým spojením katolického a protestantského tábora, překonáním tradičního rozštěpení občanského tábora a přimknutím pravicového okraje stranického systému k CDU. Málokdy se ovšem poukazuje na složitý proces, který tomu předcházel, a do značné míry se podceňuje i role kancléře Konrada Adenauera jakožto předsedy strany a iniciátora její konsolidace. Teprve v roce 2001 vyšlo v německém nakladatelství Deutsche Verlags-Anstalt odborné dílo mapující historii CDU poprvé na základě práce s prameny.

Třicátník Frank Bösch se ve své disertační práci *Adenauerova CDU* zaměřil na historii německé Křesťanskodemokratické unie od jejího založení po změny související s Adenauerovým odchodem z místa předsedy v letech šedesátých. Analýzu cesty CDU k úspěchu pojímá ze dvou nových hledisek: zaprvé sleduje základy, překážky a hranice integrační politiky strany a zadruhé se zaměřuje na vnitropolitické aktivity, které vedly k proměně CDU ze strany převážně katolické a volně organizované ve stranu masovou a pevně vystavěnou. Na základě studia četných pramenů (protokolů zasedání stranických grémií, důvěrné korespondence spolkových a zemských politiků, zpráv okresních zastupitelství, materiálů určených pro veřejnost, fondů malých stran) představuje Bösch CDU nikoli jako stranu kancléře či honorace, ale jako *Sammlungspartei*. Čtenář se postupně v osmi kapitolách seznámí se šesti základními nástroji vnitrostranické integrace: s vyrovnáním mezi konfesemi, neformálním vedením strany silným předsedou, cíleným vázáním primárně nepolitických spolků, organizovanými sponzorskými dary, naplánovaným včleněním konkurenčních stran a promyšleným vedením volebního boje.

Mohlo by se zdát, že autor zvolil příliš široký záběr, počínaje vznikem CDU a integrací menších konkurenčních politických stran přes střety katolíků s protestanty, pokračující vytváření občanského tábora, vytváření finančního systému CDU a výstavbu oficiální a neoficiální struktury strany a konče podílem společenských skupin v unii a vnitrostranickými změnami v letech šedesátých. Domnívám se však, že takové množství témat je nezbytné, pokud má být CDU představena jako organizace působící ve společnosti, a nikoli jako strana ve státě – což je jedním z cílů disertační práce. Na druhé straně je těžké vybrat pro potenciálního čtenáře vše podstatné, nové a zajímavé. Asi nejaktuálnější a nejnapínavější téma spočívá v odkrývání počátků praxe sponzorských darů a v postoji CDU k extrémně pravicovým stranám.

Při tak širokém tematickém záběru, ilustrujícím detailně integrační politiku unie, je nutné dodržet dvě základní podmínky: dbát na přehlednost kompozice a nenechat se zlákat k výkladům mnohých souvisejících problémů. V případě *Adenauerovy CDU* splňuje autor obojí. Kniha sestává z úvodu nastiňujícího hlavní teze a podávajícího stručný přehled odborné literatury k dějinám CDU, dále z osmi jasně vystavěných a logicky na sebe navazujících kapitol a ze stručného shrnujícího závěru. Omezuje se na vnitřní konsolidaci unie a její roli ve společnosti, přičemž nevěnuje zvláštní pozornost vládní politice CDU ani sesterské Křesťanskosociální unii (CSU).

V první a třetí kapitole autor srozumitelně načrtává především vznik a vývoj CDU v katolickém a protestantském prostředí, zmiňuje pozitiva a negativa s tím spojená a poukazuje na první konsolidační pokusy. Obnažuje přitom základní, částečně protichůdné postoje obou skupin, to znamená katolický požadavek vystavět společnost na křesťanském a federativním základě na jedné straně a protestantskou představu širokého antimarxistického středového uskupení napravo od sociální demokracie (SPD) spolu s obavami protestantů z možné rekatolizace severního Německa na straně druhé. Tato stanoviska se pak odrážela v různých sporech let čtyřicátých a padesátých, ať už se jednalo o otázku znovusjednocení Německa, vyzbrojení Spolkové republiky či působnosti konfesních škol (viz třetí kapitola). Zároveň Bösch zaznamenává první pokusy o konsolidaci strany nejen na úrovni spolkové, ale i zemské a lokální, a ukazuje, že raná CDU byla strukturovaná regionálně a že do semknuté strany měla hodně daleko. Přesto se zde již projevilo několik prvků, které napomohly pozdějšímu stmelení: poválečné oslabení protestantských stran, spojenecká restriktivní politika, která omezovala zakládání nových politických stran, a sebeomezování katolického tábora při obsazování funkcí. Katolík Adenauer totiž velkoryse prosazoval na personální úrovni proporční systém – pokud předseda byl katolík, místopředsedou se stal evangelík, a navíc předsedové museli reprezentovat tu církev, která v dané oblasti měla dominantní postavení – a zároveň vytyčoval hranice přípustných kompromisů. Personální rovnováha se sice vytvořila až v padesátých letech, důležité pro vzestup CDU však podle autora bylo, že se vzájemné obavy obou táborů braly vážně a postupně se odstraňovaly. Kromě toho se Adenauer zasadil, aby v programech nezaznívala hesla výmarské republiky, ztěžující integraci obou konfesních proudů. Místo nich nastoupily nové pojmy: „antimarxismus", „masová strana", „křesťanské vidění světa".

Zatímco výše zmíněné kapitoly se věnují pokusům o vnitrostranickou integraci, druhá a čtvrtá kapitola zachycují kroky CDU, respektive Konrada Adenauera, jež směřovaly k vytvoření jednotného občanského tábora napravo od SPD. Křesťanská demokracie usilovala totiž uzavřením koalic nebo fúzí s Německou demokratickou stranou (*Deutsche demokratische Partei* – DDP), Německou lidovou stranou (*Deutsche Volkspartei* – DVP), Stranickým centrem (*Partei-zentrum*) a Svazem vyhnanců z domova a psanců (*Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten* – BHE) o jejich přimknutí, a tak chtěla získat většinu hlasů ve volbách a ve Spolkové radě (Bundestagu), potřebnou pro prosazování vládní politiky. Slučováním se současně proměnila i tvář CDU, neboť převzetím malých stran se posílil její konzervativní i protestantský prvek. Integrace probíhala v několika etapách; již ve volebním roce 1949 vznikly volební dohody mezi CDU a malými stranami; po vítězství získala Německá strana (*Deutsche Partei* – DP) dva a Svobodná demokratická strana (*Freie demokratische Partei* – FDP) tři ministry na spolkové úrovni. V pozdějších letech nabídl Adenauer – většinou úspěšně – jednotlivým vedoucím politikům přidružených subjektů, aby přešli přímo k CDU. Za odměnu zaujali vedoucí pozice v unii a poté měli přesvědčit své strany o nezbytnosti sloučení s CDU. Tento postup štěpení a slučování, používaný i v letech šedesátých, ilustruje Bösch velmi názorně například na přestupu předsedů BHE Krafta a Oberländera k CDU. Adenauer zde navíc sehrál nezanedbatelnou roli, když obhajoval koaliční partnery před katolickou skupinou uvnitř CDU, která chtěla vládnout pouze se Stranickým centrem, a zároveň vyvíjel tlak na špičky FDP a DP, aby zakročily proti svým extrémně pravicovým činitelům. Zásluhou protestantských voličů v roce 1957 získala občanská koalice absolutní většinu hlasů. Bösch ovšem upozorňuje, že tyto hlasy nevyjadřovaly podporu CDU, nýbrž občanské koalici, a tedy znamenaly odmítnutí socialismu, který v té době voliči ztotožňovali s SPD.

Autor také neopomněl zmínit důvody, proč si FDP jako jediná menší konkurenční strana uchovala nezávislost. Podle Böscheho byla lépe zakotvena ve společnosti než ostatní malé konkurenční strany a měla jasně vyhraněný program, především antiklerikalismus. Velká část CDU včetně Adenauera ani neměla zájem o fúzi s FDP, protože liberálové umožňovali integrovat ty, kteří nechtěli volit křesťanskou stranu či byli příliš napravo.

Integrace malých stran a jejich loajalita ovšem byly vykoupeny značnými finančními investicemi, kterým se věnuje pátá kapitola. Ukazuje, že od padesátých let CDU používala pololegální postup financování, kdy tolerovala daňové úniky spojené s peněžními dary. Důležitou úlohu sehrál opět Adenauer, jelikož vedení strany neinformoval o původu peněz ani o jejich množství ze strachu před indiskrecí. Dokonce ani spolkový pokladník Bach neměl kontrolu nad všemi konty. Proto Bösch mluví o posunu finančního mocenského centra směrem k Adenauerovi a jeho poradcům. Až do přijetí zákona o politických stranách byla CDU odkázána zcela na soukromé finanční zdroje. Jeden z nich představovala skupina křesťanskodemokratických sponzorských hospodářských periodik v čele s časopisem *Wirtschaftsbild*, kterému dosavadní bádání nevěnovalo žádnou pozornost. Praxe byla taková, že podnikatelé poskytovali dary přes předražené a fingované reklamy, a tím obcházeli

finanční úřad. Druhý zdroj se nacházel přímo v rukou průmyslníků, kteří zakládali ve spolkových zemích takzvané podpůrné společnosti (*Fördergesellschaften*) vystupující jako profesní svazy, aby podpořili občanský tábor proti socialistům. Funkce těchto společností spočívala ve vybírání anonymních darů a v jejich přerozdělování podle pevného klíče stranám napravo od SPD. V případě potřeby uvalovali průmyslníci sankce, a tedy ovlivňovali jednotlivé strany. Frank Bösch poutavě poodkrývá tento komplikovaný mechanismus, líčí jeho výhody a důsledky pro účastníky a také prozrazuje, že se Adenauer a jeho okolí obávali možných problémů – právního stíhání, velkého vlivu hospodářských svazů, poskvrnění obrazu strany v očích veřejnosti – a přesto systém nezměnili.

Šestá a sedmá kapitola se věnují formální a neformální vnitrostranické organizaci CDU a podávají přehled o roli a váze jednotlivých přidružených zájmových skupin (svazu žen, mládeže, profesních svazů atd.). Domnívám se, že autorovo soustředění na popis a rozbor neformální organizace, tedy na význam osobních vztahů Konrada Adenauera a jeho poradců, bylo velmi šťastné, protože hlavní rozhodnutí se v padesátých letech přijímala na neoficiálních setkáních katolické „trojky" – Adenauera, státního tajemníka Globkeho a předsedy frakce CDU v Bundestagu Kroneho. V této precizní sociologické studii tak Bösch ukázal, že unie měla fungující pevnou síť nepsaných pravidel, ač jí v padesátých letech chyběl silný výkonný stranický aparát. To je také důvod, proč historikové, sociologové a politologové historickému vývoji dosud nevěnovali velkou pozornost. Bösch zároveň vyvrací tezi, že Adenauer neměl od roku 1950 zájem na centrální výstavbě strany. Naopak, při pokusu centralizovat stranu neuspěl v důsledku odporu zemských svazů, které se obávaly oslabení svého vlivu.

Konečně v osmé kapitole je velmi vhodně dotažena analýza CDU až k jejím zásadním proměnám v šedesátých letech. Započal s nimi často sám Adenauer, projevily se zde však i nové faktory, například nástup nové generace (včetně mladého Helmuta Kohla) nebo širší společenské změny vedoucí ke ztrátě významu konfesní příslušnosti. Kapitola se věnuje mimo jiné přestavbě politického vedení strany, jejímu přiblížení k SPD a pozměněnému způsobu financování. Autor vyvrací domněnku, že přebudování finančního systému bylo vynuceno rozsudkem Spolkového ústavního soudu z roku 1958 o zákazu daňového zvýhodňování stranických sponzorských darů. Naopak poukazuje na Adenauerovo rozhodnutí prosadit státní financování stran, aby se CDU zbavila nádechu strany úzce spojené s hospodářskými kruhy. Přísun státních peněz pro strany zastoupené v parlamentu podle Bösche dovolil unii vytvořit konečně pevnou strukturu s demokratickými základy, která se příznivě uplatnila při rozšiřování styků se západoněmeckou společností. To odporuje často zastávané tezi, že dotace oddálily stranu od občanů. Sponzorské dary se však využívaly ve volebních kampaních, a proto se CDU nevzdala ani časopisu *Wirtschaftsbild*, ani podpůrných společností, jen původ peněz lépe maskovala. Hospodářské časopisy vydávalo například nově založené nakladatelství, jež formálně vykazovalo stále ztráty. Odchod Konrada Adenauera z funkcí kancléře a předsedy strany CDU přežila, jelikož „politika sběru a integrace" let minulých položila podle Bösche dostatečně hluboké základy a skoncovala definitivně s její katolickou profilací.

Autor podle mého názoru úspěšně zachytil mnohostranný vývoj CDU. Vyrovnal se dokonce i s takovým oříškem, jako je federativní uspořádání Německa a z toho vyplývající víceúrovňová působnost německých politických stran. Jistě nebylo lehké rozhodnout se, kolik pozornosti věnovat spolkové a kolik zemské či lokální úrovni; už jenom proto, že raná CDU byla, jak sám autor píše, především stranou regionální. Domnívám se, že čtenář ocení autorovu schopnost podívat se postupně na jeden jev z různých úhlů pohledu stejně jako přehledné členění jednotlivých kapitol, které poskytuje dostatečný prostor pro vstřebání informací. Autor se vyhnul fascinaci osobností Konrada Adenauera, současně však dokázal, že jeho role jako předsedy CDU byla nad očekávání významná, a mnohdy klíčová. Značný přínos knihy spatřuji také v tom, že se Bösch jako jeden z prvních autorů zabývá hlouběji vnitřní strukturou rané CDU.

Adenauerova CDU je velmi poutavé dílo, zabývající se mimo jiné kořeny současných problémů této strany, které lze doporučit jak odborníkům, tak laikům. Očekává ovšem od čtenáře již podstatnou znalost německých dějin ve druhé polovině 20. století, autor se nezdržuje s vysvětlováním obecné politické situace v Německu po roce 1945. Nevadilo by však, kdyby přece jen svůj výklad zarámoval stručným náčrtem poválečných vnitropolitických a zahraničněpolitických událostí; to se mu ostatně v pozdějších kapitolách, například při analýze voleb v letech 1953 a 1957, povedlo velmi dobře. Lze najít i pár maličkostí, které by bylo vhodné doplnit. Především by kniha měla obsahovat vedle obsáhlého seznamu pramenů a literatury i jmenný rejstřík. Text je sice obohacen názornými tabulkami a nechybí ani přehled zkratek, vytratila se však vysvětlivka zkratky „Pgs", vyskytující se na více místech. Konečně by bylo užitečnější umístit odkazy pod čarou než na konec knihy. Doufejme, že Böschova práce bude brzy přeložena do českého jazyka, aby k ní měli přístup i čtenáři neovládající německý jazyk.

Diskuse

Poradit si s dějinami

Pamětník z 20. století Witold Gombrowicz a jeho memoáry

Tomáš Zahradníček

Způsobila to souhra mnoha náhod, ale výsledek je zajímavý. První text, který v češtině na větším prostoru pojednává o meziválečném Polsku 20. století, jsou *Vzpomínky na Polsko* Witolda Gombrowicze, vydané v Olomouci roku 2001.[1] Většina českých čtenářů na tom patrně nic tak zvláštního neshledá. Přeložila se další práce autora, který byl před časem tak vřele přijat, jehož *Deník* vzbudil pozornost, jaké se tu dílu polské literatury už dávno nedostalo.[2] Zato pro historika je to zvláštní událost. Beletrie si tu našla cestu, jak být u českých čtenářů první, jak s nimi mluvit o věcech, které už dávno patří do historikova rezortu – vždyť jde o první polovinu minulého století. V polském kontextu jsou *Wspomnienia polskie* jednou z mnoha důležitých memoárových knih o dvacetiletí 1918 až 1939.[3] Leží v knihkupectvích a knihovnách vedle úctyhodné řady souhrnných i dílčích pojednání o tomto období. V Česku jsou však dílem pionýrským, nikdo dosud o meziválečném Polsku nenapsal ani nepřeložil 214 stran, které bychom mohli položit vedle Gombrowicze.[4]

Historik si řekne, že vlastně vyšel „pramen". Subjektivní pohled jednoho z účastníků dějů, paměti spisovatele, psané z časového odstupu tří desetiletí, daleko od vlasti a daleko od dokumentace. Historik uznává, že takový pramen může být v mnoha ohledech cenný, každý pamětník je vítán, a zvláště pamětník prominentní.

---

1 GOMBROWICZ, Witold: *Vzpomínky na Polsko*. Olomouc, Periplum 2001. Přeložila Iveta Mikešová.

2 *Deník* původně vycházel na stránkách polského exilového časopisu *Kultura*, Gombrowicz jej psal v letech 1953–1966. Česky vyšel ve dvou svazcích: *Deník I. 1953–1956*; *Deník II. 1957–1961, III. 1961–1966*. Z polštiny přeložila Helena Stachová. Praha, Torst 1994.

3 Původně to měl být cyklus pro polské vysílání Rádia Svobodná Evropa, ale v rozhlase patrně nebyl odvysílán. Rukopis, který vznikl v letech 1960 a 1961, z autorovy pozůstalosti prvně uveřejnila jeho žena Rita Gombrowiczová v Paříži roku 1977.

4 Leda snad další literátské memoáry – MIŁOSZ, Czesław: *Rodná Evropa*. Olomouc, Votobia 1997.

Gombrowicz však v úvodu ohlásí, že jeho dílo má být pouze „umírněnou autobiografií" a že vlastním posláním knihy je „vrhnout paprsek světla na tehdejší polskou skutečnost".[5] Chce tedy psát dílo, v němž bude odlišeno podstatné od vedlejšího, události a jevy budou změřeny, zváženy a uvedeny do souvislostí; z minulosti bude vybrán vhodný materiál a přetaven v dějiny – chce psát historii. A nehistorik Gombrowicz to také učinil – po svém a bez jakéhokoli ohledu na zavedené standardy společenskovědních prací napsal originální, závažnou a působivou historickou analýzu polské meziválečné republiky.

Řekli jsme, že závažný kus historie napsal „nehistorik". Spontánně jsme použili termín, kterým historici mezi sebou nazývají lidi, kteří nevystudovali historii, a přesto se jí nějakým způsobem dotýkají či zabývají. Nejsou na světě nematematikové či neprávníci, zato člověk může být nehistorikem, nesociologem nebo neekonomem. Vylučovací terminologii používají některé společenskovědní obory, v nichž by se celkem snadno mohl realizovat nějaký „ne-". Obory široké až bezbřehé, jejichž základní vidění světa se během 20. století stalo obecně známým, prostupuje školní výuku na všech stupních, po desetiletí z nich čerpal jazyk sdělovacích prostředků i jazyk politiky, jsou neustále přítomny ve veřejném prostoru. Sociolog Robert K. Merton upozorňuje na důležitou skutečnost: „Ti z nás, kteří byli vychováni ve dvacátém století, jsou zvyklí uvažovat ze sociologického hlediska, ať už prošli nějakým školením v sociologii nebo ne."[6] Lidé zcela běžně uvažují v kategoriích sociálních skupin, mají značné vědomosti o fungování národního hospodářství i světové ekonomiky a mají samozřejmě také povědomí i řadu speciálních znalostí o spletitostech historického vývoje v národním i celosvětovém měřítku. Co si pro sebe reklamuje sociolog, může bezpečně učinit také historik – může říci: „Lidé 20. století byli zvyklí uvažovat z historického hlediska." Pro všechny ty, kteří v této věci vyvíjejí nějakou aktivitu, aniž by absolvovali obor historie, mají historici termín „nehistorik".

Podívejme se blíže na jednoho z nich, na Gombrowicze. Vystudoval univerzitu (práva), ovládl několik cizích jazyků, kromě rodné země žil jinde v Evropě (ve Francii) a v zámoří (v Argentině). Patřil k literátům, kteří se dosti vážně zabývají studiem lidí a společnosti, mají literaturu za poznávací nástroj a spisovatelství za svého druhu společenskovědní práci.[7] Cíl svých intelektuálních snah formuloval následovně: „Vytrhnout Poláka z jeho úzce polské, lokální reality, dosáhnout toho, aby se stal člověkem duchovně svobodným a zralým, schopným poradit si se světem a s dějinami."[8] Zajímavě formulovaný úkol – „poradit si s dějinami" – ukládá každému člověku a ani ho nenapadne zmínit se při té příležitosti o existenci speciálního oboru, který si vzal dějiny na starost.

---

5 GOMBROWICZ, W.: *Vzpomínky na Polsko*, s. 24.

6 MERTON, Robert K.: *Studie ze sociologické teorie*. Praha, Slon 2000, s. 225

7 Viz FIUT, Aleksander: *V Evropě, čili... (eseje nejen o polské literatuře)*. Olomouc, Votobia 2001, s. 55 n.; KIJOWSKI, Andrzej: *Granice literatury: Wybór szkiców krytycznych i historycznych*, sv. 1. Warszawa, Biblioteka „Więzi" 1991, s. 262–301.

8 GOMBROWICZ, W.: *Vzpomínky na Polsko*, s. 6.

Částečně to můžeme vysvětlit poměry, v nichž *Deník* i *Vzpomínky na Polsko* psal – v exilu, v Argentině, daleko od „lidového Polska" i od „polského Londýna" a jejich vzájemné propagandistické bitvy o obraz předválečného Polska, který za obě strany vedli politici, novináři i příslušníci historického cechu. Jednou byl obraz dvacetiletí tak temný, že ustavení komunistického režimu na tomto pozadí vyhlíželo jako mimořádně šťastná událost. Podruhé byl ten obrázek celkem milý, měl sice své přiznané nedostatky, ale co je na světě bez chyb; rozhodně si však nezasloužil osud, který ho potkal. Polemika se vedla přes hranice a byla pochopitelně více propagandistická než věcná, určovaná akutními politickými potřebami. Řeč přitom byla hlavně o státním zřízení, politickém systému a demokratické kultuře a o vnitřní i vnější politice polské druhé republiky – spory spočívaly v jejich hodnocení.[9]

Ovšem toto používání historie jako politické zbraně neprospělo důvěryhodnosti historiků a jejich oboru. Jeden z účastníků ankety o meziválečném dvacetiletí, kterou v Polsku uspořádal *Miesięcznik literacki* na konci šedesátých let, celkem jasně prohlásil: „Perspektiva hodnocení 2. republiky se stále mění. Ta perspektiva hodnocení musela být jiná v době tvrdého boje o moc, jinou můžeme představit dnes." Mladý muž, později známý profesor, to tehdy říkal v naději, že přispívá k revizi dogmatických pohledů, a ve své době to jistě byl hlas pokrokový... Ale stejně to je krajně nelichotivá vizitka oboru, který zítra může představit zase jinou koncepci, jen co se změní propagandistické potřeby a ideologické směrnice.[10]

Není obtížné najít příhodný citát z druhé strany barikády, odkud nehovořila historická nutnost, ale vlastenecká klišé. Jsou to slova vybraná ze záplavy vyjádření podobné barvy a vůně, podobného stylu a přístupu. Hle objasnění vzniku druhé republiky a její význam pro Evropu: „Na bitevních polích proti Rudé armádě muselo Polsko vyválčit svou nezávislost, a tím i záchranu Evropy před vytvořením německo-ruského bolševického obra s hranicí na Rýnu, pokud ne dál."[11] Slova bojující, přehánějící, nehrající fér se čtenářem, který je pro jejich autory materiálem vhodným ke zpracovávání, s nímž nelze otevřeně hovořit, ale kterému je třeba předložit věci tak, aby se stal naším spojencem a protivníkem našich protivníků.

Neuděláme chybu, když budeme číst Gombrowiczovy *Vzpomínky na Polsko* i podstatné pasáže *Deníku* jako odpověď oběma stranám, i když o tom sám nehovoří. Jednou vlastně ano, to když se v roce 1953 místopředseda vlády Józef Cyrankiewicz ve veřejném projevu o Witolda Gombrowicze výslovně otřel, převrátil smysl jednoho jeho textu a pak jej před shromážděním k zahájení „Roku Mikuláše Koperníka" slavnostně potřel a překonal. Gombrowicz se k případu v úvodu *Vzpomínek na*

---

9 Zejména těchto témat se dotýkají také příslušné partie v poměrně slušné české práci: ŽÁČEK, Václav a kol. (ed.): *Češi a Poláci v minulosti*, sv. 2: *Období kapitalismu a imperialismu (1848–1948)*. Praha, Academia 1967.

10 Byl to Marian Drozdowski, příklad neškodolibě a zcela náhodně vybraný z toho, co jsem měl první po ruce. Viz II Rzeczpospolita: Diskusja historyczna. In: *Miesięcznik literacki*, č. 6 (1968), s. 91.

11 ZAREMBA, Paweł: *Historia dwudziestolecia 1918–1939: Zbiór pasinujących pogadanek radiowych, które Paweł Zaremba wygłaszał w rozgłośni polskiej Radia Wolna Europa w latach 1967–1979*. Wrocław, Ossolineum 1991, s. 26.

Polsko vrací a vytyčuje rozdíl mezi propagandistou a intelektuálem: „Proč já mohu říkat, co si myslím, a proč on musí lhát, proč já mám normální lidskou tvář, zatímco on se nejspíše narodil ve znamení huby a tlamy, neboť ji nasazuje sobě i mně? (...) No přece proto, že on je sluha – sluha strany, dějin, vlády, teorie, programu – a já jsem obyčejný, svobodný člověk, soukromá osoba."[12] Místo našeho rozlišování „historik či nehistorik" zde Gombrowicz vytyčuje hranice „sluha či svobodný člověk". Připusťme, že v našich zeměpisných šířkách to bývalo rozdělení podstatnější. A můžeme tím také zčásti objasnit, proč se do úkolu „osvětlit" polské dvacetiletí pustil na vlastní pěst.

Je tu ale ještě další důvod, proč si Gombrowicz uložil za povinnost „poradit si s dějinami" a proč totéž doporučuje každému. Spočívá v jeho nedůvěře vůči společenským vědám, vůči jejich přístupům a postupům, vůči jejich jazyku a stylu, a hlavně vůči jejich ambici být současně tvůrcem i soudcem intelektuálního života. Je to problém, který nesouvisí tak jednoznačně a úzce s politickou situací, s poměry v komunistickém Polsku, v polské emigraci a ve světě padesátých a šedesátých let minulého století, ale současně to je problém, který tehdejší poměry – politický boj vedený na všech frontách „vědecky" – zvýraznily a učinily nepřehlédnutelným. Gombrowicz neodmítá snahy filozofie, sociologie či historie, ale upírá jim právo na poslední slovo. To si ve věcech idejí, kultury, chápání společnosti a její minulosti, současnosti i plánů do budoucna má podle jeho přesvědčení ponechat každý, a zejména umělec. V *Deníku* obsáhle popisuje svou četbu francouzské knihy o marxismu – ve své době slavné[13] – a formuluje přitom zásadu autonomie vůči společenským vědám. Delší citace je tu projednou nezbytná, za okamžik nám poslouží jako východisko ke zkoumání vlastní Gombrowiczovy metody při psaní *Vzpomínek na Polsko*.

„Umělec, který se nechá svést na terén těchto mozkových spekulací, je ztracen. My, lidé umění, jsme v poslední době příliš krotce dovolili, aby nás filozofové a jiní vědci vodili za nos. Nedokázali jsme být dostatečně odlišní. Přílišná úcta k vědecké pravdě nám zakryla naši vlastní pravdu – v příliš horlivé ochotě pochopit skutečnost jsme zapomněli, že tu nejsme od toho, abychom chápali skutečnost, ale abychom ji vyjadřovali – že my, umění, jsme skutečností. Umění je fakt, a ne komentář přilepený k faktu. (...) ...myslím, že se literatura v tomto století příliš podrobila profesorům a že my umělci budeme muset vyvolat skandál, abychom ty vztahy zpřetrhali – budeme nuceni se vůči vědě zachovat velmi arogantně a drze, aby nás přešla chuť nezdravě flirtovat se vzorci zdravého rozumu. Náš vlastní, individuální rozum, náš osobní život a naše city bude nutno postavit v co nejvýraznější formě proti labora-

12 GOMBROWICZ, W.: *Vzpomínky na Polsko*, s. 8.

13 MASCOLO, Dionys: *Le communisme, relation et communication ou la dialectique des valeurs et des besoins*. Paris, Gallimard 1953. Mascolo byl známý literát a jeden ze slavných heretiků francouzského komunistického hnutí, knihu napsal jako odpověď na své vyloučení ze strany za protesty proti politickým procesům v sovětském impériu. Viz například ORY, Pascal – SIRINELLI, Jean-François: *Les intellectuels en France de l'affaire Dreyfus à nos jours*. Paris, Armand Colin 1992, s. 186. Gombrowiczovy úvahy nad Mascolovou knihou viz *Deník I.*, s. 113 n.

torním pravdám. (...) ...musím vstoupit do toho mně cizího království, ale jako uchvatitel, který proklamuje vlastní zákon. Musím říci, že mě příliš nezajímají argumenty a protiargumenty, ta čtverylka, kterou učenci popletou stejně snadno jako naprostý laik. Jelikož však dovedu bezprostředně vycítit člověka, sleduji vaše obličeje, když mluvíte, a vidím, jak vám teorie znetvořuje tvář."[14]

Myslím – ať mě znalec opraví – že zde je poprvé vyjádřen program, který Gombrowicz upřesní a začne naplňovat v následujících měsících a letech. Nepustí se ovšem jako uchvatitel na půdu filozofie, i když příležitostně v *Deníku* vybrušuje odůvodnění toho, proč nemá být spojován s existencialismem (což se dělo a jemu se to příliš nezamlouvalo). Filozofický boj s marxismem tehdy vedl už jiný Polák v exilu, Czesław Miłosz, jehož počínání Gombrowicz sledoval. Možná byly příčiny a pohnutky ještě jiné, jisté ale je, že nakonec vpadl do království historiků. Nejprve obsáhlejší pasáží *Deníku*, v níž se dal do hodnocení polské meziválečné literatury. Soudil ji poměrně příkře a polským spisovatelům posledních generací vytýkal především neznalost reality, polské skutečnosti, polské země, lidí, společnosti, života.[15] Tím se ovšem dostal k problému, jaká ta skutečnost vlastně byla. Odpovědí na tuto otázku jsou *Vzpomínky na Polsko*, v nichž upřesnil a rozvinul myšlenky už dříve formulované v *Deníku*.

Bojovná protivědecká nálada z citovaného úryvku se ve *Vzpomínkách na Polsko* projevila hlavně v tom, že zpracování látky Gombrowicz věnoval velkou péči, že psal svou historii všem vědcům navzdory. Předmětem autorova zájmu je „polská skutečnost" a její proměny, posláním je teze o dalekosáhlé proměně společenské struktury a mentality. Gombrowicz dávno před historiky či sociology pohlédl na tu dobu očima nezaujatýma jen politikou a ideologiemi a objevil v ní závažná témata a problémy, které díky jeho „osvětlení" mohl rázem spatřit každý čtenář či badatel. Jeho přístup je ve své podstatě sociologický a historický, všímá si především společenských struktur, kultury každodenního života, mentality společenských skupin a sleduje dynamiku jejich změn.[16] To celé je podáno ve formě životopisného vyprávění („umírněná autobiografie") a dokumentováno životem autora a lidí, které znal, výjevy ze společenského i soukromého života. Anekdoty a historky tu ovšem nejsou libovolnými příběhy, ale sondami do sociálních sítí a pečlivě zvolenými textovými ilustracemi, takže celkově je práce neobyčejně ukázněná a vlastně metodická. Ve vylíčení toho, jak si autorův otec, venkovský statkář, oholil patricijský vous, je zakódována zcela seriózní zpráva o proměně venkova. Je nutné přiznat autorovi schopnost tyto věci vidět, dešifrovat jejich smysl a ukazovat je ostatním. Zvolený způsob výkladu mu však zachovává požadovanou nezávislost, kterou by patrně ztratil, kdyby namísto plnovousu citoval kupříkladu několik dobových vyjádření,

14 GOMBROWICZ, W.: *Deník I.*, s. 116–117.

15 *Tamtéž*, s. 198–219.

16 Nechci zde obsáhleji reprodukovat jednotlivé teze a postřehy, proto jen stručně několik Gombrowiczových formulací: země a společnost zažily „obrovský skok vpřed" (s. 183), „změny probíhaly šíleným tempem, jedna za druhou, ve všech oblastech" (s. 114), „Polsko tehdy bylo zemí odumírajících stylů, forem, které byly dobíjeny jak nemocná zvířata" (s. 163).

z nichž by vyplynulo totéž, jeho práce se neuchází o místo ve vědecké knihovně. Proti tvrzení napsanému ve vzpomínkách, že spisovatelův bratr jednoho dne přestal vyzývat lidi na souboj, nemůže nikdo postavit žádné jiné „údaje" a spustit onu „argumentační čtverylku", které se Gombrowicz chtěl vyhnout. Přesto ale cítíme, že tato jeho volnost není žádná svévole, že to je spíše čistý stůl k práci.[17]

Pokud bychom si pro sebe měli znovu definovat rozdíl „historik – nehistorik", pak bychom mezi historiky brali každého, kdo se vážně zabývá kritickým poznáním minulosti, a Gombrowicz by k nim za *Vzpomínky na Polsko* jistě patřil. Patrně to však bude názor menšinový, neboť klasifikace Sdružení historiků České republiky by jej řadila mezi „ochotníky" a „amatérské vykladače".[18] Sama otázka, kterou si toto sdružení klade, je jistě správná a úzce souvisí s naším tématem: Proč se někdo domnívá, že si musí sám „poradit s dějinami", když zde je specializovaný obor na zkoumání minulosti? Viděli jsme Gombrowiczovu odpověď – protože to má zůstat privátní záležitostí každého člověka, jeho věcí je najít si své místo ve světě a k tomu potřebuje svůj názor na minulost. Historiografie může nanejvýš poradit a více práv by ani neměla chtít, alespoň dokud je v lidské paměti zaznamenáno, co všechno historici lidem s vážnou tváří předkládali k uvěření a jak vypadal svět, v němž „přílišná úcta k vědecké pravdě nám zakryla naši vlastní pravdu".[19]

Vykázání historiografie ze soudcovského křesla do lavic vyhrazených pro svědky může mnoho historiků nést s nelibostí. Nepochybně to je degradace, i když se zevnitř profesní komunity ozývají hlasy, které s tím souhlasí, a dokonce dokazují, že si dějepisci nemají přát návrat a že jim lepší role ani nepřísluší. Představy historiků o sobě samých tak po dvou stoletích existence oboru procházejí značnou změnou. Z ambiciózního projektu speciálního oboru, který novými prostředky „vědecky" uchopí minulost, mnoho nezbylo.

Otcové-zakladatelé historie jako samostatné disciplíny ve třicátých letech 19. století v Německu opustili katedry filozofie, kde nenacházeli dostatečný respekt k práci s fakty, a založili vlastní instituce, v nichž po několik generací rozpracovávali „historické metody".[20] Jejich následovníci – „historikové" – byli školeni k tomu, aby dřív, než cokoli pronesou nebo napíší, systematicky prostudovali veškeré zdroje informací, aby se seznámili se všemi dostupnými prameny a každý z nich podrobili kritickému rozboru. Samozřejmě by měli znát výsledky práce svých předchůdců a průběžně sledovat činnost kolegů pracujících na blízkých tématech doma i v zahraničí. Řada speciálních postupů, jak z každé zachované památky a písemnosti vyzískat maximum co nejpřesnějších informací, dobře posloužila zejména při bádání o středověku,

17 V polské historiografii se objevily knihy, které se vydaly po Gombrowiczově stopě, viz kupříkladu WAPIŃSKI, Roman: *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*. Wrocław, Ossolineum 1991.

18 Viz KOCIAN, Jiří (ed.): *Historikové proti znásilňování dějin: Stanovisko Sdružení historiků České republiky*. Příloha ke *Zpravodaji Historického klubu*, roč. 12, č. 2 (2001), s. 3.

19 GOMBROWICZ, W.: *Deník I.*, s. 116–117.

20 Hegeliánům byla určena slavná slova Leopolda von Rankeho, Hegelova kolegy z Berlínské univerzity, kterými v roce 1824 omezil úkoly historika na zjištění toho, „jak se věci skutečně udály".

éře skoupé na prameny, které navíc s odstupem času nebylo snadné přečíst, zařadit a porozumět jim. „Historické metody" by se daly shrnout jako „umění najít a přečíst". Co bylo poměrně dobrou výbavou pro zkoumání předinformační společnosti a přinášelo výsledky, které mohly historiky před stoletím naplňovat pýchou a nadějí v budoucnost vlastní disciplíny, to v informační společnosti přestává fungovat. Tato nehoda současně odkrývá řadu potíží uložených už do samotné představy o metodickém zkoumání „faktů".[21]

Historik 20. století totiž trpí tíživým nadbytkem pramenů. Zachovalo se jich tolik, že je nikdy nemůže shromáždit a prostudovat způsobem, který předpokládali otcové-zakladatelé historické vědy. Svět 20. století je zahlcený údaji, evidencemi, soupisy, databázemi, fonotékami a videotékami, je to svět zaevidovaný v kilometrech archivních fondů uložených na stovkách různých míst, které paralelně sepisovaly tisíce úředníků a další tisíce soukromníků (v každé zemi), svět tiskových agentur, nepřehledného a nepřehlédnutelného množství novin a časopisů, rozhlasových a televizních kanálů, svět protkaný sítí vědeckých ústavů, odborných škol a muzeí. Historik 20. století se ocitl v obtížné situaci. Vědecké tradici může dostát tím, že se uchýlí k dílčí problematice, kde má naději, že veškeré prameny nakonec obsáhne: kolik historiků na sklonku své vědecké dráhy stále sbírá údaje o nijak rozsáhlém tématu, o němž napsali diplomovou a doktorskou práci a celý život o něm psali a přednášeli? Nebo se historik může nechat prameny vést, sledovat logiku zachovaných archivních fondů nějaké instituce a postupně je zpracovávat – ale je tohle vůbec ještě ono dějepisectví? Činnost badatele informační éry každopádně nemá s prací medievalisty společného takřka nic.

Nelze přitom říci, že by si teorie bádání těchto potíží nevšímala, právě naopak. Metodologická skepse, vzývání múzy Klió, ironické poznámky o tom, že historie je „tzv. humanitní věda, tedy žádná věda",[22] filozofické debaty o možnostech poznání v historii i všemožné návrhy na zevrubnou reformu oboru provázejí historiografii od jejího vzniku. V druhé polovině 20. století, kdy se z historie stal masový obor přednášený na stovkách univerzit, odkud ročně odcházejí desetitisíce absolventů s historickým vzděláním, se řečiště těchto diskusí rozlila ve všech směrech do takové šíře, že není v silách jednotlivce ani sledovat jejich průběhy. Výsledek je ovšem takový, že se v novinkách teorie vědy bezpečněji orientují pouze ti historici, kteří se specializují právě na metodologii, zatímco většina jejich kolegů o nich má jen velmi povšechnou představu, pokud vůbec nějakou má. To platí také pro země, které jsou

21 Půjčuji si zde pojem „informační společnost" bez nějakých snah o periodizaci či pokusů o zásadní charakteristiku společenského vývoje. Má tu jen upozornit na fakt, že pro historika a teorii pramene se hodně změnilo vstupem do éry všeobecné gramotnosti, rostoucí byrokratické evidence a masmédií. V tomto smyslu zde označuji za „informační společnost" to, co se vyvinulo v evropských zemích a Severní Americe v druhé polovině 19. století – společnost, kde všichni všechno sepisují, dokumentují a archivují a po které zůstává potomkům nepřehledné množství „pramenů".

22 Formulace sorbonnského profesora historie, známého francouzského polonisty Daniela Beauvoise v rozhovoru pro polský měsíčník *Nowe książki*, č. 3 (2000), s. 4.

líhní nových koncepcí a metod, jako je Francie či USA.[23] Na jedné věci se však teoretici dějepisného bádání a poznání vesměs shodnou: slavný rozdíl „historik – nehistorik" se natolik rozmlžil, že už se jím málokdo zabývá, zvlášť v případě dějin informační éry, kde školení v paleografii či základy latiny nedávají absolventům historických oborů žádný náskok před novinářem či spisovatelem, který se vedle nich s chutí a otevřenou myslí vydá za poznáním.

Teorie historického poznání v posledních desetiletích vynaložila nemalé úsilí na to, aby detronizaci vlastní disciplíny oprávnila. Aby spoutala její mocenské ambice a zkrotila touhu formovat „správné" veřejné mínění (historické vědomí) a vůli vynucovat si uznání „vědeckých" a „objektivních" obrazů minulosti, které historici byli a jsou ochotni produkovat – a zkoušet z nich. Vlivné práce historiků jako Henri-Irenée Marroua či Paula Veyna[24] ve Francii (a jejich intelektuálních bliženeů v dalších zemích) od základu zpochybnily veškeré nároky na správnost a objektivitu založenou na školení badatelů, zdůraznily mnohostrannou podmíněnost veškerého poznání a podtrhly individuální roli každého autora a jeho vlastního myšlenkového světa. Vzhledem k otřesu, který historiografie ve 20. století prodělala, jednak svou kompromitací v politických službách, jednak faktickou bezmocí „historických metod" v informační éře, padly tyto práce na úrodnější půdu, než když s obdobnými argumenty pronásledovali historiky v 19. století filozofové. Veynovo „Ne, historie nemá metodu" zůstalo vlastně bez odpovědi a zanechalo trvalou stopu v západní historiografii konce 20. století.

Dějepisectví tím nezmizelo ze světa, zůstalo tu – jako nepřehlédnutelný sociální úkaz. Má strukturu jako jiné disciplíny, má své instituce, ústavy, katedry a státem uznané právo školit studenty. Tuto její existenci nikdo nezpochybňuje a je zjevné, že v evropských společnostech obor plní důležitou a také populární roli, i když není snadné ji přesně popsat. Co se vytratilo, je nárok na poslední slovo.[25] Gombrowiczův požadavek, aby si každý člověk sám dal tu práci a pokusil se poradit si s dějinami, dnes má své význačné zastánce uvnitř profesní komunity historiků, hlavně mezi badateli informační éry. Najdou se tací, kteří výslovně odmítají, že by měli být něčím víc než jen jedním z hlasů, který má být slyšen, kteří vítají demokratizaci debaty o dějinách a pluralitu názorů považují za přirozené a plodné prostředí k intelektu-

23 Srv. NOIRIEL, Gérard: *Sur la „crise" de l'histoire*. Paris, Belin 1997, s. 16 n. Na začátku 70. let jen v USA úspěšně končilo třetí cyklus univerzitního studia (PhD.) více než tisíc historiků, kteří ovšem nenacházeli přiměřené uplatnění v oboru. Prudký pád počtu doktorandů historie v USA se na počátku 80. let zastavil na číslu asi šesti set absolventů ročně. Souhrnná čísla pro celý „Západ" či celý svět neznám, ale z těchto dvou údajů je zjevné, že budou astronomická nejen v případě bakalářského cyklu.

24 MARROU, Henri-Irenée: *De la connaissance historique*. Paris, Seuil 1954; VEYNE, Paul: *Comment on écrit l'histoire: Essai d'épistemologie*. Paris, Seuil 1971.

25 Tedy jak kde a jak u koho. Jeden profesor Univerzity Karlovy například soudí, že „česká historiografie stojí před nutností vyrovnat se .. s pokusy o revizi základních pilířů českého historického vědomí". MAUR, Eduard: Historické vědomí dnes – kritická reflexe, zmatek nebo záměrná destrukce? In: ŠESTÁK, Miroslav – VORÁČEK, Emil (ed.): *Evropa mezi Německem a Ruskem: Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha, Historický ústav AV ČR 2000, s. 77.

ální činnosti, jakou je psaní dějin.[26] Vpád Witolda Gombrowicze do hájemství historiků by dnes nemohl být proveden pod praporem drzosti. Možná že by byl autor ke svému zděšení radostně uvítán jako partner, málem jako kolega, a že by jeho skeptické poznámky na adresu vědy tiskly odborné časopisy.

K pokoře a uskrovnění historiografie ovšem pomohli a pomáhají lidé jako Gombrowicz, kteří se minulostí zabývají vedle historiků – nebo také proti nim. Historiografie se ocitla pod tlakem zvenčí, takových nevyžádaných výpomocí, jako jsou *Vzpomínky na Polsko*, se objevilo nápadně mnoho. Právě tato díla často tvoří východisko k dalším úvahám o minulosti a jejím zkoumání, otevírají nové obzory a nutí historiky do zkoušení nových témat a postupů. Stačí připomenout jména jako Hannah Arendtová, Alexander Solženicyn, Max Weber a Raymond Aron, abychom tu měli zastoupení filozofie, literatury, sociologie a politologie. Příklady méně světoborné, ale neobyčejně významné pro polské či české prostředí, se počítají na desítky.

Když si to člověk uvědomí, tak by nejraději zapomněl, že kdy vypustil z úst slovo „nehistorik". Gombrowiczova kniha mohla být uvítána mnohem stručněji, bez zdlouhavých rozpaků nad autorovou formální kvalifikací, třeba slovy, jimiž kdysi Jaroslav Bidlo tuzemskému publiku stručně představil životní dílo Michała Bobrzyńského: „Hodnotil události historické, vyslovoval soudy příznivé i nepříznivé o osobách i věcech, měl své určité přesvědčení ... ale nepřekrucoval faktů – aspoň ne vědomě."[27]

---

26 Pozoruhodná debata na toto téma se vede ve francouzském Ústavu pro soudobé dějiny (IHTP). Takto vypadá umírněná sebedefinice badatele informační éry z pera mladého historika druhé světové války Pietera Lagroua: „Nejsme experty, poněvadž naše zdroje jsou přístupné každé vzdělané osobě a protože usilujeme o rozšíření našich prací k co nejširší veřejnosti. My nejsme experty, jelikož expert na položené otázky dává přesné odpovědi, čehož jsme my schopni jen výjimečně. Jakožto historici nemůžeme rezignovat na naši jedinou svobodu, na svobodu formulovat vlastní otázky a pokoušet se na ně odpovídat podle našich vlastních pravidel, jiných než mají média, soudy či vyšetřovací komise. Experty rozhodně nejsme nakonec také proto, že historická reflexe přísluší každému občanu a rozpravy o dějinách jsou neoddělitelné od politického života a od otázek identity. My se jen pokoušíme být kritičtější – díky své zkušenosti a našemu intelektuálnímu oboru – a snad máme také lepší povědomí o tom, jak se minulost používá dobře a jak špatně." LAGROU, Pieter: De l'actualité de l'histoire du temps présent. In: *Bulletin de l'Institut d'histoire du temps présent*, č. 75 (červen 2000), s. 22.

27 BIDLO, Jaroslav: *Michal Bobrzyński*. Praha, Česká akademie věd a umění 1936, s. 83.

Diskuse

K polemice kolem roku 1968 na stránkách Soudobých dějin

Václav Kural

Tato polemika se odvíjí v podstatě od úvodu k druhému svazku devátého dílu edice dokumentů k československé krizi v letech 1967 až 1970, editovaného Jitkou Vondrovou a Jaromírem Navrátilem.[1] Je ovšem součástí širší polemiky. Zdá se mi však, že příliš zabředla od věcného rozboru podstatných problémů přes různé spory o detail až do osobních invektiv – což věci příliš nepomáhá a chtěl bych se tomu vyhnout. Protože ale diskusní plocha pro argumentaci v časopise je nevelká, musím se v zásadě soustředit jen na jeden problém. Tím je teze o opuštění reformy Alexandrem Dubčekem a jeho křídlem ve vedení KSČ po drážďanské kritice, kterou zastávají Jitka Vondrová a Jaromír Navrátil v polemice proti Antonínu Benčíkovi.[2] To se svým způsobem týká i mne jako editora sborníku autorů z okruhu polistopadové Komise vlády ČSFR a Občanského fóra pro analýzu událostí let 1968–69 a někdy i Benčíkova spoluautora.[3] Hlubší studium dokumentů shromážděných touto komisí prý podle obou autorů jmenovaného úvodu dokazuje, že tehdejší reformní proces měl jen krátké trvání, neboť ho v podstatě ukončila drážďanská schůze komunistických stran z hájemství SSSR, konaná v březnu 1968. Po ní prý už nenásledovalo žádné prohlubování reformy směrem k pluralitní společnosti, ale pokus takzvaného Dubčekova vedení KSČ „vrátit společnost zpět k normám reálného socialismu, tzv. konsolidace".[4]

---

1 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace (květen–srpen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/2.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2000.

2 BENČÍK, Antonín: Obrazy z petřínského bludiště: Několik poznámek a úvah nad recenzí knihy o Alexandru Dubčekovi. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 3–4 (2002), s. 620–638; NAVRÁTIL, Jaromír – VONDROVÁ, Jitka: Čtyři jednou ranou. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 1–2 (2003), s. 160–168.

3 KURAL, Václav – MORAVEC, Jan – JANÁČEK, František – NAVRÁTIL, Jaromír – BENČÍK, Antonín: *Československo roku 1968*, sv. 1: *Obrodný proces*. Praha, Parta 1993.

4 VONDROVÁ, Jitka: Pražské jaro 1968. In: KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Deset let*

V nejnovější fázi polemiky oba jmenovaní autoři tuto tezi poněkud obrousili formulací, že „reformní snažení KSČ, které v březnu 1968 nabralo na tempu, se po Drážďanech láme".[5]

V úvodu k pojednávanému sborníku dokumentů, který je v dané souvislosti jejich základním textem, však svou tezi rozvíjejí, s tím že „Dubček a spol. (!) po této schůzce provedli ve své politice obrat a na dubnovém zasedání ÚV KSČ v podstatě s ní skoncovali", a to snadno.[6]

Je však tato teze v souladu se skutečností? Zejména v oné vehementní verzi, kterou na sjezdu historiků přednesla Jitka Vondrová? Porovnejme: Dubnové plénum přibírá do své sestavy Josefa Smrkovského – už v této fázi a přes krátkou květnovou výchylku v podstatě reformistu – a zejména přijímá „akční program". Ten byl jistě kompromisem, který vzešel z poměru sil mezi teoretiky z řad odborných poradcovských „týmů" i radikálnějšími reformisty z „praxe" na jedné straně a mezi „novotnovci", jakož i pomalu se rýsujícími neokonzervativci (Kolder, Biľak, Indra), na druhé straně a který měl kromě zpoždění i jiné slabiny. Navíc je skutečností i to, na co Vondrová a Navrátil upozorňují, tedy že i „antinovotnovci" ve vedení KSČ a – byť v menší míře – také Dubček a jeho kruh byli zatíženi vlastními limity z pojetí historie i ze své funkcionářské činnosti, které je vedly k tomu, aby bazírovali na „vedoucí úloze KSČ" i na své roli ve vedení reformy. U všech dohromady hrál významnou roli ohled na sovětský faktor – nejen co do jeho podílu na osvobození ČSR, co do jeho role ve druhé světové válce, ale i v ohledu zcela aktuálním: u „dubčekovců" v obavě, zda „obrodný proces" v očích Kremlu projde, u „novotnovců" a pomalu už i neokonzervativců zase v naději, že Kreml, bude-li třeba, proti němu zasáhne.

Bylo by jistě vhodné mluvit zde ještě o dalších stimulech i limitech (kupříkladu o pouze platonické podpoře „Západu", který neposkytoval československému pokusu žádnou mocenskou oporu, což byla horší situace, než v jaké rozvinuli svůj zápas o stát Masaryk za první a Beneš za druhé světové války). Tak či tak byl však dubnový posun k Akčnímu programu KSČ i přes jeho slabiny důležitým pokrokem v reformě, a nikoliv jejím opuštěním, jak to dokazuje pozdější podrážděná reakce Moskvy, Varšavy i „Pankowa" na něj. Totéž lze vztáhnout i na příslušný Dubčekův referát připravený v zásadě lidmi z „týmů", a to i přes negativní redakční zásahy Vasila Biľaka a Drahomíra Koldera (které ovšem svědčily o poměru sil v předsednictvu ÚV KSČ!).

O tom, že se reforma ani po „dubnu", a zejména po něm nezastavila, svědčí i další faktor – zprvu, bezprostředně po „lednu" pasivní, rychle se však rozvíjející „pohyb zdola", pohyb rodící se občanské společnosti. Ten byl záhy tak razantní, že na jedné straně překonával polovičatost vedení strany a státu, ale na druhé straně zapaloval svíčku pod nosem „kremelského medvěda" a jeho satrapů, kteří se záhy převtělí ve smutně proslulou „varšavskou pětku".

---

soudobých dějin: Jednání sekce Soudobé dějiny na VIII. sjezdu českých historiků. Praha, ÚSD AV ČR 2001, s. 115.

5 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: Čtyři jednou ranou, s. 165; Srv. TÍŽ (ed.): *Komunistická strana Československa*, sv. IX/2, s. 8–9.

6 TÍŽ (ed.): *Komunistická strana Československa*, sv. IX/2, s. 9.

Snad nejmarkantnějším svědectvím o stupni a rázu rozvoje československé (nejen komunistické!) reformy i o jeho rizicích byla radikalizace sovětského odmítavého postoje. Jestliže plénum ÚV KSSS ještě 9. až 11. dubna 1968 (a krátce po něm samotný Brežněv) v dopisu „milému Sašovi" zaujalo stanovisko sice kritické, ale ne vyloženě negativní, potom už po 25. dubnu převážilo v Kremlu pojetí opačné (jehož důvody zde nelze kvůli rozsahu polemiky rozebírat), které však vyústí v první rozhodnutí o přípravě vojenské intervence. Následovala předvolání před soudnou stolici do Moskvy, kam byli vysláni Dubček, Černík, Smrkovský a Biľak. Zde byla Praha obviněna z kontrarevoluce, což první tři jmenovaní odmítli, zatímco Biľak se s moskevskými nařčeními prakticky ztotožnil. I Dubček, Černík a Smrkovský ovšem pod tímto nátlakem slíbili, že budou usilovat o politickou konsolidaci a upevňování československých ozbrojených sil pro případ, že by jich snad jednou bylo zapotřebí. Jak vážně Moskva myslela svůj nátlak, o tom svědčí, že svolala schůzku špiček komunistů polských, východoněmeckých, bulharských a maďarských, které se ztotožnily se sovětským názorem – včetně naléhání na případnou vojenskou intervenci do Československa. Nesvědčí už toto vmísení se do československých poměrů o tom, že „bratrské strany" měly obavy z pokračující, a nikoli zastavené naší reformy?

Moskevská masáž ovšem vyvolala doma u progresivní části vedení KSČ rozpaky nebo i zděšení, v jeho ještě novotnovské frakci však sebevědomí a jisté naděje, že se bude moci prosadit. Vedla dále i k dotvoření neokonzervativní skupiny Kolder–Biľak–Indra–Švestka–Kapek a další, s jejichž názory se v obavách před řešením pomocí sovětských tanků načas sblížili i Černík a Smrkovský. Dubček stál někde uprostřed. Tyto posuny dalekosáhle potvrdila i květnová porada krajských tajemníků KSČ. Ti se jakožto až dosud věrní aparátníci vyslovili radikálně promoskevsky a proti středové platformě Dubčekově už postavili svou vlastní z pera dvojice Kolder–Indra, a také nejnadšeněji aplaudovali Biľakovi za charakteristiku rozvíjející se „kontrarevoluce" – dokonce prý horší než před únorem 1948 – a za vyhlášení rázné obrany proti ní.

Tato fakta, která nijak neobjevuji, ale stručně rekapituluji (třeba z autorského sborníku někdejší vládní historické komise), tedy nesvědčí o tom, že „Dubčekovo vedení" (jak si zvykli nazývat předsednictvo a další vedoucí strukturu KSČ oba naši oponenti) odtroubilo reformě brzy po Drážďanech, respektive v souvislosti s dubnovým plénem ÚV KSČ; svědčí spíše o tom, že se o to postupně pokoušela stará novotnovská a nová neokonzervativní frakce tohoto vedení, že Dubček musel vzhledem k poměru vnějších i vnitřních sil složitě manévrovat, jakkoli přitom jistě podléhal i svým již zmíněným limitům. Mluvit proto jen a jen o vině a chybách „Dubčekova vedení" bez poukazu na jeho vnitřní rozpornost je přinejmenším sporné, nebo i chybné; takto lze postihnout totiž pouze formální stav tohoto orgánu, ne však jeho strukturovanost a rozpornost.

Daleko vážnější než problém tohoto označení je ovšem fakt jiného druhu, tj. koordinace postupu komunistických stran sovětského impéria (s výjimkou Rumunska), která zřejmě mohla a asi i měla vést k pokusu rozhodnout o termidoru československé reformy již v květnu 1968. I když jsme tuto záležitost v roce 1993, kdy jsme psali první sborník *Československo roku 1968*, nemohli přesně zdokumentovat, usoudili

jsme, že přes jistou improvizaci směřovaly aktivity zvenčí a zevnitř k tomu, aby se zvrat odehrál v souvislosti s plénem ÚV KSČ plánovaným na rozhraní května a června 1968. Nasvědčuje tomu zejména vyslání zasloužilých maršálů a generálů s podílem na osvobození Československa a také ovšem s kontakty na konzervativce v KSČ a v československé armádě, s tím spojená politická a družební kampaň a podobně. Zvlášť důležité však bylo zapojení vojenského faktoru. Jednak Kreml prosadil, aby se velitelsko-štábní cvičení Varšavské smlouvy „Šumava" konalo – navzdory původnímu Dubčekovu odmítání – na území Československa přece jen už od května, a to s podezřele zvětšenými cvičícími vojsky (třicet až čtyřicet tisíc!). K tomu se zčista jasna přidružil rozkaz maršála Jakubovského o vyslání takzvané železné divize generála Jakšina od polsko-československé hranice přes Brno a Tábor do prostoru Slaného. Tato akce se sice nakonec neuskutečnila, některé Jakšinovy jednotky se ale údajně zúčastnily aspoň cvičení „Šumava". Politika nátlaku vojenskými prostředky byla – což mělo nemalý význam – doplněna rozsáhlým soustřeďováním „varšavských" vojsk v jižním Polsku a NDR, jakož i části Přikarpatského vojenského okruhu v Maďarsku, kam byly určeny i menší jednotky maďarské a bulharské. A navíc – jak se později ukázalo – byla druhá část „Šumavy" (takzvaná protiofenziva proti vojskům NATO) pojednána jako kamuflovaný nácvik pozdější intervence do Československa.

Všechny tyto indicie nás, autory příslušných kapitol sborníku *Československo roku 1968*, tehdy dovedly k úsudku, že v květnu 1968 se měl odehrát soustředěný atak vnějších a vnitřních nepřátel na pokračující československou reformu zvanou „obrodný proces", který měl vyvrcholit ve zvrat na květnovém plénu ÚV KSČ. Tento plán v podstatě nevyšel – na květnovém plénu nebyl sesazen Dubček, ale – po prudké Husákově kritice – Novotný. Příčinou tohoto neúspěchu konzervativců byla patrně uspěchaná a nedokonalá koordinace, stupeň aktivizace naší veřejnosti a také ovšem kompromisní východisko, které se podařilo prosadit Dubčekovi na základě jeho platformy orientované na zápas ani ne tak „proti něčemu", ale „za něco". Současně ovšem přinesl „květen" i výrazný regres, který byl zčásti i Jaromírem Navrátilem zdařile popsán už v příslušných kapitolách prvního dílu *Československa roku 1968*. Oba naši oponenti jej – kromě jiných přitvrzení kurzu – dnes vidí zejména v příklonu ke „konsolidaci".[7]

Je nutno uznat, že Navrátil a Vondrová mu přisuzují určitou racionální oprávněnost, přece však v něm posléze spatřují opětný důkaz snahy ukončit reformu a docházejí k odsudku: konsolidace za určitých historických (zřejmě tehdejších) podmínek měla znamenat „upevnění, ustálení, návrat ke spořádaným, normálním poměrům". Představovala tedy předstupeň „normalizace" (rozuměj „husákovské" po roce 1969), a zkušenost to potvrdila. První kroky k „normalizaci" nebyly tedy učiněny až po 21. srpnu 1968, ale již v plném rozkvětu *„pražského jara"*.[8] Takové stanovisko však již objektivní posudek nepředstavuje. V prvním případě šlo přece o to – což se říká i v úvodu obou autorů[9] – jak konsolidovat proces demokratizace

7 *Tamtéž*, s. 12.
8 *Tamtéž*, s. 8, podtrženo Vondrovou a Navrátilem.
9 *Tamtéž*, s. 12.

bojem napravo i nalevo; komplexně vzato, neznamenalo to Moskvou vyžadovaný boj jen a jen proti pravici – i když tu Dubček označil za hlavní nebezpečí – ale i proti konzervativní levici. I zde tedy nastal regres, leč ne takový, jaký hrozil; nebyl to zvrat, který by probíhající reformu zastavil. Také je třeba započítat, že v krátké době, už v souvislosti s „Varšavou", se ostří boje *via facti* obrátí proti konzervativcům uvnitř i za hranicemi, kteryžto přesun si vynutí jak náhle zjevnější nebezpečí vnějšího zásahu, tak tlak nebývale mohutnějících aktivit občanské společnosti, vyrůstající z oprávněného pocitu ohrožení českých a slovenských národních zájmů. K němu se postupně přimkla sice jen produbčekovská část vedení, v rámci celé KSČ to však už byla většina.

Potom však v důsledku petice „Dva tisíce slov" nastal ještě jeden regres, ve vedení a stranickém aparátu svým způsobem snad ještě hlubší. Petice, jakkoli byla svými signatáři obmýšlena jako obrana reformy a podpora jejího rozvoje, totiž doslova rozzuřila Kreml a jeho spojence. Také na čas prakticky opět srazila dohromady celé vedení KSČ od Koldera a Biľaka přes Smrkovského až k Dubčekovi, ba i Krieglovi. Symptomem tohoto nového regresu, podmíněného opětnou Brežněvovou masáží, ale i zde již vzpomenutými a prudce evokovanými osobními limity, se stal okřídlený Smrkovského výkřik, že nebudeme-li poměry stabilizovat my, situaci budou „řešit tanky".[10]

Poté když petice doma vcelku odezněla bez větších, v ní navrhovaných akcí, se však poměry zklidňovaly – příkladem tu budiž opět Smrkovský, respektive jeho okolím podnícený a ve skutečnosti Jaromírem Navrátilem vhodně stylizovaný článek „Jeden tisíc slov".[11]

Popsaný druhý regres byl tedy nejen jedním z nejhlubších bodů na vývojové křivce zápasu o československou reformu, ale i dokladem, že tento zápas pokračoval. Jeho překonání bez použití represivních metod je pak svědectvím, že minimálně dubčekovská většina vedení chtěla – jak to bude vyřčeno ve stanovisku celého předsednictva ÚV KSČ ze 17. července 1968 – aby vývoj směrem ke čtrnáctému sjezdu nebyl „ohrožen žádným chybným krokem, který by vyvolal mocensko-politický konflikt v naší zemi".[12]

Takovéto překonávání obou popsaných regresů však vůbec neuspokojovalo vedení takzvaných bratrských stran. Doklad o tomto stavu věcí poskytuje další krok vnějších protivníků československé reformy – varšavská schůzka vedoucích činitelů komunistických stran SSSR, NDR, Polska, Bulharska a Maďarska ve dnech 14. a 15. července. Ta měla vyslovit nad také pozvanou KSČ striktní odsuzující verdikt, neboť prý nečelí rostoucí kontrarevoluci. Tato událost je známější a postoje aktérů jasnější (a také mi

10 Smrkovský sice nespecifikoval, jaké tanky, ale z některých výrazů v jeho řeči i dalších souvislostí plyne, že měl – zejména po zkušenostech s květnovou moskevskou soudnou stolicí – na mysli tanky sovětské, což se bohužel koneckonců také stalo.

11 SMRKOVSKÝ, Josef: Jeden tisíc slov. In: *Rudé právo*, (5.7.1968), s. 3.

12 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír a kol. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Prosinec 1967 – červenec 1968.* (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/1.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1995, s. 313.

pro podrobnější repliku už nezbývají stránky), proto jen stručné shrnutí: KSČ – ne bez reminiscencí na Husův osud před soudnou stolicí kostnickou a za velké podpory veřejnosti – jít do Varšavy odmítla a československou cestu obhajovala. Celý vývoj od ledna až sem tedy trvání reformy dokazuje a opět mluví proti tezi o jejím odepsání už krátce po Drážďanech.

Československou veřejností nyní vášnivě podporovaný Dubček a jeho kruh si potom vynutili neslýchanou věc – souhlas ÚV KSČ s odmítnutím vyslat delegaci do Varšavy, a navíc i bilaterální jednání, k němuž sovětské politbyro muselo přijet na československé území (byť jen na československou pohraniční železniční stanici Čierna nad Tisou). Tam boj o „pražské jaro" pokračoval, když proti zmíněnému Dubčekovu „kruhu" už stálo nejen sovětské politbyro (jako jeden muž), ale i antidubčekovská část vedení KSČ s Biľakem a Kolderem v čele. Přetrvávající rozpory vyústily v setkání „5 +1" v Bratislavě, kde na jedné straně Dubček *et cons.* „upáleni" nebyli, kde však v něčem nepříjemně i nepřípustně ustoupili – jmenovitě souhlasem s Brežněvovou doktrinální tezí o společné obraně socialismu.

Při posuzování tohoto částečného ústupu v boji o československou reformu je ovšem třeba mít na vědomí fakt, že v době jednání v Čierné byla vojenská intervence proti nám nejen schválena, ale že intervenující vojska už stála na hranicích ve výchozím postavení. Dokonce ještě i během intervence dojde k zápasu o reformu, který svedou jak vedoucí orgány, parlament, část vlády, mimořádný sjezd KSČ i jejich nižší struktury, rozhodující však bude národ v ulicích. Nátlak zvnějšku, jen a jen platonická podpora Západu, kolaborace s okupační mocí uvnitř a do jisté míry opět i limity reformistických vůdců – to vše za podstatného přispění podpisu moskevského protokolu však způsobí, že teprve teď v této dohře bude zápas o reformu definitivně prohrán a že nastoupí dlouhá doba „obnovení pořádku" (jak to ironicky nazval Milan Šimečka) čili „normalizace"; tentokrát taková, která československý pokus o demokratickou (či demokratizující) reformu socialismu nekonsoliduje, ale zničí.

Pro polistopadovou diskusi o československém roce 1968 je ovšem zásadní nejen doba trvání pokusu o reformu, ale mimo jiné i to, jaká byla povaha a cíle té, byť kratičké, historické etapy, kterou rok 1968 se svou předehrou i dohrou představuje. Pomineme-li takříkajíc od boku střílený názor, jako by šlo jen o nezodpovědný spor dvou křídel komunistického vedení, střetávají se tu dvě pojetí. Jedno problematiku československého pohybu v roce 1968 hodnotí podle toho, nakolik směřoval k dosažení liberálnědemokratického pluralitního režimu a z toho odvozuje i postoj k takzvanému dubčekovskému vedení a jeho krokům. Toto pojetí zřejmě převažuje i ve sporném úvodu k druhému svazku devátého dílu předmětné edice.

Druhé pojetí, vlastní autorům vládní komise historiků včetně mne, vychází z toho, že kritériem společenského pohybu nemohou být sebelepší přání, ale podmínky dané etapy, z nichž zpravidla nelze „vyskočit" a podle nichž je nutno volit cíl i hodnocení aktérů. Z toho vyplývala jako možný cíl oné etapy přeměna postalinského modelu takzvaného socialismu na socialismus demokratický, nebo jen demokratizovaný (jak to zmiňují Vondrová a Navrátil) s přece jen ještě uchovávanou, ovšem umírněnou a polidštěnou vedoucí úlohou KSČ v podobě socialistické demokracie.

Tak či tak – o obou nuancích by bylo dobré ještě věcně a s chladnou hlavou diskutovat – byl takto charakterizovaný cíl asi jedině možný. A to ještě za podmínky provozování politiky „jako umění možného". Nezdar, daný především vojenskou intervencí (za pomoci vnitřních antireformistů a dílem i osobních limitů reformních aktérů), ukázal, jak bylo těžké, ba nemožné dosáhnout cíle, byť i „jen" demokratickosocialistického, natož liberálně-pluralitního. (Směřování k němu by totiž bylo vojenský zákrok jen urychlilo.) To zřejmě instinktivně vycítilo i tehdejší veřejné mínění, které – i když perspektivně mířilo dál – přece jen převážně vyslovovalo „socialismu s lidskou tváří" důvěru – narozdíl od „normalizace" husákovské (což však už překračuje rámec debaty o cílech československé reformy roku 1968).

Na závěr si dovolím ještě jednu metodicko-organizační poznámku: Je přinejmenším sporné, zda by úvody k edicím dokumentů měly mít ambici tyto dokumenty nebo celou etapu či odvětví, k nimž se vážou, vykládat, respektive navádět, jak si je vykládat máme. Jde přece o to pomocí edice je zpřístupnit ke studiu, z něhož teprve by měly vzejít názory badatele či zájemce, které by mu neměly být úvodem předem oktrojovány. Úvody by snad měly mít především archeografický charakter, výklad událostí by měl být pouze věcně popisný či chronologický. Nanejvýš by mohl orientačně velmi stručně načrtnout různé názory na tematiku, s níž ty které díly edice souvisejí – a ty jsou, jak je vidět, různé, nejen editorské.

Tato metodická nevyjasněnost souvisí s tím, že zejména po odchodu profesora Jindřicha Pecky z režie prakticky odpadla redakční rada edice, jejíž činnost byla v dohodě mezi Komisí vlády ČSFR a Občanského fóra pro analýzu událostí let 1968–1969 a Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR předpokládána. Nejde vůbec o to, že by tato rada měla autorům dílů a svazků předepisovat jejich pojetí (jak se to dělo za minulého režimu), ale o to, že by pomohla vyjasňovat koncepci jednotlivých témat, včas v diskusích objasňovat problémy i rozpory – včetně těch, o které jde v polemice kolem úvodu daného dílu a nejen jeho. Na tuto roli redakční rady několik jejích členů upozorňovalo, ovšem bohužel bez výsledku. Snad je ještě čas k nápravě. Známé přísloví říká, že „víc hlav – víc rozumu", a odborníci z redakční rady by jistě ten svůj mohli účelně připojit k rozumu sestavovatelů a redaktorů.

Redakční kruh Soudobých dějin *hodlá nadále poskytovat v diskusní rubrice časopisu prostor různým názorům na takzvaný obrodný proces v roce 1968, nevyjímaje dosavadní účastníky této debaty. Dovoluje si přitom připojit se k výzvě z úvodu článku Václava Kurala, aby se potenciální přispěvatelé soustředili na podstatné otázky a vystříhali se příliš vypjatých osobních invektiv. Za podmínku smysluplné polemiky také pokládá, aby její účastníci konkretizovali základní pojmy, s nimiž operují (například „reformní snažení KSČ"). Vyhrazuje si ovšem právo nepublikovat příspěvky, které by těmto elementárním nárokům nevyhověly. Redakční kruh má v úmyslu v některém z příštích čísel časopisu uspořádat diskusní fórum o „pražském jaru" 1968, jeho širších kulturněhistorických souvislostech a významu.*

Memoáry

Dvakrát k liblické konferenci o Franzi Kafkovi

Nedávno uplynulo čtyřicet let od konference v Liblicích. Konala se ve dnech 27. a 28. května 1963 k osmdesátému výročí Kafkova narození a stala se jednou z legendárních událostí v kulturním dění Československa šedesátých let, jejíž ohlas navíc široko přesáhl hranice země. Nevedly k tomu ani tak literárněvědné důvody jako spíše skutečnost, že se interpretační spory o aktuálnost a smysl Kafkova díla proměnily v citlivé politikum. Konference odstartovala mocnou vlnu zájmu o Kafku v české literatuře, filmu, divadle, výtvarném umění a vůbec v tehdejším kulturním životě, v níž se spájel dlouho umrtvovaný imanentní pohyb v československém umění, stejně tak potlačovaný vliv soudobých kulturních trendů na Západě a citlivost vůči panujícím společenským a politickým poměrům. Kafkovská absurdita a existenciální odcizení byly vnímány jako všudypřítomná realita. Liblická konference se stala jednou z prvních vlaštovek ohlašujících „pražské jaro", jak to předvídavě vystihl Roger Garaudy v článku se symbolickým názvem „Kafka et le printemps de Prague", otištěném záhy po jejím skončení v Les Lettres Françaises.

Domníváme se, že stojí za to připomenout tuto událost v poněkud širším rámci prostřednictvím dvou autobiograficky laděných a dosud nepublikovaných textů, jejichž autoři se na přípravách a jednání konference podíleli. Článek Františka Kautmana, který byl členem přípravné komise konference za Ústav pro českou literaturu ČSAV, je poněkud upravenou verzí přednášky, již Kautman proslovil v roce 1996 v Českém kulturním středisku ve Varšavě. Tento článek tiskneme s laskavým svolením pana Jana Šulce, šéfredaktora nakladatelství Torst, kde má vyjít jako součást výboru z Kautmanovy publicistiky z devadesátých let. Stať Pavla Reimana pochází z rukopisu jeho knihy Versunkene Welt fortwirkend: Acht Kapitel Prager deutscher Literatur, *uložené v osobním fondu Pavla Reimana v Archivu Národního muzea v Praze, a poskytl nám ji jeho syn Michal Reiman. Autor byl v čase příprav konference ředitelem Ústavu dějin KSČ a předsedou Komise československých germanistů při Kabinetu pro moderní filologii ČSAV. Bohužel se nám nepodařilo doplnit tyto dva pohledy obdobným svědectvím dalšího spoluorganizátora konference, germanisty Eduarda Goldstückera. Dotyčná*

kapitolka v jeho německy vydaných pamětech[1] je málo obsažná a pokračování jeho rozsáhlejších českých memoárů, jejichž první díl vydalo Nakladatelství G+G, dosud zůstává zachyceno pouze na magnetofonové pásce. Goldstücker se sice ke kafkovské konferenci a jejímu ohlasu ve svých textech nejednou vracel,[2] pohříchu jim však chybí osobní vyznění, jež by bylo možno konfrontovat se zkušeností Kautmanovou a Reimanovou. Alexej Kusák, tehdy kulturní redaktor, svůj pohled na okolnosti této události, zdůrazňující vlastní iniciátorskou roli, již zveřejnil[3] – a v tisku je první knižní publikace o liblické konferenci z jeho pera.

Nemůže být úkolem těchto několika řádků pokoušet se zhodnotit význam liblické konference, tím méně pak vstupovat jako arbitr do sporů o její „otcovství" či osobní zásluhy na jejím uskutečnění. Pouze pro základní orientaci může posloužit následující stručná rekapitulace organizačních příprav konference, která nicméně nezachycuje neformální rozhovory a konzultace zaangažovaných osob v souvislosti s ní, a tudíž vypovídá jen o značně omezeném výseku reality. Výchozí písemná dokumentace, zvláště pokud není verifikována srovnáním s jinými autentickými dobovými dokumenty, může být proto základem podstatně se lišících interpretací.

Institucionální popud ke svolání kafkovské konference vzešel z Komise československých germanistů, která vznikla při Kabinetu pro moderní filologii ČSAV v roce 1961. Komise měla devět členů, její výbor pracoval ve složení Pavel Reiman (předseda), Eduard Goldstücker, Alois Hofman a Leoš Houska (tajemník). V roce 1962 se výbor komise původně soustředil na přípravu konference o česko-německých literárních vztazích. Ze zápisů pořízených ze schůzí výboru[4] vyplývá, že tento orgán 15. září 1962 poprvé jednal o možnostech, jak oslavit Kafkovo nedožité osmdesáté jubileum, a to v souvislosti s chystanou schůzkou členů výboru se zástupci Ústavu pro českou literaturu, která se měla konat na základě rozmluvy Reimana s Kautmanem a Kusákem. Sedmého listopadu výbor navrhl uspořádat konferenci o Kafkovi v červnu příštího roku a jednal o její náplni. Na schůzi komise germanistů 23. listopadu, jíž se zúčastnili mezi pozvanými

---

1 GOLDSTÜCKER, Eduard: Prozesse: Erfahrungen eines Mitteleuropäers. *München – Hamburg, Albrecht Knaus 1989.*

2 *Viz například jeho stať „Zehn Jahre nach der Kafka Konferenz von Liblice". In: ALMÁSI, Miklós – BROSCH, Leonhard – GOLDSTÜCKER, Eduard – RANICKI-REICH, Marcel – BEN-CHORIN, Schalom:* Franz Kafka: Nachwirkungen eines Dichters. *München. Verlag J. Pfeiffer 1984, s. 62–70.*

3 *Poprvé tak učinil ve svém vystoupení na konferenci pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR ve dnech 16.–18.6.1999 v Praze. Viz KUSÁK, Alexej: Ke vzniku konference o Franzi Kafkovi v Liblicích v květnu 1963. In:* Zlatá šedesátá: Česká literatura a společnost v letech tání, kolotání a ...zklamání. *Praha, ÚČL AV ČR 2000, s. 103–111. Z jeho letošního článku k tomuto tématu vzešla polemika s Michalem Reimanem, v níž šlo především o stanovení „otcovství" konference: TÝŽ: Všechno začalo Kafkou. In:* Lidové noviny, *(17.5.2003), s. 13–14 (příloha* Orientace*); REIMAN, Michal: Čáry máry fuk aneb Jak podat dějiny kafkovské konference 1963. In:* Právo, *(10.7.2003), příloha* Salon, *s. 2; KUSÁK, Alexej: Láry fáry aneb Kafkovská konference z rychlíku. In:* Tamtéž, *(7.8 2003), příloha* Salon, *s. 2–3; REIMAN, Michal: Stručně a naposled o kafkovské konferenci. In:* Tamtéž, *(14.8.2003), příloha* Salon, *s. 3.*

4 *Kopie těchto i několika dalších dokumentů, z nichž zde vycházíme, redakci* Soudobých dějin *laskavě poskytl Michal Reiman. Zápisy ze schůzí Komise československých germanistů a jejího výboru jsou uloženy jako součást pozůstalosti Pavla Reimana v Archivu Národního muzea v Praze.*

hosty Kautman i Kusák, přednesl Goldstücker tento návrh výboru. Kautman jako zástupce Ústavu pro českou literaturu doporučil přizvat na konferenci bohemisty ze Sovětského svazu, NDR a Polska a hovořil o jejím možném propojení s dalšími akcemi ke Kafkovu výročí. Kusák vnesl do jednání nový tón názorem, že by se konference měla stát příležitostí ke kritice dosavadních marxistických přístupů ke Kafkovi, a návrhem pozvat na ni také západní kafkology, především Ernsta Fischera a Maxe Broda. Tomuto pojetí oponoval Reiman. Pátého ledna 1963 se pak výbor shodl na uspořádání dvoudenní „porady" o Kafkovi v Liblicích v červnu toho roku namísto (nyní odložené) konference o česko-německých literárních vztazích a jako spolupořadatele této akce navrhl Ústav pro českou literaturu ČSAV a Filozofickou fakultu Karlovy univerzity. Rozšířením výboru germanistů o Kautmana se ustavil přípravný výbor konference (Goldstücker zde zároveň zastupoval pražskou filozofickou fakultu). Přípravný výbor na schůzi 9. února formuloval ideovou – z marxismu vycházející, avšak nedogmatickou – koncepci konference a dohodl se na tématech úvodních referátů Goldstückera a Kautmana. Návrh na uspořádání konference spolu s důvodovou zprávou, vypracovanou Pavlem Reimanem a vedoucím Kabinetu pro moderní filologii Zdeňkem Vančurou, byl 11. února postoupen vědeckému kolegiu věd o umění ČSAV a poté prezidiu akademie, které s tím vyslovily souhlas. Osmnáctého března tak mohl předseda ČSAV František Šorm předložit návrh ke schválení ministerstvu zahraničí a instanci v této věci nejvyšší, totiž sekretariátu Ústředního výboru KSČ. Zde schvalovací mašinerie skončila 27. března souhlasným rozhodnutím o konání konference a pozvání čtyř zahraničních účastníků z NDR a SSSR (případně někoho z Rakouska) jako hostů akademie. Konkrétní realizační schéma konference a doprovodných akcí se pak dojednávalo v dalších schůzích přípravného výboru (již za účasti zástupce Svazu československých spisovatelů, jenž hodlal hradit pozvání dalších zahraničních účastníků a vyslat na konferenci vlastní delegaci). Komise československých germanistů se ke konferenci vrátila ještě 13. prosince 1963 závěrečným zhodnocením jejího průběhu a následných ohlasů.

V obou zde publikovaných textech jsme doplnili či opravili v poznámkách bibliografické údaje podle úzu našeho časopisu a vysvětlivky elementárních souvislostí, pokud to bylo v našich silách. Nezdálo se nám ovšem vhodné u Reimanovy vzpomínky „pod čarou" revidovat či komentovat některá věcně problematická či jednostranná tvrzení, tři z nich si však vyžadují dovětek: Nelze striktně tvrdit, že v důsledku protiněmeckých nálad zavládlo v Československu po druhé světové válce o Kafkovi mlčení. V roce 1947 byl (jako jeden z posledních počinů pražské německé literatury) vydán sborník Franz Kafka a Praha,[5] *v literárních časopisech se občas objevovaly překlady Kafkových povídek a články o něm, a dokonce se uvažovalo o vydávání Kafkových sebraných spisů v českém překladu. Také neobstojí tvrzení, že až v roce 1948 se v Praze poprvé po válce hrál Beethoven, koncert z jeho díla se zde uváděl již v dubnu 1946. Busta s pamětní deskou na Kafkově rodném domě na dnešním náměstí Franze Kafky nebyla odhalena za „několik měsíců" po konferenci, ale až 9. července 1966.*

Milan Drápala

---

5 *SIEBENSCHEIN, Hugo – MUIR, Edwin – UTITZ, Emil – DEMETZ, Petr (ed.):* Franz Kafka a Praha: Vzpomínky, úvahy, dokumenty. *Praha, Vladimír Žikeš 1947.*

Osud díla Franze Kafky v českých zemích po roce 1948

František Kautman

S Kafkovým dílem jsem se seznámil v padesátých letech, v době, kdy ještě bylo zcela umlčováno a tabuizováno. Po krátkém období v letech 1945 až 1948 se dostalo na index, a pokud se o něm psalo, pak ve stylu eseje dnes téměř neznámého Howarda Fasta, jenž byl tehdy v zemích socialistického tábora považován za největšího žijícího amerického spisovatele (přestože žili tenkrát ještě John Steinbeck, Ernest Hemingway i William Faulkner): „Dvě kultury svorně se prolínající pod vedením citlivé ruky Ernesta Bevina a Harry Trumana docházejí k maloburžoazní rovnici německého fašismu hlásané Franzem Kafkou – člověk rovná se švábu."[1]

Česká společnost se s dílem svého krajana rozhodně neseznamovala kontinuálně. Třebaže čeština je prvním jazykem, do nějž byly Kafkovy práce přeloženy, třebaže se v českém tisku po jeho smrti objevilo několik nekrologů, třebaže po nástupu nacistů k moci v Německu Max Brod přenesl první edici Kafkových spisů z Berlína do Prahy (vyšly zde dva poslední svazky) a v Praze také poprvé publikoval svou dnes světoznámou Kafkovu biografii,[2] třebaže už v roce 1928 vyšel v ilustrované podobě český překlad *Proměny* a v roce 1935 jej následoval první český překlad *Zámku*, musel být Kafka v dějinách Československa po druhé světové válce několikrát znovu objevován.

Osud Kafkova díla je v komunistickém Československu formován vlnami „mrznutí" a „tání", jakými procházela stranická kulturní politika, a ta opět, byť někdy s výrazným zpožděním, věrně sledovala sovětskou kulturní politiku.

V poúnorové éře prvním takovým otřesem byl dvacátý sjezd Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956. Československo sice neprožívalo polský *Październik*, naopak oficiálně k němu bylo velmi nedůvěřivé a postavilo se konsekventně za

1 FAST, Howard: *Literatura a skutečnost*. Praha, Svoboda 1951, s. 95.
2 BROD, Max: *Franz Kafka*. Prag, Heinr. Mercy Sohn 1937.

sovětskou intervenci v Maďarsku, nicméně v kulturní oblasti nastává určité uvolnění a v revue *Světová literatura* se už v roce 1956 objevuje alespoň marxistická studie o Kafkovi z pera pražského německého spisovatele Franze Carla Weiskopfa.[3] Brzy poté vycházejí i české překlady dalších větších Kafkových próz *V trestanecké osadě*[4] a *Doupě*,[5] jakož i rozsáhlejší pojednání významného bilingvního literárního vědce, česko-německého autora a překladatele řady Kafkových děl do češtiny Pavla Eisnera.[6]

V roce 1958 pak vydává nakladatelství Československý spisovatel v Eisnerově překladu poprvé *Proces*. To však už znovu „přituhuje" v sovětské kulturní politice – zejména po projevu Nikity Sergejeviče Chruščova proti modernímu umění – a příliš „horlivý" zájem o Kafku je v Československu administrativně potlačen. Mohu k tomu uvést i dvě osobní svědectví: napsal jsem tehdy pro časopis *Kultura* recenzi českého vydání *Procesu*. Nepamatuji se už, byla-li dobrá či ne, ovšem cenzura ji potlačila a nikdy se nedočkala zveřejnění. Současně jsme s filmovým režisérem Svatoplukem Studeným připravovali televizní film podle nejstaršího rukopisně dochovaného Kafkova textu *Popis jednoho zápasu*, po Chruščovově projevu však přišel z „vyšších míst" pokyn, aby práce na filmu byly zastaveny, neboť „není aktuální". V dalším vydávání Kafkových děl nastává dlouhá prodleva, která postihla zejména už od konce padesátých let přeloženou a Státním nakladatelstvím krásné literatury, hudby a umění přijatou *Ameriku*, jež mohla vyjít teprve v roce 1962.

Poté však přichází nová vlna „tání", navíc se blíží datum osmdesátého výročí Kafkova narození. Germanisté pražské Karlovy univerzity (zejména profesor Eduard Goldstücker) uvažovali o možnosti uspořádat vědeckou konferenci o Kafkově díle a podobnou ideu měl také publicista Alexej Kusák, který byl kdysi mým kolegou v redakci časopisu *Kultura*. Spolu s ním jsme se rozhodli navštívit starého člena komunistické strany Pavla Reimana, který měl silný vliv na její kulturní politiku, zabýval se také historií německé literatury a tehdy byl ředitelem Ústavu dějin KSČ. Já přicházel s návrhem na založení muzea Franze Kafky v Praze, Kusák s myšlenkou vědecké konference. Můj návrh neuspěl, ale myšlenka konference se prosadila a příslušná „stranická místa" k ní dala souhlas – ovšem za podmínky, že to bude konference marxistická a nejlépe „třístranná", za účasti marxistických vědců z ČSSR, NDR a SSSR. Spolupořadateli byli vedle Komise československých germanistů při Kabinetu pro moderní filologii ČSAV Ústav pro českou literaturu ČSAV, Filozofická fakulta Karlovy univerzity a Svaz československých spisovatelů. Byl jsem členem přípravné komise za Ústav pro českou literaturu, později pak i členem redakční rady knižního vydání české i německé verze sborníku příspěvků z této konference, a proto snad mohu říci i něco ze zákulisí její přípravy.

---

3 WEISKOPF, F. C.: Kafka a dnešek: Mýtus a objasnění. In: *Světová literatura*, roč. 1, č. 6 (1956), s. 252–254.

4 In: *Deset novel 1957*. Praha, Československý spisovatel 1957.

5 In: *Světová literatura*, roč. 2, č. 3 (1957), s. 132–153.

6 EISNER, Pavel: Franz Kafka. In: *Tamtéž*, s. 109–129. Původně vyšlo roku 1951 anglicky v New Yorku.

Přes několikeré urgence sovětské instituce na „pražskou výzvu" nereagovaly, narozdíl od východoněmeckých, které okamžitě slíbily, že na konferenci vyšlou poměrně početnou delegaci. Tím ovšem hrozilo nebezpečí, že se „mezinárodní" konference změní v dvoustranné setkání marxistů z ČSSR a NDR, které by rozhodně příliš reprezentativní nebylo. Začalo se tedy uvažovat o pozvání dalších „reprezentativních" marxistů, zejména ze Západu. Po jistém váhání padla volba na člena politbyra Francouzské komunistické strany Rogera Garaudyho a člena Ústředního výboru Komunistické strany Rakouska Ernsta Fischera, kteří se oba Kafkovým dílem zabývali. Ze zemí východního bloku byl pozván profesor Jenő Krammer z Maďarska, dále vzhledem k mírně zlepšeným stykům s Jugoslávií absolvent pražské univerzity profesor Dušan Ludvik z Lublaně a z Polska profesor Roman Karst, který sice nebyl marxistou, ale bylo mu to tolerováno, snad proto, že alespoň přicházel ze země socialistického tábora. Dostal jsem za úkol přivítat ho v Praze na nádraží, byl jsem pak jeho průvodcem, stali jsme se přáteli a dopisovali si. V roce 1967 jsem se s ním naposled setkal ve Varšavě, neboť za rok poté emigroval do USA, kde později zemřel. Profesor Karst byl vedle východoněmeckých účastníků konference Helmutha Richtera a Klause Hermsdorfa patrně jediným účastníkem, který se mohl vykázat samostatně publikovanou knihou o Kafkovi.[7]

„Ozdobou" početné delegace z NDR byla Anna Seghersová, která však na konferenci nevystoupila. Zdá se, že některý z členů východoněmecké delegace byl pověřen monitorovat každé slovo, které ostatní její členové na konferenci pronesli, a proto by jí její názor na Kafku – pokud byl shodný s tím, jaký později s neskrývanými sympatiemi vyjádřila ve své novele „Setkání na cestách"[8] – mohl způsobit nepříjemnosti.

Konference se konala 27. a 28. května 1963 na zámku Liblice nedaleko Prahy. Světové proslulosti jistě nedosáhla proto, že by byla přinesla nějaké nové převratné metodologické či materiálové objevy v oblasti výzkumu Kafkova díla. Byla zahájena stařičkou představitelkou socialistického realismu v české literatuře Marií Majerovou, která v plynulém a efektním projevu vzpomínala na to, jak ji okouzlil černovlasý mladík jasnozřivého pohledu, s nímž se setkala v salonu Mileny Jesenské, tehdy podruhé provdané za architekta Jaromíra Krejcara. Bohužel, tehdy už byl Kafka čtyři léta mrtev a kdysi velmi atraktivní žena Marie Majerová si ho zřejmě spletla s jiným pohledným mladíkem.

Metodologicky většina příspěvků aplikovala existencialistické, fenomenologické nebo neopozitivistické přístupy ke Kafkovu dílu, přičemž se tu obměňoval fenomén „odcizení". Je to pochopitelné, protože právě tehdy mladí filozofové, estetikové, literární vědci hledali inspiraci v opozici ke sterilnímu marxismu v existencialismu, fenomenologii, psychoanalýze a strukturalismu.

Někteří z českých účastníků konference vyzývali k „uzemnění" výzkumu Kafkova díla, zdůrazňovali jeho úzké sepětí s pražským prostředím, což vedlo až k formulaci

---

7 KARST, Roman: *Drogi samotności*. Warszawa, Czytelnik 1960.

8 SEGHERSOVÁ, Anna: Setkání na cestách. In: TÁŽ: *Neobvyklá setkání*. Praha, Svoboda 1977, s. 76–106.

názoru, že Kafkovo dílo lze nejlépe vysvětlit z Prahy. Snad proto také německé vydání příspěvků z liblické konference neslo název *Franz Kafka aus Prager Sicht*.[9] Názor, že Kafku nejlépe chápou Pražané, neobstojí. Jisté však je, že genezi a atmosféru Kafkova díla – jehož autor celý svůj život s nepatrnými přestávkami strávil v Praze, zejména v jejím historickém centru, a je proto ze všech představitelů takzvané pražské německé literatury, dnes světově uznávaného fenoménu moderních literárních dějin (Rainer Maria Rilke, Franz Werfel, Egon Erwin Kisch, Max Brod a desítky dalších), nejtěsněji spjat s Prahou – lze bez studia Prahy sotva pochopit. Odedávna byla Praha centrem vytvářeným koexistencí, spoluprací i konfrontací tří kultur, české, německé a židovské. Pražská německá literatura, zejména její židovská větev, se opírala o poměrně úzkou středostavovskou společenskou vrstvu, obklopenou početně ji daleko převyšujícím mořem českých obyvatel.

Téma mého referátu na liblické konferenci znělo „Franz Kafka a česká literatura". (Později jsem v těchto výzkumech pokračoval ve studii „Franz Kafka a Čechy", publikované roku 1966 česky a později francouzsky.)[10] Kafka češtinu ovládal slovem i písmem, byť ne dokonale; v jeho knihovně byly zastoupeny české knihy, klasická *Babička* Boženy Němcové byla jeho oblíbenou četbou, zachovaly se Kafkovy česky psané dopisy adresované řediteli Dělnické úrazové pojišťovny, v níž byl zaměstnán, které dokonce podepisoval i přeloženým křestním jménem: František Kafka. V slavné korespondenci s Milenou Jesenskou psala adresátka původně své dopisy Kafkovi německy, ale na jeho výslovnou žádost přešla k češtině.[11] Na druhé straně je však třeba jen velmi opatrně mluvit o českých literárních vlivech v Kafkově díle. Tam, kde najdeme určité, zejména tematické, obrazotvorné a podobné analogie, může jít spíše o obecnou tehdejší atmosféru či o vliv idejí, které se, jak říkával Dostojevskij, „vznášejí ve vzduchu". Nicméně české prostředí nepochybně na Kafku působilo, a proto také naopak mohl Kafka výrazně ovlivnit pozdější českou literaturu.

Liblická konference o Kafkovi však získala světovou proslulost nikoli jako vědecká či literární, ale jako *politická* událost. Střetly se na ní dva zásadně, diametrálně odlišné postoje ke Kafkovi. Východoněmečtí účastníci, z nichž někteří Kafkovo dílo velmi dobře prostudovali, zaujali pozici recepce Kafky jako historického fenoménu: ukázal ve svém díle „odcizení" člověka v kapitalistickém světě, projevil sympatie k vykořisťované dělnické třídě, v socialistické společnosti však už není aktuální a na umělce, a zejména na mládež může působit rozkladně. Má tedy být vydáván opatrně a v malých nákladech. Téměř všichni ostatní účastníci konference naopak v té či oné míře zdůrazňovali aktuálnost Kafkova díla i v socialistickém světě, zejména na pozadí zločinů stalinismu odhalených dvacátým sjezdem KSSS. Svědčí o tom několik citátů z jednotlivých referátů:

---

9 GOLDSTÜCKER, Eduard – KAUTMAN, František – REIMAN, Pavel (ed.): *Franz Kafka aus Prager Sicht 1963*. Prag, Verlag der Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften 1965; bez vročení „1963" v titulu reedice: Prag, Academia 1966.

10 KAUTMAN, František: Franz Kafka a Čechy. In: *Literární archiv*, roč. 1 (1966), s. 179–197; TÝŽ: Kafka et la Bohême. In: *l'Europe*, roč. 49, č. 511–512 (listopad–prosinec 1971), s. 56–72.

11 KAFKA, Franz: *Briefe an Milena*. Frankfurt/M., Fischer Verlag 1952 a poté v řadě vydání; česky: *Dopisy Mileně*. 1. vyd. Praha, Dilia 1967; naposled Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2001.

Jiřina Popelová: „Jímavost Kafkova humanismu je v tom, že nachází vztah k lidem v jejich opuštěnosti a bezmoci."[12]

Dagmar Eisnerová: „Franz Kafka žil, trpěl a zápasil v Praze. Vyjádřil velkým uměleckým dílem úzkost z odcizení člověka, z nejistoty jeho existence, a hledal cestu k opravdovému, důstojně naplněnému životu. Jeho dílo je svědectvím o neomezené odpovědnosti, kterou jedinec v tragicky marném úsilí přijímal za všechny. Odpovědnost v každé situaci, ve vztahu ke každému člověku je i ve změněných podmínkách požadavkem nové mravnosti lidských vztahů."[13]

Roman Karst: „Kafkovo dílo je velký tragický pokus o záchranu člověka. Tento pokus vyvěrá z pokorné lásky k životu, z uznávání lidské pospolitosti jako nejvyšší instance naší existence a z odpovědnosti za dobro a zlo v lidstvu. Kafka je básník absolutní odpovědnosti."[14]

Roger Garaudy: „Kafkova velikost je v tom, že dovedl vytvořit mytický svět, který tvoří jediný celek se světem skutečným."[15]

Eduard Goldstücker: „...Kafka není destruktivní prvek a nepředstavuje destruktivní vliv. Naopak, Kafka ukazuje, že boj je nejhlubší smysl, jehož si člověk v životě může dobýt."[16]

Ernst Fischer: „Místo abychom Kafku považovali za překonaného nebo měli z něho strach, měli bychom tisknout jeho knihy a vyvolat tak diskusi na vysoké úrovni."[17] Svůj projev Fischer zakončuje patetickou výzvou: „Apeluji na socialistický svět: Navraťte Kafkovo dílo z nedobrovolného exilu! Dejte mu trvalé, časově neomezené vízum!"[18]

Naproti tomu postavme citáty z projevů východoněmeckých účastníků konference:

Klaus Hermsdorf: „Oprávněnost a produktivní funkce Franze Kafky v literatuře a ve společnosti je po mém soudu v tom, že působí jako ferment, jako *osten*, abychom ve skutečnosti překonali to, co on ukázal jako nepřekonatelné. To v sobě zahrnuje úkol: přispět k tomu, aby se stal historickým."[19]

Werner Mittenzwei: „...v jeho [Kafkově] díle nemůžeme hledat vzor pro své úsilí."[20]

Ernst Schumacher: „Kafkovo dílo, jako všechno, co je v lidské kultuře významné, bude vítězným marxismem 'zrušeno' [*aufheben*]: bude možné chápat je historicky a těžit z něho pro další historii."[21]

---

12 POPELOVÁ, Jiřina: Kategorie osamocenosti v dílech Franze Kafky. In: GOLDSTÜCKER, Eduard – KAUTMAN, František – REIMAN, Pavel (ed.): *Franz Kafka: Liblická konference 1963*. Praha, ČSAV 1964, s. 114.

13 EISNEROVÁ, Dagmar: Poznámky o mravní problematice Kafkových románů a o pražském pozadí „Procesu". In: *Tamtéž*, s. 136.

14 KARST, Roman: Pokus o záchranu člověka. In: *Tamtéž*, s. 142.

15 GARAUDY, Roger: Kafka, moderní umění a my. In: *Tamtéž*, s. 201.

16 GOLDSTÜCKER, Eduard: Shrnutí a diskuse. In: *Tamtéž*, s. 271.

17 FISCHER, Ernst: Kafkovská konference. In: *Tamtéž*, s. 151.

18 *Tamtéž*, s. 160.

19 HERMSDORF, Klaus: Umělec a umění u Franze Kafky. In: *Tamtéž*, s. 106.

20 MITTENZWEI, Werner: Brecht a Kafka. In: *Tamtéž*, s. 123.

21 SCHUMACHER, Ernst: Kafka očima nového světa. In: *Tamtéž*, s. 242.

Příspěvky z liblické konference vyšly nejen česky a německy, ale také anglicky, italsky, francouzsky a zpráva o konferenci doslova oblétla celý svět.

Tak se dvě skupiny účastníků konference rozešly polemicky. Obě stanoviska byla neslučitelná a polemika pokračovala i po konferenci v tisku východoněmeckém a českém – byl to vzácný případ, kdy spolu „bojovaly" tiskové orgány „bratrských" stran. Podnítil ji zejména článek Rogera Garaudyho v týdeníku *Les Lettre Françaises*, v němž psal o liblické konferenci s neskrývaným nadšením a užil v této souvislosti později okřídlené spojení „pražské jaro".[22] Oponoval mu východoněmecký dogmatický ideolog Alfred Kurella, který uvedl, že na kafkovské konferenci nevzlétly vlaštovky jako symbol jara, ale netopýři – poslové noci.[23]

Východoněmecké vedení prý ve věci polemiky o Kafku dokonce intervenovalo u tehdejšího nepříliš gramotného československého prezidenta Antonína Novotného, ten však zaujal vůči soudruhům z NDR stanovisko nepříliš příznivé: prý se vměšují do našich vnitřních záležitostí. Ale k utlumení polemiky v českém tisku na pokyn „vyšších míst" přece jen došlo, což jsem znovu pocítil i na své kůži. Můj polemický příspěvek odmítly otisknout pražské *Literární noviny*, poslal jsem jej tedy Ernstu Fischerovi do Vídně a ten jej publikoval ve svém časopise *Tagebuch*,[24] kde poskytl široký prostor informacím a ohlasům na konferenci.

Žádost Ernsta Fischera, aby Kafkova díla dostala do socialistických zemí trvalá vstupní víza, se v Československu aspoň na několik let splnila. Rozběhlo se vydávání Kafkových spisů v češtině (čtyři svazky v letech 1963–1968), vyšla kniha Eduarda Goldstückera *Na téma Franz Kafka*,[25] v roce 1966 se objevil český překlad Kafkovy biografie z pera Maxe Broda[26] a o rok později byla vydána i stručná Kafkova biografie Klause Wagenbacha.[27] Byla publikována řada článků v denním i odborném tisku, v roce 1968 vyšly v mé redakci a s mou úvodní studií *Dopisy Mileně* v překladu Hany Žantovské.[28] Některá z pražských divadel předložila divákům inscenace Kafkových děl: nejúspěšnější byla inscenace *Procesu* režiséra Jana Grossmanna v Divadle Na zábradlí (1966) a Brodova dramatizace *Zámku* v Divadle S. K. Neumanna v režii Václava Lohniského (1965).

Kafkovy spisy začaly výrazně ovlivňovat díla českých autorů (Ivan Klíma, Bohumil Hrabal, Karol Sidon, Milan Kundera, Václav Havel – absurdní drama, Milan Nápravník a jiní). I má prozaická prvotina, kniha povídek *Nádhera rovnováhy*, byla poznamenána Kafkovým vlivem.[29] Nejvýrazněji Kafka zapůsobil na takzvanou novou vlnu

---

22 GARAUDY, Roger: Kafka et le printemps de Prague. In: *Les Lettres Françaises*, roč. 22, č. 981 (6.–11.6.1963), s. 1 a 10.

23 KURELLA, Alfred: Der Frühling, die Schwalben und Franz Kafka. In: *Der Sonntag*, roč. 18, č. 31 (4.8.1963), s. 10–12. V nepodstatně zkráceném znění pod názvem „Jaro, vlaštovky a Franz Kafka" byl článek přetištěn in: *Literární noviny*, roč. 12, č. 40 (5.10.1963), s. 8.

24 KAUTMAN, František: Erben alles Großen. In: *Tagebuch*, roč. 18, č. 12 (prosinec 1963), s. 7.

25 GOLDSTÜCKER, Eduard: *Na téma Franz Kafka*. Praha, Československý spisovatel 1964.

26 BROD, Max: *Franz Kafka*. Praha, Odeon 1966; naposled Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2000.

27 WAGENBACH, Klaus: *Franz Kafka*. Praha, Mladá fronta 1967; znovu 1993.

28 KAFKA, Franz: *Dopisy Mileně*. Praha, Academia 1968.

29 KAUTMAN, František: *Nádhera rovnováhy*. Praha, Práce 1969.

českého filmu (Miloš Forman, Věra Chytilová, Jan Němec, Evald Schorm, Ivan Passer, Pavel Juráček).

V této době lze hovořit o první silné kafkovské vlně, téměř módě v naší zemi. Trvala však velmi krátce – prakticky od roku 1963 do okupace Československa sovětskými vojsky v roce 1968. Okupanti se tehdy různými krkolomnými konstrukcemi pokoušeli ospravedlnit svůj zásah. „Pražské jaro 1968" vydávali za kontrarevoluci, jelikož se však odvíjelo nekrvavě, s podporou většiny národa, označili je za „plíživou kontrarevoluci", která spočívala hlavně v „ideologické diverzi proti marxismu". A právě liblická konference z roku 1963 byla vyhlášena za jeden z jejích hlavních zdrojů. Ústřední východoněmecký deník *Neues Deutschland* otiskl krátce po intervenci ve třech pokračováních článek Kurta Zimmermanna „Die geistigen Vorreiter der Konterrevolution", s nímž se „normalizační" režim ztotožnil jako se svým oficiálním stanoviskem.[30] Kafka je tu opět hodnocen v duchu výše citovaného článku Howarda Fasta z nejtvrdších let stalinismu a ti, kdo se k němu na liblické konferenci tak nadšeně přihlásili, jsou označeni za revizionisty a kontrarevolucionáře.

Shodou okolností scénář okupantům vycházel: řada účastníků konference odešla nebo byla donucena odejít do exilu (Eduard Goldstücker, Ivo Fleischmann, Ivan Sviták, Dagmar Eisnerová, Alexej Kusák, z Polska Roman Karst), Ernst Fischer a Roger Garaudy, marxistické „hvězdy" ze Západu, se postavili proti okupaci Československa a brzy se ocitli mimo řady komunistických stran. Jiní byli postiženi pookupační čistkou, museli opustit svá pracoviště v oblasti kultury a bylo jim zakázáno publikovat. Tento osud postihl i mě. Byl jsem vyhozen z Ústavu pro českou literaturu ČSAV a již uzavřené nakladatelské smlouvy, dokonce i na překlady, byly zrušeny. Nějaký čas jsem zůstal bez zaměstnání, potom jsem krátce pracoval jako prodavač, ale po následující těžké nemoci jsem odešel do invalidního důchodu.

V této situaci se mi stal Kafka obzvlášť blízkým – využil jsem tedy svých dosavadních kafkovských studií, abych se pokusil o vlastní pojetí Kafky, a napsal jsem o něm v roce 1972 knihu, která neměla naději na vydání jak kvůli Kafkovi, tak kvůli jejímu autorovi. Později vyšla samizdatově jako strojopis a doznala relativně značného rozšíření (opisovala se dále), zejména mezi studenty a divadelníky. Nesla název *Svět Franze Kafky* a na regulérní vydání si počkala téměř dvacet let.[31]

Kafka se přestal vydávat, nesmělo se o něm psát (s výjimkou tónu, jaký nasadil zmíněný Kurt Zimmermann), byl stažen z knihoven a převeden do prohibitních fondů; týž osud postihl i veškerou literaturu o Kafkovi. Ani na vysokých školách se o něm nepřednášelo a tehdy ještě nepříliš početní turisté ze Západu se marně v Praze pídili po stopách spojených s Kafkovým životem. Jen Kafkova pamětní deska s bustou, odhalená na Kafkově rodném domě na rohu Kaprovy a Maislovy ulice blízko

30 ZIMMERMANN, Kurt: Die geistigen Vorreiter der Konterrevolution. In: *Neues Deutschland*, (10.–12.9.1968).

31 Pod tímto titulem monografie vyšla v roce 1977 v Edici Petlice a Kvartu, v roce 1990 pak v pražském nakladatelství Torst. Pod změněným názvem *Franz Kafka* vyšla roku 1993 v Rozmluvách a 1996 v Academii. Toto nakladatelství ji téhož roku vydalo také německy pod původním titulem *Die Welt Franz Kafkas*.

Staroměstského náměstí v roce 1966, ta těžká léta přečkala a vydávala spolu s Kafkovým hrobem na olšanském Novém židovském hřbitově svědectví o tom, že světoznámý spisovatel Franz Kafka měl něco společného s Prahou.

Zmíním se o jednom anekdotickém příběhu: Někdy v polovině sedmdesátých let táhla přes Staroměstské náměstí ke Kafkovu rodnému domu skupina mladých lidí nesoucích transparent s nápisem „My chceme Kafku". Policie ovšem zasáhla a skupinu rozehnala.

O Kafkovi mohli volně bádat jen čeští literáti, kteří odešli do exilu: Eduard Goldstücker přednášel na univerzitě v Brightonu v Anglii, Milan Kundera přednášel kurz o Kafkovi v Paříži. Někteří čeští badatelé (například Josef Čermák, objevitel řady neznámých Kafkových dopisů) publikovali své kafkovské práce, někdy pod pseudonymy, na Západě. Kafkův vliv na českou literaturu sedmdesátých a osmdesátých let, zejména exilovou a „podzemní" disidentskou, výrazně zesílil. Například Ivan Klíma, Kafkou ovlivněný už v šedesátých letech, píše divadelní hru *Franz a Felice* (1984) a esej na totéž téma *Už se blíží meče: K prameni inspirace Franze Kafky* (1983),[32] ve svých v samizdatu i v exilu publikovaných dílech se Kafkou nechávají inspirovat další čeští spisovatelé, jako například Egon Hostovský, Karel Pecka, Bohumil Hrabal, Václav Havel; i v mých románech ze sedmdesátých let – *Román pro tebe* (1970),[33] *Prolog k románu* (1972),[34] *Mrtvé rameno* (1976)[35] – lze vystopovat Kafkovy vlivy.

V roce 1983 uplynulo sto let od Kafkova narození, sklerotický brežněvovský režim stál už před zhroucením a mlčení o Kafkovi v jeho vlasti bylo stále obtížnější. Objevilo se několik článků v tisku, většinou poplatných, byť v zmírněné podobě, někdejším východoněmeckým interpretacím. Kafka je uznáván jako velký spisovatel – minulosti. Jen s enormním úsilím se podařilo v nakladatelství Odeon prosadit nové vydání za Kafkova života publikovaných *Povídek* v nákladu tak nízkém, že kniha prakticky nepřišla na knižní trh. Samozřejmě že o liblické konferenci se stále mlčelo a toto mlčení trvalo až do listopadu 1989.

V roce 1988 vyšlo dokonce tematické číslo jediného tehdy existujícího českého literárního časopisu *Kmen* věnované Kafkovi,[36] které spolu s jinými symptomy vzbudilo v německé publicistce Barbaře von Ow dojem, že v Československu brzy dojde k rehabilitaci zakázaných spisovatelů.[37] Reagoval jsem tehdy na její příliš optimistický článek dopisem redakci německého listu, který byl uveřejněn. Do uvolnění děl, ba i pouhých jmen zakázaných autorů bylo ještě daleko. A zejména ti, kteří jako já podepsali Chartu 77, museli počkat až na definitivní pád komunistického režimu koncem roku 1989.

---

32 Obě díla pod společným titulem *Franz a Felice* vydala roku 1984 Edice Petlice.

33 KAUTMAN, František: *Román pro tebe.* Edice Petlice 1978, Kvart 1979; Praha, Československý spisovatel 1997.

34 TÝŽ: *Prolog k románu: Z mého života.* Edice Petlice a Kvart 1979; Praha, Primus 1993.

35 TÝŽ: *Mrtvé rameno: Sen o Markétce.* Edice Petlice 1976, Kvart 1977; Praha, Primus 1992.

36 *Kmen*, roč. 1, č. 42 (1988); mj. s ukázkou z *Magické Prahy* Angela Maria Ripellina.

37 OW von, Barbara: Kafkas zweite Rückkehr nach Prag. In: *Süddeutsche Zeitung*, (2.12.1988).

Soustavným zakazováním Kafky, jeho zamlčováním, vylučováním z knihoven a ze školních osnov docílili představitelé režimu pravý opak toho, oč usilovali. Mladí lidé se o „zakázané ovoce" začali mimořádně zajímat, půjčovali si ohmatané svazky Kafkových knih a četli je tajně po nocích.

V druhé polovině osmdesátých let přicházejí malá divadelní studia, někdy poloprofesionální či amatérská, stále častěji s dramatizacemi Kafkových textů. Kafkův návrat do naší země se tentokrát tedy odehrává nikoli v oblasti literatury a literární vědy, stále ostře střežených, ale na divadelní scéně, kde přece jen potlačovatelský vliv cenzury postupně slábl. Kafkovo dílo ovšem divadelníky celého světa přitahovalo vždycky – nejen pro svůj symbolický, alegorický, mnohovrstevný charakter, ale i pro smysl pro konkrétní detail, gestikulaci jednotlivých postav a vůbec dramatické vidění, i pro řetěz snových i skutečných scén, které se nerozeznatelně prolínají. V tomto směru vynikly i některé filmové přepisy Kafkova díla (*Proces* Orsona Wellse z roku 1962) či divadelní adaptace uváděné po druhé světové válce francouzskými existencialisty či z jejich popudu (například *Proces* v přepisu André Gida a v režii Jean-Louise Barraulta roku 1947), jakož i různé scénické adaptace Kafkových textů v Německu, Švýcarsku, Švédsku, Polsku, Anglii, USA, Japonsku i jinde.

Téměř symbolicky, tak jako na prahu „pražského jara 1968" stála liblická konference, tentokrát půl roku před listopadem 1989 uspořádali mladí divadelníci v pražském Junior klubu Na Chmelnici zcela neoficiální Divadelní festival děl Franze Kafky. Festival se konal ve dnech 18. až 27. května 1989 a bylo na něm inscenováno celkem devět představení osmi divadelních souborů, z toho dvou zahraničních. Divadelní studio Jelo provedlo *Proměnu* v dramatizaci a režii Petra Lébla a *Zpěvačku Josefínu* podle scénáře Petra Lébla a Jany Návratové v Léblově režii, adaptaci *Proměny* Jozefa Bednárika a v jeho režii uvedlo divadlo Zeleneč, Ochotnický kroužek Brno inscenoval v dramatizaci a režii J. A. Pitínského a Petra Osolsobě *Ameriku*, kterou v dramatizaci Zdeňka Hořínka a v inscenaci a režii Jana Schmida provedla také pražská Ypsilonka, HaDivadlo z Brna pak uvedlo podle scénáře a v režii Arnošta Goldflama *Proces*.

Podobně jako kafkovská konference v Liblicích měla mezinárodní účastníky, také kafkovský divadelní festival obohatily dva zahraniční soubory: Teatr 77 z Lodže provedl v režii Arnošta Goldflama jeho dramatizaci *Proměny* a Molecular Theatre z Japonska scénicky provedl montáž z Kafkových dopisů Felici Bauerové pod názvem *f/F parazite* (adaptace a režie Shigeyuki Toshima).

Pořadatelé mě tehdy osobně na festival pozvali a umožnili mi dokonce spolu s Ivanem Klímou vystoupit na besedě, která byla uspořádána na závěr festivalu. Bylo to mé první veřejné vystoupení téměř po dvaceti letech. Současně vydali jako účelový neprodejný tisk xeroxem rozmnoženou publikaci *Kafka '89*, v níž přetiskli řadu textů našich i cizích zakázaných autorů, mimo jiné také výňatky z mé samizdatové knihy *Svět Franze Kafky*, která jim byla k mému velkému překvapení dobře známa.

Zatímco existencialisticky laděná liblická konference zdůrazňovala význam Kafkova díla na pozadí tragických dějů druhé poloviny 20. století, ustoupila tato poloha v inscenacích mladých divadelníků do pozadí, a naopak byla zdůrazněna satirická složka Kafkova díla, jeho černý a absurdní humor. Některé inscenace (*Proměna-Přeměna* a *Zpěvačka Josefína* divadla Jelo nebo *Amerika* Ypsilonky) naplňovaly aktuální

politické narážky, na něž ovšem diváci živě reagovali. Jiné i nadále zdůrazňovaly obecně existenciální a sociální dimenzi Kafkova díla (*Proces* HaDivadla či *Proměna* Teatru 77 z Lodže), další se orientovaly na epickou složku dramatu (*Amerika* J. A. Pitínského a Petra Osolsobě) nebo text interpretovaly hodně volně (*Proměna* slovenského amatérského souboru Zeleneč).

Kuriozitou pro naše diváky byla pantomimicko-baletně-divadelní a zpěvoherní kreace na téma Kafkových dopisů Felici Bauerové. Považoval jsem představení za jakési skloubení Kafkových textů (citátů – o děj nešlo) s prvky klasického japonského národního divadla. Režisér Toshima mi však řekl: „Kdepak, to je Kafkovo pojetí dnešního zkompjúterizovaného Japonska." V závěrečné besedě mladý herec Jan Borna vyslovil pocit mladé generace: kafkovská atmosféra je pro nás každodenní realita, to, co nás obklopuje a v čem žijeme.

Pádem totalitního režimu koncem roku 1989 nastává výbuch dosud potlačované, násilím zadržované nové kafkovské vlny. V rychlém tempu následují nová vydání překladů Kafkových děl, několikrát vychází i má kniha. Josef Čermák a Martin Svatoš připravují edici dosud neuveřejněných Kafkových dopisů rodičům.[38] Je založena Společnost Franze Kafky, která chystá k vydání úplné Kafkovy sebrané spisy, je otevřeno Centrum Franze Kafky a Kafkova síň v jeho rodném domě. Ve světových jazycích vychází řada průvodců s plánky kafkovských lokalit v Praze (na jednom z nich jsem se také podílel).[39] Dnes už všichni průvodci turistických výprav v centru Prahy dovedou přesně označit alespoň hlavní budovy, v nichž Kafka bydlel, chodil do školy nebo pracoval.

Prezident Václav Havel věnoval Kafkovi svůj projev přednesený při ceremoniálu, na němž mu byl udělen čestný doktorát Hebrejské univerzity v Jeruzalémě (24. dubna 1990).[40]

Téměř třicet let po liblické konferenci uspořádal Goethe-Institut v Praze spolu s dalšími institucemi mezinárodní sympozium „Kafka a Praha" (24.–27. listopadu 1992) s reprezentativní účastí domácích i zahraničních kafkovských badatelů (Anthony Northey, Ernst Paweł, Ritchie Robertson, Paul Demetz, Rio Preisner, Jiří Stromšík, Karel Kosík a další). Nechyběli ani veteráni liblické konference (Jürgen Born, Kurt Krolop, Klaus Hermsdorf, Eduard Goldstücker, Josef Čermák). I já jsem se zúčastnil a pokračoval v rozvíjení svého tématu z liblické konference. Jen jsem tentokrát referát „Kafka v dílech moderní české prózy" omezil na pět románových děl, představujících autory různých generací, tvůrčích škol a různých životních zkušeností (*Morčata* Ludvíka Vaculíka, *Pasáž* Karla Pecky, *Příliš hlučná samota* Bohumila Hrabala, *Dům* Jana Kameníčka a *Fasáda* Libuše Moníkové).[41]

---

38 KAFKA, Franz: *Dopisy rodičům z let 1922–1924*. Praha, Odeon 1990.

39 *Ein Reiseführer durch Franz Kafkas Prag / Guide to Franz Kafka's Prague*. Praha, Torst b.v. Průvodce obsahuje dobový plán Prahy z roku 1891, seznam Kafkových pražských bydlišť, dále seznam škol, pracovišť a bytů Franze Kafky a anonymní Kautmanův text.

40 Projev prezidenta Václava Havla na univerzitě v Jeruzalémě. In: *Lidové noviny*, (28.4.1990), s. 2. Projev měl název „Franz Kafka a moje prezidentství".

41 KAUTMAN, František: Franz Kafka in den Werken der modernen tschechischen Prosa. In: KROLOP, Kurt – ZIMMERMANN, Hans Dieter (ed.): *Kafka und Prag: Colloquium im Goethe-*

Evropský kulturní klub věnoval Kafkovi zvláštní sekci už na svém ustavujícím kongresu v prosinci 1990 v Praze, v roce 1991 pak v rámci Evropských dialogů v německé Bochumi zorganizoval festival kafkovských divadelních inscenací a filmových adaptací, jakož i sympozium na téma „Proč inscenovat Kafku" (tomuto sympoziu dne 4. října 1991 jsem spolu s Hans-Gerdem Kochem předsedal). V roce 1991 jsem byl také pozván Oldenburskou univerzitou, na níž jsem poprvé přednesl německou verzi přednášky „Spor o Kafku v Československu", kterou jsem později průběžně doplňoval a mnohokrát opakoval v Čechách i v zahraničí pro různé publikum (německé, švýcarské, švédské a jiné).[42]

Díla Franze Kafky byla opět zařazena do knihoven, ale také do učebních osnov středních a vysokých škol, dokonce se stala povinnou školní četbou, což jejich přitažlivosti nemusí zrovna prospět. Také divadelníci a filmaři se znovu chopili Kafky. Na kongresu Evropského kulturního klubu v Praze i v Bochumi upoutal diváky se svým kafkovským monologem anglický herec Jack Klaff, nové dokumentární filmy o Kafkovi natočili režisér Jaromír Jireš (hrané sekvence svěřil synovi Charlieho Chaplina) a Pavel Kačírek. Inspirován Prahou uspořádal v roce 1992 z vlastní iniciativy svou výstavu *Podobenství: Ex libris Kafka* konceptualista Joseph Kosuth v letohrádku Belveder na pozadí Pražského hradu. Devátého října 1995 se v Míčovně Pražského hradu konal komorní koncert Adrienne Czengeryové (soprán) a Andráse Kellera (housle), kteří přednesli kompozici *Kafka Fragmente*, Op. 24, z let 1985–1986 maďarského skladatele György Kurtága. Prahu navštívil i osobitý ilustrátor Kafkovy *Proměny* z Nizozemí Martin Linnartz.

Praha se konečně stala Kafkovou Prahou. Kafkova Praha je však také lákavé sousto pro turisty, které se dá komerčně využít. Iniciativy se chopila některá divadla, celkem s patřičnou dávkou vkusu. Divadlo Imaginace překlenulo jazykovou bariéru pantomimickou, světelnou a hudební férií *Causa Franz Kafka* (1992) a mladí divadelníci, někteří ještě posluchači Divadelní fakulty Akademie muzických umění, otevřeli v Celetné ulici nedaleko dvou domů, v nichž Kafka bydlel, Divadlo Franze Kafky, které v režii Jana Schmida uvedlo *Doupě* (1993) a stylizovanou montáž *Franz Kafka je z Prahy* (1993). Obě představení soubor provozuje ve dvou verzích, české a německé, přičemž němčina mladých českých herců je podivuhodně dobrá.

Na Kafku se ovšem také vrhl nestoudný byznys. Jistě je dobré, může-li si turista koupit pěknou stříbrnou či bronzovou Kafkovu portrétní medaili nebo soubor pohlednic s kafkovskými lokalitami či Kafkovými portréty. Stánky pouličních prodavačů však zamořily nejrůznější suvenýry s Kafkovými podobiznami, jako jsou trička, šátky, kabelky, talíře, obrázky v rámečcích s nápisem „Franz Kafka", občas velmi

---

-Institut, Prag 24.–27. November 1992. Berlin – New York, de Gruyter 1994, s. 257–267; také in: *Germanoslavica*, roč. 1, č. 4 (1994), s. 145–154.

42 TÝŽ: Der Streit um Franz Kafka in der Tschechoslowakei. In: EHLERS, Klaas-Hinrich – HÖHNE, Steffen – MAIDL, Václav – NEKULA, Marek (ed.): *Brücken nach Prag: Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Habsburgermonarchie und der Tschechoslowakei. Festschrift für Kurt Krolop, zum 70. Geburtstag.* Frankfurt/M. – Berlin – Bruxelles – New York – Oxford, Peter Lang 2000, s. 347–366.

potřebným, neboť jinak by bylo těžké poznat, koho portrét zobrazuje. (Zatím je zpravidla kopírována jako nedostižný vzor portrétní kresba Františka Tichého z šedesátých let, kterou znají téměř po celém světě.) V pražských ulicích se objevila různá „Kafkova knihkupectví" či „Mileniny kavárny", neboť i Milena Jesenská, pozoruhodná česká novinářka dvacátých a třicátých let, o níž už existuje nejméně sedm biografií (čtyři z nich vyšly i česky), je pro turisty atraktivní především jako „Kafkas Freundin". Možná že rozverní mladíci, kteří oblékají tričko s Kafkovým portrétem, ani nevědí, kdo to byl, a považují Kafku za nějakého revolucionáře, jako byl Che Guevara, nebo za hvězdu pražské pop-music.

Nevkusné vykořisťování Kafkova kultu (stejně jako kultu Haškova Švejka, který je druhou takovou atrakcí pro zahraniční návštěvníky našeho hlavního města), Prahu příliš nešlechtí. Je však třeba spravedlivě říci, že je to mnohem lepší, než byl-li Kafka z Prahy zcela vykazován. Berme to jako nutnou daň, s níž se musí Kafkova Praha smířit, právě tak jako Salzburg s pověstnými Mozartovými koulemi.

Věřme, že tentokrát Kafka trvalé vízum do Prahy dostal definitivně a že mu už nikdy nebude odňato. Jistěže nové generace budou číst Kafku jinak, než jej čtou generace dnešní, ostatně každý si hledá a tvoří Kafku svého – k tomu otevřené, mnohostranné a mnohohlasé Kafkovo dílo přímo vyzývá.

Několik poznámek ke kafkovské konferenci v roce 1963

Pavel Reiman

Esej o kafkovské konferenci v květnu 1963 pochází z nezveřejněného rukopisu knihy Pavla Reimana *Versunkene Welt fortwirkend: Acht Kapitel Prager deutscher Literatur*. Rukopis vznikl počátkem sedmdesátých let. Jeho autor byl po sovětské intervenci v srpnu 1968 zařazen na seznam proskribovaných autorů, nemohl publikovat ani veřejně vystupovat. Psal v němčině, která byla jeho mateřskou řečí. Věděl, že jeho kniha nemá naději na vydání. Byl však jedním z mála žijících příslušníků meziválečného kruhu pražských německých literátů, k němuž jako literární historik a autor patřil. Popisoval pražskou německou literaturu jako významný kulturní fenomén, který se již stal minulostí. Nezdál se mu ovšem myšlenkově a umělecky zdaleka mrtvý. Do rukopisu zařadil obsáhlou studii o pražské německé literatuře a doprovodil ji literárními profily řady jejích autorů. Publikovaný esej o kafkovské konferenci, v němž pojednává osudy kafkovských studií v poválečném Československu, si v žádném ohledu nekladl za cíl recepci Kafkova díla v české společnosti, jeho tématem je „posmrtný" život pražské literatury v mocenském poli tehdejšího režimu. Pavel Reiman byl spolu s Eduardem Goldstückerem iniciátorem kafkovské konference. Jeho líčení je střídmé a orientované na fakta. Autorova ideová a badatelská pozice je zřejmá, nestojí však v popředí textu. Teorie „odcizení", již aplikuje na interpretaci Kafkova díla, nepatřila tehdy zdaleka mezi oblíbená témata režimního marxismu. Rozhodl jsem se esej publikovat izolovaně od textu knihy, neboť se v poslední době objevily rozdílné výklady událostí, které doprovázely konferenci. Text Pavla Reimana vznikl dávno předtím, než se otcovství konference stalo předmětem diskuse, a není tak v tomto bodě polemický. Lze dokumentárně doložit, že jeho autor byl u všech jednání, na nichž se rozhodovalo o této koferenci.

Michal Reiman

První diskuse o Kafkovi, kterých jsem se účastnil, se odehrávaly v československé antifašistické emigraci v Londýně. Patřil k ní i Rudolf Fuchs, známý jako jeden z Kafkových přátel například z Kafkovy biografie od Maxe Broda, o níž sám Fuchs

publikoval kritické poznámky.[1] Rudolf Fuchs se mnou mnohokrát hovořil o jednom z nejmilejších plánů svých pozdních let – antologii pokrokových německých spisovatelů z Československa, která měla začínat Alfredem Meissnerem, jedním ze spisovatelů roku 1848. Měl sem patřit i Franz Kafka, kterého chtěl Fuchs charakterizovat krátkým esejem o rozsahu dvou až tří strojopisných stran. Fuchs při našich rozhovorech prohlašoval, že je Kafka velmi významným a pro antifašisty poučným autorem, který by se, pokud by žil déle, zřejmě propracoval k socialistickému světonázoru.

Kafkovy sympatie k socialismu, o nichž Fuchs hovořil, pro mě byly dlouho záhadou. Až do té doby, kdy jsem se z Kafkovy korespondence s Milenou dozvěděl, že četl jakýsi článek o Rusku, který obsahoval ostré útoky proti bolševikům. V pozdějším dopise lze pak najít tuto poznámku: „Co tam autor vytýká, je pro mne na světě nejvyšší možná chvála."[2] Také spisovatelka Marie Majerová, která kafkovskou konferenci v roce 1963 uvedla, mluvila o tom, že se Kafka – většinou mlčky – účastnil setkání socialistických spisovatelů. V těchto letech byl však zjevně příliš pohlcen svou nemocí a svými složitými osobními problémy, aby – kromě příležitostných výroků – ze svých sympatií k socialismu vyvodil nějaké důsledky.

Marxistickou teorií se Kafka sotva kdy zabýval, shoda mnoha situací v jeho knihách s marxistickou teorií odcizení člověka byla zjevně spontánní, vycházela z jeho vlastních životních zkušeností. Rakouská spisovatelka Anna Maria Joklová, která se účastnila diskusí německo-československé emigrace, měla na dané téma mnohem skeptičtější názor: psychologická tematika, která hraje v Kafkově díle tak silnou roli, je prý myšlenkovému světu komunismu zcela cizí. Toto hodnocení, kterému jsem tehdy oponoval, se v budoucnosti ukázalo jako správné.

Na konci války se o Kafku v Československu nikdo nezajímal – ne proto, že šlo o Kafku, ale proto, že bylo po odsunu německého obyvatelstva nejasné, kam němečtí demokratičtí spisovatelé z Československa vlastně patří. V německé literatuře zaujímali zvláštní postavení svou československou provenienci, k provincionální „sudetoněmecké" literatuře nepatřili a ani v Československu neměli po zmíněném odsunu žádnou čtenářskou základnu. Poválečná Hitlerem zaviněná nenávist vůči všemu německému postihla i opoziční německé síly. Byla to doba, kdy se komunistická strana musela vážně bránit útokům, že se opírá o marxismus – teorii vzniklou v Německu. Až v roce 1948 se v Praze opět hrál koncert německého skladatele – Ludwiga van Beethovena. To ukazuje, jak málo tehdy Kafka znamenal, i když žil v Praze a byl uznávaným spisovatelem na celém světě. Nemíním to jako výčitku, ale ilustraci hloubky nenávisti vůči Němcům, kterou Hitlerův režim vyvolal na celém světě. Naštěstí je to resentiment, který již patří minulosti.

Až v padesátých letech v Československu postupně dozrál čas pro novou recepci německé literatury. Vedle klasiků Goetha, Schillera a Heina se četli především ti

---

1 BROD, Max: *Franz Kafka*. Prag, Heinz Mercy Sohn 1937; česky naposled: Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2000.

2 Citováno podle překladu Hany Žantovské in: KAFKA, Franz: *Dopisy Mileně*. Praha, Academia 1968, s. 176.

němečtí spisovatelé, kteří se účastnili boje proti Hitlerovi: bratři Mannové, Arnold Zweig a plejáda komunistických spisovatelů, kteří těžili z nového zájmu o německou literaturu. Kafka opět zůstal ve stínu, protože zemřel deset let před nástupem Hitlera k moci a nemohl se boje proti němu účastnit. K tomu se přidaly i ideologické důvody pramenící ze studené války. V západním světě dosáhl Kafka popularity, která zastínila mnohé světoznámé spisovatele, což byl o důvod víc označovat jej *post mortem* za exponenta západního imperialismu, s nímž skutečný Kafka neměl nic společného. V jednom sovětském literárním časopise tehdy vyšel o Kafkovi esej literárního kritika Elsberga, který tehdy byl uznávanou veličinou literární kritiky, a to až do roku 1956, kdy Chruščov začal boj proti kultu osobnosti a Elsberg byl odhalen jako denunciant mnohých nežijících sovětských spisovatelů.[3] Podobně haněl i Kafku. Nevzpomínám si již na podrobnosti článku, v paměti mi utkvěl jen jeden argument: Elsberg označil proměnu člověka v odporný hmyz v *Proměně* za výraz antihumanismu. Co záleželo Elsbergovi na tom, že už v prvním století našeho letopočtu jistý Apuleius se satirickým záměrem proměnil jednoho Řeka v osla a že od té doby proměna člověka ve zvíře a obráceně patří k oblíbeným motivům světové literatury: Kafka zkrátka musel být v kontextu stalinistické kulturní politiky odsouzen. Chruščovem prosazené reformy však i zde působily kladně; měl jsem za svých návštěv ve Výmaru u Louise Fürnberga a při jeho pobytech v Praze dost příležitostí zdůrazňovat jejich důsledky pro literární vědu. Při našich rozhovorech jsme se dotkli i tématu Kafka. Fürnberg, vždy otevřený novým myšlenkám, prohlásil, že vztah k tomuto spisovateli se musí změnit. Bez uznání Kafkovy velikosti podle něho nebylo možné vstoupit do seriózní diskuse se západními literárními vědci. Navrhl mi proto, abych pro *Weimarer Beiträge* napsal o Kafkovi článek, protože prý jako znalec pražského prostředí jsem jedním z mála, kteří se o to mohou pokusit. Hovořili jsme o tom i při Fürnbergově posledním pobytu v Praze v roce 1956, když byl po těžkém infarktu propuštěn z nemocnice. Řekl jsem mu tehdy, že ten článek o Kafkovi nemohu napsat, aniž bych se dotkl pojmu odcizení, což bylo v marxistické teorii ožehavé téma. Fürnberg souhlasil s tím, že by právě zde mohlo být vhodné vysvětlení pro mnohé otázky Kafkova díla. Tak vznikl můj kafkovský článek, který Fürnberg beze změn a krácení vydal ve *Weimarer Beiträge* roku 1956 krátce před svou smrtí.[4] Především jsem se v něm snažil oponovat široce rozšířenému pojetí raženému Elsbergem, které Kafku spojovalo se „západním imperialismem", a dokazoval jsem, že kafkovská metoda kritiky společnosti obsahuje i prvky, na které by mohla socialistická kritika kapitalistického řádu navázat. Článek rovněž přesně vyznačil hranici, která odděluje Kafkovo myšlení od marxismu: otázku, zda lze z chaotických poměrů současné společnosti nalézt východisko. Československé události roku 1968 mne v této otázce učinily skeptičtějším, v tomto příspěvku ale nejde o tehdy ztracené iluze.

---

3 Dotyčný článek Jakova Je. Elsberga se redakci nepodařilo identifikovat.

4 Autor není přesný, jeho článek zde vyšel až v roce následujícím: REIMANN, P.: Die gesellschaftliche Problematik in Kafkas Romanen. In: *Weimarer Beiträge*, roč. 3, č. 4 (1957), s. 598–618.

Vliv mého článku v NDR a Československu, kde ho otiskl teoretický časopis *Nová mysl*, byl nemalý.[5] Tabu, které udržovala řada levicových prací, takzvaná avantgarda, se zdálo být prolomeno, i když bylo ještě třeba překonat řadu nedorozumění. V NDR o Kafkovi vyšly dvě monografie, od Klause Hermsdorfa a Helmuta Richtera;[6] známý autor *Rozhovorů s Kafkou* Gustav Janouch vydal v roce 1959 v Lipsku svou novou práci *Prager Begegnungen*, která obsahovala i autorovy vzpomínky na Kafku, nazvané „Die Feuerprobe".[7] Janouchovy paměti správně uvádějí, že v Československu Kafku – jeho povídku „Topič" – jako první česky otiskl v roce 1920 v časopise *Kmen* Stanislav K. Neumann, který dodnes v Československu platí za spoluzakladatele socialistického realismu a který měl o Kafkovi vysoké mínění. V Československu po uvedené změně vyšly *Proces* a *Amerika* v nových překladech.[8] Sovětský svaz ale vůči tomuto vývoji nadále zůstával imunní; pokus uveřejnit můj kafkovský článek v jinak pokrokovém časopise *Novyj mir* ztroskotal na redakci, která mi navrhla takové změny textu, které jsem nemohl přijmout. Přesto mnozí sovětští představitelé pracující inteligence, například již zesnulý šéfredaktor časopisu *Innostrannaja literatura* B. Rjurikov, vyjadřovali své porozumění pro tendenci mého článku. Rjurikov patřil k tomu okruhu sovětských literárních vědců, kteří tehdy pracovali na novém vydání Dostojevského, jehož díla byla za Stalina proskribována. Rozuměl proto styčným bodům osudu Dostojevského a Kafky, dvou světových spisovatelů, kteří byli v socialistických zemích vyloučeni z literárních dějin.

Rok 1963 přinesl osmdesáté výročí Kafkova narození. Byl jsem přijat Jiřím Hendrychem, tajemníkem ÚV KSČ, který byl odpovědný za kulturní politiku a znal můj zájem o Kafku. Po vyřízení jiných záležitostí se na mě obrátil s otázkou, co lze udělat k blížícímu se výročí. Odpověděl jsem, že se chci poradit s Eduardem Goldstückerem, tehdy ordinářem germanistiky na Karlově univerzitě. Po poradě s ním jsem navrhl uspořádat k dané příležitosti vědeckou konferenci s mezinárodní účastí v Praze, Kafkově rodném městě, nebo v její blízkosti. Návrh byl tehdejším sekretariátem KSČ přijat. Několik týdnů po jeho schválení se ale nad akcí začaly stahovat mraky. Chruščov měl v Moskvě přednášku o kulturní politice, která v protikladu k tehdejším liberálním tendencím připomněla stalinskou éru.[9] Situace pro již sezvanou kafkovskou konferenci vypadala nepříznivě. V kruzích československé inteligen-

---

5 TÝŽ: Společenská problematika v Kafkových románech. In: *Nová mysl*, roč. 1957, č. 1, s. 42–53.

6 HERMSDORF, Klaus: *Kafka: Weltbild und Roman*. Berlin, Rütten & Lönig 1961; RICHTER, Helmut: *Franz Kafka*. Berlin, Rütten & Lönig 1962.

7 JANOUCH, Gustav: *Gespräche mit Kafka: Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Frankfurt/M., Fischer Verlag 1951; TÝŽ: *Prager Begegnungen*. Leipzig, P. List Verlag 1959.

8 KAFKA, Franz: *Proces*. Praha, Československý spisovatel 1958. Přeložil Pavel Eisner; TÝŽ: *Amerika*. Praha, SNKLU 1962. Přeložila Dagmar Eisnerová.

9 Nikita S. Chruščov pronesl 8.3.1963 v Kremlu velký projev k umělcům a kulturním činitelům, ve kterém tvrdými slovy zavrhl abstrakci a další projevy „formalismu" v umění a hlásal návrat k ideologicky usměrněnému, „realistickému" umění. Tomuto shromáždění předcházelo několik podobných výpadů z Moskvy vůči modernistickým tendencím. Chruščovův projev byl otištěn pod názvem „Vysoká ideovost v uměleckém mistrovství – velká síla sovětské literatury a umění" v *Rudém právu*, (12.3.1963), s. 3–5.

ce rostl strach před regresem komunistické kulturní politiky do jakéhosi neostalinismu. Navzdory těmto obavám trvala skupina československých germanistů, která byla oficiálním organizátorem konference, na původním plánu. Místem konání se stala budova akademie věd v Liblicích, bývalém zámku, vzdáleném třicet kilometrů od Prahy, a tedy snadno dosažitelném. Zahraniční účast předčila očekávání pořadatelů. Ze západních zemí přijeli sice jen dva hosté, ale velmi významní: z Francie Roger Garaudy, tehdy člen užšího vedení tamní komunistické strany, a z Rakouska Ernst Fischer, rovněž uznávaný člen nejvyššího stranického orgánu; oba byli výbornými znalci Kafkova díla. Z NDR přijela šestičlenná delegace, v níž byli oba autoři kafkovských monografií a Anna Seghersová, která si Kafky vážila, ale v diskusi, která byla velmi ožehavá, nevystoupila. Rozpravy, které následovaly po úvodních referátech (Reiman, Goldstücker, Kautman), nebyly nijak předpřipraveny, jak to bylo na jiných konferencích běžné.

Můj referát zdůraznil Kafkovo mistrovství ve znázornění rozporů soudobé společnosti, kritizoval jej ale v duchu marxistické ideologie za neschopnost nalézt z nich nějaké východisko.[10] Jako by to bylo tak jednoduché: bez ideologie, která ideální pojednává jako dosažitelnou skutečnost. S jedinou výjimkou, kdy se jednalo o osobní útok na pořadatele konference, její předsednictvo nijak do jednání nezasahovalo a ukázalo tak, že je možné literární otázky projednávat bez omezení. V průběhu konference se ke slovu dostaly velice odlišné přístupy. Především Ernst Fischer sáhl do vosího hnízda, když přišel s otázkou, proč se – až dosud – v Sovětském svazu ani v NDR Kafkovo dílo nevydávalo. Toto zjištění pak doplnil požadavkem „dát Kafkovi vízum".[11] V prudké diskusi, která následovala, se jeden zástupce z NDR vymlouval, že licenční vydání dosud nebylo možné, protože jim západoněmecké nakladatelství Fischer nechtělo dovolit doprovodit je objasňující předmluvou.[12] Také jinak se východoněmečtí účastníci, především Ernst Schumacher, ve Fischerem vyvolané diskusi pokoušeli obhájit negativní postoj vedoucích instancí ke Kafkovu dílu, s čímž samozřejmě ostatní řečníci polemizovali. Zástupci sovětské literární vědy se konference neúčastnili. Přesto Fischerovo vystoupení napomohlo tomu, že krátce po konferenci v obou zemích – v Sovětském svazu i NDR – vyšla některá Kafkova díla. Poněkud zavádějícím dojmem vyzněl příspěvek českého účastníka Kusáka, který organizátorům konference, především Eduardu Goldstückerovi, vytkl, že se příliš zabývají Kafkovou spjatostí s pražským prostředím, čímž se snižuje jeho obecný význam.

Smyslem konference přece bylo Kafku znovuobjevit pro Československo a prolomit hradbu mlčení. Výtka, že se Goldstücker ve svém příspěvku příliš soustředil na souvislosti mezi Kafkou a Prahou, navíc byla neoprávněná.

Polemiku vyvolal také můj výrok o tom, že Kafka není objevitelem nových světů, ale trosečníkem. Nebylo správně pochopeno, co jsem jím chtěl říci: pocit ztroskotání,

---

10 REIMAN, Pavel: Kafka a dnešek. In: GOLDSTÜCKER, Eduard – KAUTMAN, František – REIMAN, Pavel (ed.): *Franz Kafka: Liblická konference 1963*. Praha, ČSAV 1963.

11 FISCHER, Ernst: Kafkovská konference. In: *Tamtéž*, s. 151–160.

12 RICHTER, Helmut: O Kafkových epigonech v západoněmecké literatuře. In: *Tamtéž*, s. 179–199.

vyrovnávání se sebou samým je v Kafkově díle i korespondenci tak silný, že jej žádný Kafkův vykladač nemůže pominout. Kafka sám psal Felici Bauerové: „Přespříliš často se cítím jako trosečník, bez slitování zmítaný nepřehlédnutelnými vlnami."[13]

Jelikož „znám své Pappenheimské", domníval jsem se, že diskuse mezi Ernstem Fischerem a hosty z NDR hrozí mezinárodním konfliktem. Proto jsem se rozhodl nabídnout v závěrečném projevu ruku ke smíru. Prohlásil jsem, že recepce Franze Kafky má v každé zemi určitá národní specifika a že právě to vede k rozporům mezi zástupci NDR a ostatními účastníky konference. Dále jsem řekl, že je Kafka, ačkoli psal německy, mnohem silněji spjat s československou kulturní tradicí, že ale i přesto hosté z NDR ve své zemi učinili mnohé k prosazení nového pohledu na autorovu tvorbu. Adresoval jsem jim však připomínku Leninovy myšlenky z jednoho sjezdu komunistické mládeže: Člověk není komunistou, když se nazpaměť naučí několik postulátů komunistické teorie, ale teprve tehdy, když si osvojí celé kulturní dědictví uplynulých historických epoch. A k němu patří i Kafka.[14]

Po konferenci následoval literární večer v Památníku národního písemnictví, který zahájila jeho ředitelka, paní Václavková, vdova po literárním historiku Bedřichu Václavkovi, popraveném nacisty. Uskutečnila se též společná návštěva Kafkova hrobu na Novém židovském hřbitově a – o několik měsíců později – odhalení pamětní desky na Kafkově rodném domě za starou pražskou radnicí.

Konferenční příspěvky, které v plném znění ještě téhož roku publikovalo nakladatelství akademie věd, byly v Sovětském svazu přijaty kladně. V Rjurikovem redigovaném časopise *Innostrannaja literatura* vyšla recenze od paní Knipovičové, která uznala Kafkův literární význam.[15] Můj referát byl hodnocen pochvalně, příspěvky Kautmana a Goldstückera však sklidily několik kritických poznámek. Poslal jsem proto časopisu krátké prohlášení, v němž jsem označil konstruování protikladu mezi mým stanoviskem a názory uvedených autorů za nesmyslné. Poté jsem obdržel od Rjurikova dopis, abych netrval na otištění textu, jelikož by prý mohl vyvolat zbytečnou polemiku. Předal jsem jej proto redakci pražských *Literárních novin*.[16]

V Paříži otiskl další z účastníků konference, Roger Garaudy, tehdy ještě člen užšího vedení Francouzské komunistické strany, nadšený článek, v němž psal o „Pražském jaru". Tvrdil též, že „v den převzetí moci lidem nezmizí odcizení jako mávnutím kouzelného proutku" a že je spíše nutné „bojovat proti všem deformacím socialismu, proti všemu, co odporuje socialistickému humanismu".[17]

Na Garaudyho článek reagoval Kurella, tehdy vedoucí kulturní politiky SED, ostře polemickým článkem v berlínském listu *Der Sonntag*. Vyjádřil v něm svou nespokojenost s tím, že se příspěvky účastníků z NDR setkaly s polemikou. Prý nelze tvrdit,

---

13 Reiman zde odkazuje na vydání: KAFKA, Franz: *Briefe an Felice*. New York, Schocken Books 1967, s. 704. V kompletním českém vydání *Dopisů Felici* (Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1999) se však citovaný výrok nevyskytuje.

14 REIMAN, Pavel: Závěrečné slovo. In: GOLDSTÜCKER, E. ad. (ed.): *Franz Kafka*, s. 275–277.

15 KNIPOVIČ, Je[vgenija]: Franc Kafka. In: *Innostrannaja literatura*, roč. 1, č. 1 (1964), s. 195–204.

16 Reimanův příspěvek nebyl v *Literárních novinách* publikován.

17 GARAUDY, Roger: Kafka et le printemps de Prague. In: *Les lettres Françaises*, roč. 22, č. 981 (6.–11.6.1963), s. 1 a 10.

že Kafka umělecky vyjádřil to, co Marx ve své kritice buržoazní společnosti pojmenoval jako odcizení, protože Kafka teorii odcizení neznal. Následoval podrobný rozklad o tom, proč tento jev v době budování socialismu mizí. Hrubá Kurellova polemika končila výzvou nezaměňovat netopýry, kteří vzlétli z kafkovské konference, za vlaštovky.[18]

Na Kurellovu stať odpověděli v *Literárních novinách* profesor Goldstücker, Ernst Fischer a Roger Garaudy polemickými články, věnovanými především otázce, zda odcizení při výstavbě socialismu opravdu automaticky mizí, jak tvrdil Kurella.[19] I já jsem proti němu napsal polemickou stať, nemohla však vyjít kvůli tomu, že se mezitím vedení SED a KSČ dohodla na zastavení polemiky v tisku.[20]

Rok poté v SSSR vyšla brožura sovětského literárního historika D. V. Zatonského *Franz Kafka a problémy modernismu*, podle mne jediná práce, která zde o Kafkovi byla vydána. Autor se v uvedeném sporu pokusil zaujmout kompromisní pozici. Vedle kritických poznámek vůči Goldstückerovi, Garaudymu a ostatním účastníkům konference, kteří podle něho Kafkův význam zveličovali, Zatonskij adresoval důležitou výtku i Kurellovi: „Kurella pochybuje, zda Kafkova díla uměleckou formou rozkrývají to, co Marx zobecnil ve své kritice soudobé buržoazní společnosti pojmem odcizení. Nepochybuje proto, že by v Kafkových románech a povídkách nenašel obrazy odcizení; jde mu jen o to, že Kafka Marxe nečetl a neznal názory Hegela a Feuerbacha. Odcizení ale v kapitalistické společnosti existuje objektivně, a ne jen ve spojení s Marxovou teorií... Zákonitosti kapitalismu lze vyjádřit uměleckou formou i bez četby Marxových prací."[21]

Zatonskij se samozřejmě ve své polemice s Kurellou polemicky vyrovnal i s názory Garaudyho, Fischera a Goldstückera o tom, že jev, který Marx označil jako odcizení, není překonán ani v období přechodu k socialismu.

Prozatímním posledním slovem ke kafkovské konferenci se stal rok 1968. Východoberlínské časopisy přišly s tvrzením, že takzvaná kontrarevoluce v Československu 1968 pramenila právě v oné konferenci z roku 1963. Tento názor převzalo i nové vedení Komunistické strany Československa a bude platit až do odvolání.

Z němčiny přeložil Petr Šafařík.

---

18 KURELLA, Alfred: Der Frühling, die Schwalben und Franz Kafka. In: *Der Sonntag*, roč. 18, č. 31 (4.8.1963), s. 10–12; s nepatrným zkrácením pod názvem „Jaro, vlaštovky a Franz Kafka" přetištěno in: *Literární noviny*, roč. 12, č. 40 (5.10.1963), s. 8.

19 GOLDSTÜCKER, Eduard: Dnešní potřeby, zítřejší perspektivy. In: *Tamtéž*, s. 9; GARAUDY, Roger: Kafka a doktor Pangloss. In: *Tamtéž*; FISCHER, Ernst: To byla vlaštovka, nikoli netopýr. In: *Tamtéž*, č. 41 (12.10.1963), s. 9.

20 Reiman tehdy otiskl jiný článek pod názvem „Odkazy Franze Kafky". In: *Nová mysl*, roč. 1963, č. 10, s. 1261–1265.

21 ZATONSKIJ, Dmitrij V.: *Franz Kafka i problemy modernizma*. Moskva, Izdatelstvo „Vyššaja škola" 1965.

Anotace

Církevní procesy padesátých let: Sborník příspěvků z konference pořádané Českomoravskou generální delegaturou Řádu karmelitánů, Českou křesťanskou akademií a Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR ve spolupráci s Arcibiskupstvím pražským 21.–22. 5. 2002 v Praze. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2002, 278 s.

Sborník ze zmíněné konference, která se konala v Sále arcibiskupa Berana v pražském arcibiskupském paláci, obsahuje deset zde přednesených příspěvků. Sešli se na ní jak profesionální historikové, tak pamětníci a představitelé církevních řádů a kongregací. Přínosem byla rovněž účast mladých historiků, kteří tak mnohdy poprvé měli možnost prezentovat výsledky svého bádání mezi odbornou veřejností.

Po úvodním slově Jana Stříbrného, shrnujícím náplň sborníku, je jako první zařazen příspěvek Václava Vaško „Přehled a charakteristika církevních procesů padesátých let", který sumarizuje perzekuci katolické církve na konci 40. a na počátku 50. let a věnuje se rovněž rozboru některých známých politických procesů s představiteli katolické církve, církevních řádů a katolické inteligence. Také druhý příspěvek, „Procesy s Katolickou akcí", pochází od téhož autora. Kromě stručné charakteristiky některých procesů s představiteli Katolické akce se zde detailněji zabývá procesem „Josef Hošek a spol.", v němž byl sám odsouzen ke třinácti letům odnětí svobody.

Nestor české teologie Oto Mádr nejen na základě vlastní zkušenosti z období věznění přemítá v článku „Teologické zamyšlení nad pronásledováním křesťanů za komunismu" o teologii, která se v době nesvobody často stávala hlavní ideovou oporou. Ke svému zamyšlení připojil stále aktuální text Josefa Zvěřiny z 80. let o křesťanské statečnosti „Bože silný, Bože mocný..." Pracovník Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu Adolf Rázek ve studii „Scénář církevního procesu" zkoumá a hodnotí úlohu jednotlivých složek státního, stranického a bezpečnostního aparátu při přípravě politických procesů. Zabývá se také vlastní přípravou a propagandistickou stránkou procesů. Na závěr detailně popisuje proces se skupinou „Oto Mádr a spol." včetně dalšího vývoje případu po vynesení rozsudků.

Absolvent Filozofické fakulty Ostravské univerzity Vojtěch Vlček se již několik let zabývá perzekucemi řeholníků v komunistickém Československu. Ve svém příspěvku „Procesy s řeholníky v 50. letech a v první polovině 60. let" přibližuje mocenské zásahy proti jednotlivým řádům a jejich představitelům. Přináší také chronologický přehled nejvýznamnějších procesů s řeholníky a jejich stručnou charakteristiku a seznamuje s osudy několika vybraných členů církevních řádů. Stať „Procesy v želivské internaci" Jindřicha Zdeňka Charouze, příslušníka premonstrátského řádu, referuje o pozadí procesu se skupinou „Želiv-Sedlice", jeho jednotlivých akté-

rech a úloze Státní bezpečnosti. Celá skupina, která se skládala z osmi řeholníků, patnácti laiků a představené sester boromejek, byla během roku 1953 odsouzena v pěti samostatných procesech. Členka Kongregace Chudých školských sester de Notre Dame a absolventka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně Bernadetta Kristýna Fojtíková přibližuje v příspěvku „Perzekuce Kongregace školských sester de Notre Dame" poprvé veřejnosti výsledky své práce o tomto tématu (soustředění sester, život v internaci, procesy s členkami kongregace). Využívá přitom poznatků, které získala při psaní diplomové práce. Na základě diplomové práce byl rovněž napsán text „Orelské procesy" z pera mladého historika Jana Kafky, který se v něm stručně zabývá nejen procesy s představiteli československého Orla, ale také se členy Československé strany lidové.

Dalším mladým historikem, jehož příspěvek se nachází ve sborníku, je Stanislav Balík. Ten ve svém článku „Církevní procesy v olomoucké arcidiecézi" mapuje perzekuční zásahy komunistického režimu proti arcibiskupovi Josefu Matochovi, jeho pomocným biskupům Stanislavu Zelovi a Františku Tomáškovi a kněžím na území olomoucké arcidiecéze. Na konkrétním příkladu z obce Bludov (okres Šumperk) pak ukazuje jeden ze způsobů, jak docházelo k propojení perzekuce kněží a laiků. Při zpracování této části příspěvku přitom vychází ze své práce *Miloval jsem okrasu domu Tvého: Bludovský monstrproces v letech 1950–1952*, která vyšla v roce 2000. Cennou částí článku je příloha – tabulky s údaji o perzekvovaných členech katolického kléru. Posledním příspěvkem sborníku je studie Jaroslava Cuhry s názvem „Politické procesy s věřícími začátkem šedesátých let a případ 'Ilegální Křesťanskodemokratické strany'". Autor se v něm věnuje nové vlně soudních perzekucí věřících mezi lety 1957 a 1962, kterou zasazuje do širšího rámce tehdejších vnitropolitických i mezinárodních souvislostí. Hlavní část studie však zabírá vykreslení případu skupiny, která byla v roce 1961 odsouzena za údajné organizování „ilegální Křesťanskodemokratické strany". Sborník je doplněn biografickými údaji o jednotlivých autorech, jmenným rejstříkem, seznamem použité literatury (chybí však seznam archivních a tištěných pramenů) a přílohou dokumentů k případu „Oto Mádr a spol.".

Kolektivu autorů se podařilo dát dohromady zdařilý sborník, který si jistě najde své čtenáře. Samotný název konference i sborníku je však poněkud matoucí (snad měl znít spíše „Církevní procesy padesátých let v českých zemích"). Nedostatkem je chybějící poznámkový aparát u některých příspěvků, zbytečné je opakující se vypisování celých názvů archivů v případech, kdy již stačilo uvést jen jejich všeobecně užívanou zkratku.

Radek Slabotinský

DEJMEK, Jindřich: *Československo, jeho sousedé a velmoci ve 20. století (1918 až 1992)*. Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku 2002, 384 s.

Vo svojej najnovšej knihe sa Jindřich Dejmek snaží o komplexný pohľad na problematiku československých medzinárodných vzťahov v období trvania spoločného štátu Čechov a Slovákov, i keď sa podrobne nezaoberá vzťahmi voči africkým, ázijským a latinskoamerickým krajinám. Nezakrýva pritom, že „text je psaný z pohledu českého či spíše československého, podobně jako nahlíží např. většina Angličanů vlastní dějiny prizmatem britským či Polák prizmatem polským. Ještě jako student a pak začínající historik jsem zásadně odmítal posuzovat moderní české dějiny názory sovětských komunistických ideologů a jejich místních přitakavačů a stejně tak je odmítám dnes soudit v duchu sudetoněmeckých, bohemistických 'specialistů' v Mnichově nebo kdekoliv jinde." Tomuto prístupu isto možno vyčítať metodologické nedostatky, ak k histórii človek pristupuje striktne pozitivisticky, ale uznania hodným je to, že autor sám čitateľa upozorní na takéto obmedzenie.

Po predhovore Václava Klausa a autorovom úvode nasleduje stručný obrys medzinárodnej politiky Československa v rozmedzí rokov 1918–1992. Sú tu spomenuté všetky prelomové okamihy vývoja Československa

z hľadiska zahraničnej politiky, takže tento úsek slúži na „oprášenie" dobre známych informácií a vytvorenie ucelenej predstavy o zahraničnej politike Československa. V ďalších kapitolách autor podrobne analyzuje komplikované vzťahy so susednými štátmi: Nemeckom, Rakúskom, Maďarskom, komunistickým a neskôr posttotalitným Sovietskym zväzom (Ruskom) a Poľskom. Napokon sa autor venuje vzťahom Československa a západných veľmocí – USA, Veľkej Británie a Francúzska. Poslednú kapitolu tvorí zaujímavá štúdia o perzonálnom vývoji na ministerstve zahraničných vecí a jeho vplyvu na tvorbu zahraničnej politiky. Autor konštatuje, že perzonálne zmeny v Černínskom paláci kopírovali pohyb v iných zložkách spoločnosti, výraznejšie diskontinuity nastávali v prelomových obdobiach rokov 1948–1950 a po roku 1968. (V tejto súvislosti nie je potrebné hodnotiť situáciu počas druhej svetovej vojny, keďže československú zahraničnú politiku tvorili diplomati a politici, ktorí po Mníchove odišli do exilu.) Vo spomenutých obdobiach boli dôležité kreslá na ministerstve obsadzované ľuďmi, ktorí prejavovali lojalitu voči momentálnej štátnej ideológii, čo viedlo k zreteľnému úpadku kvality diplomacie a vernému kopírovaniu postojov Moskvy. Isté pozitívne zmeny, samozrejme len v rámci daných mantinelov, bolo možné badať na prelome 50. a 60. rokov, keď na posty týchto „kádrov", ktorých jedinou kvalifikáciou bola predchádzajúca robotnícka minulosť, začali prichádzať absolventi domácich a zahraničných univerzít. Tento vývoj však zabrzdila invázia vojsk Varšavskej zmluvy v roku 1968. Naopak výraznejšiu kontinuitu v perzonálnej štruktúre možno badať v čase vzniku prvej ČSR, v rokoch 1945–1948 a po páde komunizmu.

Osobne knihu Jindřicha Dejmka, napriek už spomenutým problémom, považujem za prínos, keďže veľmi hutným spôsobom a na relatívne malom priestore presne rekonštruuje zahraničnú politiku Československa. Táto knižka je preto vhodná tak pre ľudí, ktorí sa s danou problematikou len zoznamujú, ako aj pre odbornú verejnosť. Je len škoda, že knižka neprešla kvalitnejšou korektúrou, čitateľ sa častokrát stretáva s duplicitným výskytom slov v jednej vete.

Peter Švík

FIŠERA, Josef – FIŠEROVÁ, Eugénie: *Vzpomínky, svědectví a naděje.* Praha, Nakladatelství V ráji 2002, 240 s.

V knížce s poměrně nenápadným titulem a nápaditou obálkou objeví čtenář cenná svědectví, jež nebude moci opominout žádný vážný zájemce o dějiny Čechů a Slováků ve Francii po roce 1939 a jejich účast v protinacistickém odboji. Velké množství faktografické materie v sobě koncentruje vyprávění univerzitního profesora Josefa (Josepha) Fišery, narozeného 4. června 1912, které připravil k vydání s pomocí své manželky Eugénie. Josef Fišera, nositel prestižních vyznamenání francouzských, československých a izraelských (je mimo jiné držitelem vzácné medaile „Spravedlivý mezi národy"), žije velice bohatý a plodný život, jehož spoluaktéry se stala úctyhodná galerie vynikajících žen a mužů. Československá účast ve francouzské rezistenci nepředstavuje téma, jež by zůstávalo dlouhodobě stranou zájmu badatelů v naší vlasti i ve Francii, sotva bychom však hledali práci tak bohatě heuristicky zakotvenou, jako je předložená kniha. Příčinu můžeme nalézt v tom, že Fišerovi vytěžili s příkladnou důkladností a pečlivostí snad veškerou dosud vydanou literaturu na uvedené téma, a především pak historické archivy Sdružení československých dobrovolníků ve Francii, k jejichž shromáždění a uchování ostatně lvím podílem sami přispěli. Dodejme, že archiválie uvedeného sdružení jsou v současnosti (k lítosti tuzemských badatelů, kteří se nyní ve zvýšené míře obracejí k tematice dějin zahraničních Čechů) uloženy ve Státním vojenském archivu na zámku Vincennes v Paříži.

Označil-li jsem za hlavní téma anotované práce československou rezistenci ve Francii, musím vzápětí doplnit, že pozornost historiků si ve stejné míře zaslouží obsažný prolog k nejatraktivnější části příběhu Josefa Fišery. Ten se odvíjí od dětství, jehož vlídným dějištěm bylo středočeské Polabí. Po maturitě na

gymnáziu v Čáslavi zahájil Josef Fišera studia na Karlově univerzitě v Praze (práva, filozofie, pedagogika). Stalo se tak příznačně ve zjitřeném roce 1933. Fišera se samozřejmě staví na stranu demokratických, protifašistických sil. Vrcholem jeho veřejné angažovanosti se stala posléze jeho práce ve Výboru pro pomoc demokratickému Španělsku (v letech 1936–1938 zastával Fišera funkci generálního tajemníka této organizace). V uvedeném sdružení spolupracoval Josef Fišera mimo jiné se svým bratrancem, spisovatelem a lékařem Vladislavem Vančurou, který nesporně ovlivnil utváření Fišerových životních postojů i jeho estetického cítění (text přesvědčivě dokládá, že sounáležitost s hodnotami české kultury zůstala trvale součástí Fišerova duševního světa).

Za pomoci Jana Opočenského v únoru 1939 odešel Josef Fišera do Francie, vybaven mimo jiné zmocněním odbojové organizace „Věrni zůstaneme!". Prostor vymezený této anotaci pochopitelně neumožňuje podrobně stopovat neokázale podaný životní příběh Fišerův v zemi, jež se měla stát jeho novou vlastí. Jeho kroky směřují opět tam, kde cítí, že je potřebný – věnuje se péči o uprchlíky, zapojuje se do odboje. Popis poměrů mezi Čechoslováky ve Francii (a také zmatených postojů tamějších stoupenců komunismu), a zejména detailní zaznamenání systému podpory uprchlíkům, včetně mikroportrétů jeho hlavních aktérů, představují nesporně nejpřínosnější část publikace. Dnes si lze již jen těžko představit kritické situace, jež musel Josef Fišera a jeho přátelé zodpovědně řešit. Stejně jako prolog k dění po roce 1939 zaslouží si bedlivou pozornost i pasáže věnované vývoji po roce 1945, jež mají zásadní význam pro poznání komunity zahraničních Čechů ve Francii.

Knihu manželů Fišerových mohu s klidným svědomím doporučit ke studiu všem zájemcům o dějiny Čechů a Slováků ve Francii po roce 1939. Spojuje podle mého názoru klady pramenně založené studie a subjektivně formulovaného příběhu, přinášejícího mnohá historicky jedinečná svědectví a poučení.

Jiří Křesťan

HALÍK, Tomáš: *Co je bez chvění, není pevné: Labyrintem světa s vírou a pochybností.* Praha, Nakladatelství Lidových novin 2002, 379 s.

Čtenáři oslovení první knihou Tomáše Halíka *Ptal jsem se cest* (koncipovanou jako rozhovor, ve kterém otázky autorovi kladl Jan Jandourek) přijali jistě jeho další knihu s radostným očekáváním. Je osobní zpovědí autora, ale především výpovědí o situaci současného světa a hledáním možných východisek.

Strukturu první a stěžejní části knihy, nazvané „Labyrintem světa", tvoří devět zastavení na různých místech zeměkoule. Někdy jsou bezprostřední zážitky spojené s daným místem reflektovány v úvahách, většinou se ale autorovy úvahy přelévají samovolně z jednoho zastavení do druhého, takže události spojené s místem zastavení tvoří jen jakýsi předěl v proudu autorových myšlenek. Hned v první kapitole Halík ostře odlišuje pochybnosti, které chce sdílet se čtenářem, od intelektuální polemiky s náboženstvím, která je pro mnohé jen vítanou záminkou pro ospravedlnění jejich způsobu života a nechuti přijmout mravní nároky plynoucí z víry. Návštěva katolického sirotčince v indickém Madrásu evokuje vzpouru Ivana Karamazova proti Bohu. Dostojevského hrdina vrací Bohu vstupenku do jeho světa, ve kterém mohou trpět děti. Zdá se mi, že ani pro teologa není snadné se s touto skutečností vyrovnat. Připomíná v této souvislosti Starý zákon, kde je mnoho příkladů zápasu s Bohem, a to jako autentické podoby jeho setkání s člověkem. „Bůh naslouchá těm, kteří s ním vedou spor." (s. 45)

Kdo se zamýšlí nad dějinami 20. století, musí se nutně ptát, kam až sahají kořeny stavu společnosti, do kterého se narodil. Halík nedává na tuto otázku jednoznačnou odpověď, ale na několika místech své knihy se ohlíží do minulosti a ukazuje na důležité mezníky. Vysvětluje Descartovy názory dobou, ve které žil, v níž zuřila třicetiletá válka, a on našel ostrov jistoty v lidském rozumném subjektu. Lidské kritické myšlení se pak stalo nadlouho soudcem „všech skutečností na nebi i na zemi" (s. 64). Křesťanství přestalo být oficiálním kultem, pro který Halík užívá ter-

mín „religio", a jeho úlohu převzala věda. Dalším důležitým mezníkem byly Darwinovy vědecké poznatky a na nich založený sociální darwinismus. O ten se opíraly ideologie, které tak neblaze poznamenaly 20. století (s. 160).

Jako erudovaný religionista vysvětluje Tomáš Halík rozdíl mezi vírou a náboženstvím, které charakterizuje jako systém přesvědčení. Pojem náboženství, jak ukazuje, měnil v dějinách křesťanství svůj obsah: zatímco křesťanští teologové vytvářeli „systém přesvědčení" tím, že spojovali evangelium s řeckými filozofy, osvícenci vyměnili biblického Boha víry za boha filozofů, za jakéhosi „tichého společníka lidského rozumu", a z pojmu náboženství vytvořili kategorii potřebnou k utřídění nově vzniklých variant křesťanství i neevropských duchovních kultur. Tak vznikl buddhismus, hinduismus a další -ismy jako náboženské systémy analogické křesťanství. Pro zdar dialogu s východními duchovními proudy považuje autor za prospěšné oprostit se od této kategorizace.

K vytváření a hájení prostoru pro dialog různých duchovních tradic se cítí Halík vyzván v Hirošimě při své koncelebraci společné bohoslužby všech v Japonsku působících náboženství. Svržení první atomové bomby si lidstvo připomíná šestého srpna, na svátek Proměnění Páně na hoře Tábor. Velmi mě zaujala autorova meditace nad stránkami evangelia, čteného na tento svátek, i proud myšlenek z ní vycházející a směřující k povzbuzení křesťanů k větší odvaze k opravdovému dialogu s východními duchovními tradicemi.

V egyptské poušti se dostáváme od úvah, nakolik se biblické příběhy shodují s historickou skutečností, až k etice postmoderní doby. Autor na jednoduchých příkladech ze života ukazuje, že prožívání skutečnosti je vždy subjektivní. Existence „objektivního světa" je jen jakousi pracovní hypotézou moderní vědy, umělou konstrukcí nepřístupnou smyslovému poznání. Rezignujeme-li tedy na poznatelnost „objektivního světa" vědy, jakou máme šanci na vzájemné dorozumění? Autor odpovídá slovy Zdeňka Neubauera: objektivita je ctností. Je to ochota a schopnost vyjít ze sebe a nahlédnout skutečnost pohledem druhého a tak hledat prostor průniku našich světů. „Cesta k objektivitě tedy nevede přes hromadění poznatků a experimentů, ale prohlubováním citlivosti pro odlišné a uznáváním legitimity práv druhého." (s. 120)

Mnoho cenných myšlenek je uloženo v kapitole „Česká zbožnost a česká politika". Po úvodních úvahách o Husově osobnosti a husitském hnutí se autor zaměřuje na naši historii od vzniku moderního českého národa. Vyslovuje se k našim kulturním a politickým osobnostem a ukazuje na náš specifický posun od víry ve smyslu transcendentní otevřenosti, jejíž přirozenou dimenzí je morálka, „k víře v mravnost".

Druhá část knihy, nazvaná „Labyrintem vlastního osudu", není svým rozsahem adekvátní prvé části. Obsahuje pouze dvě kapitoly: prvá má podtitul „Kněžská bilance" a druhá nese název „Politika jako duchovní úkol". Obě jsou osobní zpovědí autora, který v sobě nese napětí mezi touhou po duchovním životě na straně jedné a vědomím občanské odpovědnosti a zájmem o politické dění na straně druhé, jak to vyjádřil na jiném místě své knihy. Autorova cesta ke konverzi a kněžství je známa z knihy *Ptal jsem se cest*. I tentokrát se vrací ke svému duchovnímu vývoji, k uvědomění si nezastupitelné hodnoty vlastního života a potřeby prožívat jej ve formě dialogu. Svou kněžskou službu spojil Halík po pádu komunistického režimu s povoláním univerzitního profesora a považuje spojení kněžství s civilním povoláním za zásadní rys své kněžské identity (s. 286). Myšlenka politiky jako duchovního úkolu se odvíjí od Masarykova výroku: „Politika je jen skrovnější částí života duchovního." Toto pojetí předpokládá vnitřní svobodu, úsilí o moudrost, schopnost pronikat k hlubšímu smyslu událostí a ochotu přijmout závazek osobní odpovědnosti. Je nutně spojeno „s kritickým odstupem vůči moci" (s. 332).

Nejmenší rozsah má poslední část knihy, nazvaná „Labyrintem filozofie náboženství". V její první kapitole „Je tu Bůh jen pro věřící?" vede autor rozhovor s vysokoškolskou studentkou, posluchačkou filozofie. Na čtenáře, který si zvykl být tichým adresátem

autorových „samomluv", působí tato koncepce poněkud schematiky, nedostatkem autentičnosti, naléhavosti a vřelosti. Druhá a závěrečná kapitola má čistě meditativní charakter. Zatímco meditace nad Kristovým svědectvím o Boží povaze jako nepodmíněné lásce je zcela srozumitelná a byla by vhodným závěrem celé knihy, autor knihu uzavírá meditací nad Nietzscheho výrokem „Bůh je mrtev". Tato problematická věta je mu východiskem velkopáteční meditace: Bůh se solidarizoval s člověkem a vzal na sebe i naši konečnost. Věřící vědí, že to není konec příběhu. Bůh prochází soutěskou smrti z údobí Syna do údobí Ducha, píše Tomáš Halík a inspiruje ho to k úvaze (s odvoláním na Hegela), že novodobý ateismus, pocit Boží nepřítomnosti, může být momentem pohybu víry, který je nesen dynamikou samotného Božího života (s. 370). Myslím, že k této poslední meditaci byl autor veden snahou o optimistický závěr. I přes své drobné výhrady k závěrečné, rozsahem nepříliš významné části knihy ji mohu vřele doporučit jako pozvánku do zahrady idejí s průvodcem nadmíru povolaným.

Věra Škvorová

PELIKÁN, Jan: *Jugoslávie a východní blok 1953–1956.* Praha, Karolinum 2001, 401 s. (Při výrobě došlo k tiskařské chybě, která měla za následek uvedení nesprávného názvu *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* na deskách knihy. Správný název najde čtenář v tiráži na konci knihy.)

Vztahy mezi titovskou Jugoslávií a Sovětským svazem s jeho evropskými satelity po překonání vzájemné roztržky můžeme bezesporu zařadit mezi nejzajímavější a zároveň nejméně prozkoumané kapitoly z dějin střední a jihovýchodní Evropy po druhé světové válce. Práce významného balkanisty Jana Pelikána na toto téma je výsledkem desetiletého bádání v bulharských, polských, chorvatských, českých, ale především jugoslávských archivech. Kromě archivního materiálu poskytla autorovi další důležité informace memoárová literatura předních aktérů tehdejších událostí.

Pelikán se rozhodl překonání roztržky z let 1948–1949 nezkoumat jen jako otázku sovětsko-jugoslávských vztahů, ale zaměřil se rovněž i na ostatní státy tzv. východního bloku (s výjimkou jisté specifičnosti NDR). Postoje sovětských představitelů ke vztahům s Jugoslávií byly sice v poslední instanci rozhodující pro ostatní země bloku, přesto si však každá z nich udržovala odlišný postoj, do jisté míry nezávislý na stanoviscích Moskvy. Také jugoslávské vedení se snažilo svou zahraniční politiku diferencovat ve vztahu k ostatním „lidovědemokratickým" státům a postupně tak posílit svou pozici uvnitř „socialistického tábora".

Studie Jana Pelikána postihuje relativně krátké historické období, které je vymezeno smrtí sovětského vůdce Josifa Stalina v březnu 1953 a událostmi těsně navazujícími na 20. sjezd KSSS v první polovině roku 1956. Nezahrnuje tedy říjnové události v Polsku stejně jako povstání v Maďarsku z přelomu října a listopadu téhož roku.

Kniha je rozdělena do osmi kapitol. V prvních dvou, které mají název „Pukání ledů" a „Opatrné manévrování", autor názorně dokumentuje snahu vrcholných sovětských představitelů výrazně přehodnotit dosavadní nedobré vztahy s Jugoslávií. Vychází přitom z nejrůznějších gest a nabídek Sovětů, které však často měly za cíl uchovat si vlastní tvář a vyhýbaly se hledání skutečných příčin roztržky. Tyto první pokusy o vzájemné sblížení, které inicioval Lavrentij Berija, skončily jeho mocenským pádem v červnu 1953. Třetí kapitola s názvem „Utajená korespondence" detailně líčí zákulisí vztahů mezi Sovětským svazem a Jugoslávií v roce 1954. Velké pozornosti se zde těší především jugoslávský vůdce Josip Broz-Tito, který je vykreslen jako nedostižný mistr zákulisních intrik a úspěšného politického manévrování a licitace. V kapitole „Omluva hříšníkovi" autor přesvědčivě ukazuje, jak Tito využil dosavadních úspěšných námluv se Sověty k upevnění nejužšího jugoslávského stranického vedení a zároveň k zavržení všech politických experimentů a odvolání jednoho z hlavních „liberálů" Milovana Djilase. Jádro této kapitoly je však v přiblížení bouřlivých jednání plných

zvratů mezi Chruščovem a Titem při návštěvě sovětské delegace v Bělehradě na přelomu května a června 1955, která znamenala předěl v normalizaci vzájemných vztahů.

Kapitola „Obnovování dávného přátelství" sleduje další sbližování stanovisek v ideologii a zahraniční politice po návštěvě Nikity Chruščova v Jugoslávii. Bělehrad se také snažil rozšířit hospodářskou spolupráci se zeměmi východního bloku a posílit své postavení v mezinárodní politice. Název šesté kapitoly – „Hledání skulinek v sovětském impériu" – vystihuje diferencovaný postoj Bělehradu k jednotlivým státům sovětského bloku. Tempo oteplování vzájemných vztahů bylo jen velmi pozvolné, jelikož vedení komunistických stran zaujímala k Jugoslávii většinou značně podezíravý postoj (především Albánie a Bulharsko) a rovněž vzpomínky na roztržku z konce 40. let zatěžovaly tyto styky. Nejlepší vztahy (hospodářské a politické) nakonec bělehradský režim navázal s Polskou sjednocenou dělnickou stranou, která na nich měla také velký zájem. Pelikán však nezastírá v mnoha případech velmi arogantní a povýšenecký postoj jugoslávské zahraniční politiky především vůči sousední Albánii. Vyvrcholení sbližování mezi SSSR a Jugoslávií, které přinesl 20. sjezd KSSS a následná triumfální návštěva Tita v Sovětském svazu v červnu 1956, je námětem sedmé kapitoly s názvem „Titův triumf". Zájmy obou zemí se však nadále lišily. Na jedné straně se Jugoslávie nechtěla stát pouhým sovětským satelitem bez možnosti jakéhokoliv svobodného rozhodování a manévrování, na straně druhé SSSR nechtěl dovolit, aby mohla Jugoslávie ovlivňovat země sovětské sféry. Poslední kapitola „Vztahy se sovětskými satelity po XX. sjezdu KSSS" ukazuje limity těchto styků, jak se projevily například vůči Československu.

Jiří Pelikán se představil jako výtečný znalec problematiky, který zájemcům předložil cennou studii, bohatou na množství historických faktů, jež zároveň citlivě interpretoval. Jeho práce pomohla vrhnout nové světlo na období, kdy se drolil stalinský monolit, a naznačila možnosti dalšího historického bádání.

Radek Slabotinský

ŠKRÁBEK, Josef: *Včerejší strach: Jaké to bylo mezi Čechy a Němci? A jaké to bude...* Praha, Vyšehrad 2002, 312 s.

Včerejší strach představuje v oblasti historické literatury uchopením a výkladem tématu něco nového. Knihu nelze přesně žánrově vymezit: jedná se o různorodou směs několika logicky pospojovaných typů textů, jejichž užití bylo podníceno snahou autora co nejvýstižněji zachytit své zážitky a úvahy ovlivněné vývojem 20. století. *Včerejší strach* je zhruba řečeno kombinací memoárové literatury, závěrů, ke kterým autor došel samostudiem odborné historické literatury, a politologických úvah proložených krátkými eseji.

Na první pohled zaujme členitost výsledného textu, ta se zdá být Škrábkovi přímo programem – využívá kurzívy, různé velikosti písma, zvýrazňuje a prokládá jednotlivá písmena. Důvody sám vysvětluje: jednak mu jde o lepší přehlednost textu, jednak by rád „přitáhl" těkavější čtenáře, kterým takové grafické zpracování má napomoci číst „napřeskáčku".

Včerejší strach je zčásti memoárový text, proto lze knihu vnímat i jako obhajobu autorových životních postojů a jednání, příkladem může být pasáž zdůvodňující autorův vstup do KSČ (s. 165). *Včerejší strach* je však také částečně kronikou pohraniční obce Valeč na Karlovarsku, které autor tímto způsobem děkuje za dobu v ní prožitou. Není jenom součástí jeho vzpomínek, v knize jsou celé oddíly pojednávající o valečské historii a současnosti.

Faktografické části autor věnoval velkou péči, sám ovšem její důvěryhodnost a využitelnost znehodnotil tím, že nepovažoval za nutné uvést zdroje svých informací (to zamrzí především u knih vydaných v Německu). Přímo do textu vložil sice průběžný výčet použité literatury, nelze však rozeznat, z kterých knih autor kdy čerpá (například tabulka na s. 87, opatřená navíc nesrozumitelným názvem „Volby do parlamentu v 110"). Poměrně často využívá „vládní" publikaci *Rozumět dějinám* (Praha 2002) a monografii Václava Jiřika *Nedaleko od Norimberku: Z dějin retribučních soudů v západních Čechách v le-*

tech 1945 až 1948 (Cheb 2000), neuvádí je však jmenovitě.

Jinak si stojí autorovy politologické úvahy. Josef Škrábek dějiny promýšlí a vztahuje k současnosti, k momentálnímu prožitku, což – společně se schopností klást znepokojivé otázky – dovede probudit, popřípadě zvýšit čtenářův zájem. Nemusí se líbit autorovo uvažování; podstatné je, že nutí k ohmatávání předkládaných problémů ze všech stran. Josef Škrábek se často snaží přiblížit situace jejich porovnáním s jinými, nevolí však šťastný způsob. Srovnává nesrovnatelné, například odsunuté české Němce s československými emigranty po únoru 1948 („naši zoufalci neměli ani oněch 25 kilo ... nedostali se ke svým, nebyli doma mezi svými", s. 215). Některá stanoviska autora vyznívají dost pochybně: „Komunisté v únoru 1948 převzali moc bez vlastních ztrát, ale přesto rozjeli naprosto nepřiměřené represálie. Náš československý komunistický útlak nebyl úměrný míře překážek spojených s převzetím moci u nás..." (s. 184) Příliš zjednodušeně osvětluje „měkké" provedení převratu v roce 1989: „...vedoucí garnitura komunistické moci ... se korupcí domohla již tak velkého bohatství, že jim bylo líto skrývat své možnosti ... k čemuž jim způsob revoluce umožnil zajistit nejlepší místa na startovní čáře nového kapitalismu." (s. 185) A tak by se dalo pokračovat.

Josef Škrábek svou knihu chápe jako svého druhu odkaz, ale také jako poselství ke všem generacím Čechů a Němců, kterým se snaží touto cestou podat ruce, usmířit je a zahladit staré i potenciální animozity. Vede ho k tomu zejména přesvědčení, že česko-německý spor se neurovná jen nástupem mladé generace. Řešení vidí v revizi dějin a jeho odvaha si zasluhuje respekt. Jedním ze zdrojů této odvahy může být i Škrábkovo křesťanství. Pokud se ovšem tato víra spojuje se Škrábkovou až fatalistickou zaměřeností na náhodu a osud, vyznívají takové partie zbytečně ideologicky: „diktatury [se] mohly udržet jen šířením lží, jimž nemohla konkurovat pravda" (s. 277).

Josef Škrábek se snaží rozmluvit Čechům jejich strach, to je základní motto jeho knihy: „Stále žijeme ve stínu včerejšího strachu. Strachu malého národa z onoho strašného nebezpečí – co když se svět opět zblázní?" (s. 290) Autor ukazuje, že neexistují jednoznačné odpovědi ani postoje k problému odsunu. Neapeluje ale jen na Čechy; jeho kniha je současně i vzkazem pro politickou reprezentaci odsunutých Němců, které činí odpovědnými za vytvoření nesnášenlivého obrazu česko-německého vztahu.

Andrea Lněničková

VYKOUKAL, Jiří (ed.): *Visegrád: Možnosti a meze středoevropské spolupráce.* Praha, Dokořán 2003, 405 s.

Autoři přehledné publikace se pokusili o zhodnocení visegrádského seskupení a o analýzu momentů, které tři, později čtyři středoevropské země vnímaly jako sjednocující a přivedly je k jednacímu stolu. Publikace je založena na komparaci postojů i postupů České republiky, Maďarska, Polska a Slovenska. Krátký a výstižný úvod knihy se zabývá pojmem střední Evropy, zatíženým mnoha významy. Jsou zde předestřeny dvě roviny, představující argumentační opory „středoevropského cítění". První rovina zahrnuje převážně prvky vnitřní povahy (systémové, kulturní, subjektivní), kolísající mezi zvýrazněním „střední Evropy" jako vzoru pro její okolí („mentorování střední Evropou", provázené často blahosklonným přezíráním Východu a někdy velmi bezostyšným poučováním Západu) a pocity podřízenosti vůči témuž okolí (exponování vzájemných rozdílů, porovnávání s „Evropou", dohánění „Evropy" atd.). Další rovina je určována převážně prvky vnější povahy (geopolitickými, civilizačními, objektivními). Ty vstupují do hry v situacích, kdy je střední Evropa vystavena vnějšímu tlaku (meziválečná pozice „mezi" Německem a Ruskem), drolí se podle výběru vyhovujících spojenectví (válečný rozpad regionu na satelity Osy a spojence západních mocností), je podrobena generální kuratele (sovětský blok) nebo soutěží o přízeň a výhodnou pozici pro začlenění do atraktivního svazku (NATO a Evropská unie).

Kniha se zabývá dějinnými i současnými otázkami postupně, podle zemí a jejich vzta-

hu a ohlasu na zkoumaný problém. V první části, nazvané „Středoevropské sebereflexe", interpretuje Michal Kopeček ve stati „Střední Evropa v českém politickém myšlení" otázku existence českého národa, jeho autonomie, popřípadě obnovy českého státu od druhé poloviny 18. století, tedy od počátku národního obrození, kdy se objevilo v českém politickém myšlení napětí mezi německou kulturní převahou a etnickou příslušností Čechů, idealizujících myšlenku slovanské vzájemnosti. Široký prostor je věnován politickému a kulturnímu vlivu Františka Palackého a poté na konci 19. století mladé akademické inteligenci (Masaryk, Kaizl, Kramář), která středoevropský prostor vnímala již naprosto odlišně a hledala nová politická východiska. Rozvíjejí se zde Masarykovy myšlenky o demokracii a prostředcích jejího dosažení.

Již méně popisně úvodní kapitola přibližuje vznik samostatného československého státu a představy tvůrců jeho zahraniční politiky, Masaryka a Beneše, o uspořádání středoevropského prostoru. Následuje vylíčení kritických okamžiků ČSR na podzim 1938 a následků mnichovské zrady západních spojeneckých velmocí v perspektivě československé zahraniční politiky. Samozřejmě jsou zachyceny okolnosti vzniku visegrádského seskupení v roce 1991, kdy prezidenti Václav Havel, Arpád Gönz a Lech Wałęsa podepsali společnou deklaraci o spolupráci při zapojování do evropských struktur, při ochraně životního prostředí a ekonomické transformaci. Nechybí zde ani rozbor maďarského, polského a slovenského pojímání střední Evropy a její tradice.

Ve druhé části knihy, nesoucí název „Visegrádské amplitudy", je čtenář vržen přímo do revolučního období na přelomu 80. a 90. let 20. století, kdy politici z Prahy, Varšavy a Budapešti formulovali novou koncepci zahraniční politiky. Kapitola „Český Visegrád" z pera Michala Kopečka obsahuje zajímavou úvahu o tzv. sporu dvou Václavů o povahu politiky. Autor se zde nepřiklání ani k jednomu z protagonistů „sporu" a namísto toho přehledně zachycuje jeho základní rysy. V knize *Letní přemítání* formuloval Václav Havel své pojetí politiky jasně: „Skutečná politika, politika vskutku hodná toho jména, a ostatně jediná politika, které jsem ochoten se věnovat, je prostě službou bližnímu. Službou obci. Službou i těm, kteří přijdou po nás. Její prapůvod je mravní, protože je to jen uskutečňovaná odpovědnost k celku a za celek." Zcela odlišné chápání politiky je vlastní Václavu Klausovi, který se hlásí k současnému konzervatismu a liberalismu, pro něž je charakteristický důraz na individualismus, svobodu a trh. Klaus proto odmítá Havlovo „nepolitické pojetí politiky".

Další kapitoly druhé části knihy se věnují problémům s realizací visegrádských idejí v ostatních členských zemích „V-4", jak prozrazují analogicky zvolené titulky „Maďarský Visegrád" (Eva Irmanová), „Polský Visegrád" (Jiří Vykoukal) a „Slovenský Visegrád" (Miroslav Kunštát). Třetí část knihy, nazvaná „Paralely", srovnává visegrádské uskupení s dalšími regionálními útvary v kapitolách „Balticko-severský prostor" (Luboš Švec) a „Benelux" (Petr Drulák). Ve čtvrté části, pojmenované „Pohledy zvenčí", se rozebírá rakouská poválečná sebereflexe a německé představy o Visegrádu (Miroslav Kunštát), které jsou podle autora nevýrazné, ne-li vyhýbavé. Přiblížena je i současná zahraniční politika Slovinska (Ladislav Hladký), Litvy (Luboš Švec) a Ruska (Dmitrij Běloševský).

Pátá část – „Visegrád mezi minulostí a budoucností" – se dotýká ožehavého problému takzvaných Benešových dekretů, který vedl k tomu, že visegrádské seskupení již nefunguje na základě „spojenectví" a každá země zastává vlastní stanoviska. Je zaznamenáno problematické vystoupení Viktora Orbána počátkem roku 2002, v němž kritizoval právní úpravu, jež kolektivně postihovala vedle „kolaborantů a zrádců" bývalé československé Němce i Maďary. Tematizována je i „nešťastná reakce" představitelů české a slovenské politiky.

Závěrečná kapitola formuluje závěry, respektive definuje prostor, ve kterém se pohybují „středoevropské" politiky jednotlivých účastníků visegrádské skupiny. Podle autorů může Visegrád získat trvalý význam, smysl a perspektivu pravděpodobně tehdy, budou-li splněna následující kritéria: stane-li se jeho

existence nezávislou na personálních vztazích v politice a na střídání jednotlivých vládních garnitur ve všech členských zemích; bude-li každá členská země ochotna a schopna vyvarovat se takových kroků vůči jiné členské zemi, které by směřovaly k poškození zájmu celé skupiny nebo některých jejích členů; bude-li užitek ze čtyřstranné spolupráce pro každou členskou zemi větší a důležitější než jiná forma bilaterální nebo multilaterální kooperace mimo „V-4".

Kniha *Visegrád: Možnosti a meze středoevropské spolupráce* je podle mého názoru významným přínosem pro objasnění středoevropské problematiky a vítanou pomůckou. Nepřináší pouze autoritativní závěry, poskytuje čtenáři na základě přesně doložených faktů prostor pro vlastní úvahu. V knize se lze velmi dobře orientovat. Je jen škoda, že publikace, která by měla sloužit jako příručka, se po prvním čtení rozpadá v ruce.

Václav Hankovec

Acta Historica Neosoliensia, zv. 5. Ed. Karol Fremal. Banská Bystrica 2003, 227 s.

V mesiaci apríli 2003 sa do rúk čitateľov z radu vedeckej a laickej verejnosti dostalo už piate, jubilejné číslo periodika *Acta Historica Neosoliensia*. Táto ročenka Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici nadväzuje na tradíciu predchádzajúcich ročníkov, ktoré vychádzajú pravidelne od roku 1998. Tím erudovaných odborníkov pozostávajúci zo zostavovateľov (prof. Karol Fremal, prof. Pavol Martuliak, doc. Vladimír Varinský), redakčnej rady a recenzentov zaručuje zborníku vysoký štandard.

Päťročná etapa poskytuje možnosť bilancovať stanovené a dosiahnuté ciele. Doterajších päť vydaní umožnilo prezentovať výsledky vedeckovýskumnej, odbornej, pedagogickej, publikačnej a inej činnosti vyše stovke pracovníkov katedry, fakulty, univerzity, autorom z iných vedeckých, výskumných a vysokoškolských pracovísk z celého Slovenska, ako aj zo zahraničia. V ročenke publikujú tiež interní a externí doktorandi katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici, priestor dostávajú na jej stránkach aj študenti, diplomanti a absolventi katedry.

V doterajších piatich číslach ročenky *Acta Historica Neosoliensia* vyšlo celkovo 30 monografií, vedeckých štúdií, odborných článkov a ďalších materiálov pracovníkov katedry histórie FHV UMB, 32 vedeckých štúdií a statí domácich autorov z iných vysokoškolských alebo vedeckých pracovísk a inštitúcií z celého Slovenska, 24 prác a iných materiálov zahraničných autorov z Poľska, Českej republiky, Nemecka, Rakúska, Maďarska, Bulharska a Macedónska, ale tiež 11 publikačných prvotín doktorandov, absolventov, diplomantov a študentov katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici. Uvedené čísla dokazujú záujem autorov z celého Slovenska, ale aj zahraničia, publikovať svoje práce v ročenke. Okrem materiálov z vedeckých zahraničných, medzinárodných a domácich konferencií jednotlivé čísla ročenky uverejňovali aj výstupy z piatich grantových projektov.

Obsah jubilejného piateho zväzku ročenky je pestrý a zaujímavý. Prináša štúdie z obdobia staroveku („Senekov ideálny vladár v konfrontácii s realitou" – Imrich Nagy), stredoveku („Levočská kronika Gašpara Haina" – Henrieta Lisková) a novoveku („Dejiny knižnice vyššieho katolíckeho gymnázia v Banskej Bystrici" – Imrich Nagy). Osobitné postavenie v ročenke zaujímajú príspevky z najnovších dejín. Celorepublikový záber majú práce „Korene boľševizmu na Slovensku" (Karol Fremal), „Komunistická ideológia a národnostná otázka v Československu do roku 1946" (Maria Sučanská) a „Čo bola Biela légia?" (Vladimír Varinský). „Súvislosti opcie a presídlenia obyvateľov ČSR do Sovietskeho zväzu v roku 1947" skúma Michal Šmigeľ, „Udalosti v Poľsku v roku 1956 a ich ohlas na Slovensku" Lucia Rusnáková. Nechýbajú príspevky z regionálnych dejín, ktoré spracovali Stanislav Matejkin („Demokratická strana a spoločenské organizácie v rokoch 1946–1947"), Jana Odrobiňáková („Banskobystrické rozhlasové štúdio po roku 1945"), Pavol Martuliak („Banskobystrické stredné školstvo v systéme zmien po druhej

svetovej vojne (1945–1960)"), Peter Mičko („Drevársky priemysel v Turanoch po roku 1948") a Pavol Maliniak („Príspevok k dejinám zaniknutej osady Žarnosek").

Medzi publikáciami uverejnenými v ročenke pracovníkmi katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici sú aj výstupy z grantových projektov VEGA, a to konkrétne „História a vývoj banskobystrického školstva od najstarších čias do súčasnosti", „Korene boľševizmu na Slovensku", ako aj výstupy z medzinárodného grantového projektu „KSČ a radikální socialismus v Československu 1918–1989" Grantovej agentúry AV ČR na roky 2001–2005.

Acta Historica Neosoliensia v tomto roku prinášajú aj zaujímavé štúdie pracovníkov Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici Michala Schvarca („Chudoba pod kontrolou osvietenského štátu: Výnos o zriaďovaní chudobincov z roku 1787") a Vojtecha Kárpátyho („Územná a organizačná štruktúra NSDAP"). Zo zahraničných autorov sa v ročenke prezentujú Idzi Panic z Katovíc („Ideał władcy w najstarszym Żywocie Metodego"), Rudolf Melzer z Nemecka („Vojenská služba karpatských Nemcov v zbraniach SS v rokoch 1939–1945"), pracovníčka katedry histórie Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity Blažena Gracová („Významné postavy vědy, umění a politiky ve vědomí české, slovenské a polské studující mládeže") a externá česká doktorandka Univerzity Mateja Bela Denisa Labischová („Stereotypní evropanství v postojích české mládeže"). Poslednú časť ročenky tvoria recenzie na české publikácie kníh Paula Ricoeura *Čas a vyprávění* (Juraj Šuch) a Edith Ennenovej *Ženy ve středověku* (Hana Chorvátová).

Význam ročenky *Acta Historica Neosoliensia* je zrejmý, keď na Slovensku v súčasnosti neexistuje veľa odborných časopisov a zborníkov, v ktorých by mohli historici uverejňovať svoje články a štúdie. Projekt katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici výraznou mierou prispieva ko kultivácii a šírení výsledkov slovenskej historiografie.

Michal Šmigeľ – Peter Mičko

DEÁK, István – GROSS, Jan T. – JUDT, Tony (ed.): *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press 2000, 337 s.

Tato sbírka esejí je věnována modernímu historickému shrnutí problémů kolaborace s nacismem za druhé světové války a poválečné retribuce v různých evropských zemích. V první části knihy jsou problémy historie válečných zkušeností v Evropě a kolaborace velmi dobře uvedeny Deákem a Grossem. V druhé části Deák analyzuje problémy kolaborace a debaty o kolaboraci a odboji v Maďarsku, Gross se zase věnuje spletité pavučině problému v Polsku a konfrontuje historické stereotypy, které v minulosti sloužily k charakterizaci válečných vztahů mezi Poláky, Němci, Židy a komunisty. Ve třetí části se Martin Conway, Luc Huyse, Peter Romijn, Sarah Farmerová, Mark Mazower, László Karsai a Bradley Abrams věnují specifickým poválečným procesům s kolaboranty v Belgii, Nizozemí, Francii, Řecku, Maďarsku a Československu. Autoři ukazují, že poválečné soudy sloužily politickým cílům, i když nebyly „divadelními procesy", známými z komunistické justice pozdějších let. Autoři analyzují morální a politická rozhodnutí evropských vlád, jak potrestat provinilce a jak definovat různá provinění a zločiny. Situace byla totiž složitá, když v okupované Evropě nebyla většina obyvatel v odboji, ale miliony aktivně kolaborovaly a mnoho dalších se ochotně přizpůsobilo pořádku nacistického režimu. Není proto divu, že minulost mnoha z těch, kteří soudili bývalé kolaboranty, nebyla o nic lepší. Vedlo to k tomu, že po válce byla postižena řada nevinných, zatímco mnoho válečných zločinců zůstalo nepotrestáno. Český čtenář bude mít zřejmě zájem o kapitolu věnovanou soudu s Msgre Jozefem Tisem v Československu. Bradley Abrams se v ní však bohužel omezuje na politické intriky kolem soudního procesu a neřeší otázky Tisovy úlohy při rozpadu Československé republiky a za války. Knihu uzavírá Judtova kapitola nazvaná „Minulost je jiná země: Mýty a paměť v poválečné Evropě".

Autor správně shrnuje, že ačkoli podrobnosti se v jednotlivých zemích lišily, realita v celé Evropě byla velmi podobná. Poválečná spravedlnost měla politické cíle. Často se zakládala na principu kolektivní viny a snažila se minimalizovat spoluzodpovědnost poválečného politického vedení za hrůzy minulosti. Kniha tak pomůže pochopit těžkosti naší současné společnosti a vyrovnat se s problémy spravedlivého potrestání zodpovědných jedinců za zločiny komunismu.

Francis Raška

HAFTENDORN, Helga: *Deutsche Außenpolitik zwischen Selbstbeschränkung und Selbstbehauptung: 1945–2000.* Stuttgart – München, Deutsche Verlag-Anstalt 2001, 536 s.

Obsáhlá publikace Helgy Haftendornové, emeritní profesorky berlínské Svobodné univerzity a jedné z předních autorit v oblasti německé zahraniční politiky, mapuje zahraniční politiku Spolkové republiky Německo takříkajíc „od Adenauera po Schrödera" – zahraniční politiku plnou rozporů a dilemat, potýkající se s omezeným manévrovacím prostorem a pokoušející se překonat negativní historické reminiscence. Jak je již naznačeno v názvu, základním problémem německé poválečné politiky bylo najít rovnováhu mezi uvědoměním si role Německa v Evropě a mezi omezeními (vnitřními i vnějšími), která vyplývala z druhé světové války.

Kniha se tematicky člení na deset kapitol. Autorka věnuje více prostoru popisování příčin a souvislostí než pouhému chronologickému výčtu událostí a mezistátních aktů. Jednotlivá témata jsou ovšem seřazena chronologicky – od „Konstituční fáze SRN" až k „Novým výzvám po skončení konfliktu mezi Východem a Západem". Pozornost je rovnoměrně rozložena mezi základní témata německé zahraniční politiky: dvě kapitoly jsou věnovány evropské integraci (jedna se zaměřením na 50. léta, druhá na posilování supranacionality a přeměnu Evropských společenství na Evropskou unii), dvě kapitoly se soustřeďují na Německo jako součást západní bezpečnostní aliance (jedna se detailněji zabývá atlantickými vztahy, druhá popisuje bezpečnostní kontroverze na přelomu 70. a 80. let) a dvě kapitoly obsahují popis politiky SRN směrem na Východ (tj. vůči NDR a sovětskému bloku). Jedna kapitola také akcentuje důležitost Německa jako „lokomotivy" světové ekonomiky a předposlední část pak popisuje německé sjednocení.

Autorka vystupuje hned na začátku knihy proti zavedenému mýtu, že „na počátku stál Adenauer", a zdůrazňuje naproti tomu, že na počátku byli Spojenci. Tím konstatuje základní omezení německé (především, avšak nikoli výhradně) zahraniční politiky – vůči Spojenců. Nikoli nadarmo byla Adenauerovou noční můrou představa, že se vítězné mocnosti opět dohodnou na uspořádání Německa bez jeho účasti. Trvalým principem Adenauera a jeho následovníků se tak stala snaha zvětšovat manévrovací prostor, ve kterém by se pohybovala německá politika. V protikladu k těmto snahám však stálo dědictví německé historie se dvěma světovými válkami. Jak se z tohoto Německa, sešněrovaného spojeneckým kontrolním systémem, vyvinulo Německo přelomu tisíciletí – sebevědomá součást evropské a světové politiky? To je centrální otázka celé knihy. Konkrétněji se pak autorka ptá po „znovuzískání manévrovacího prostoru německé politiky" (s. 10). Základní odpovědí je poznání, že manévrovací prostor lze paradoxně rozšiřovat dobrovolným vzdáním se některých suverénních práv a začleněním do multilaterálních struktur – ať již do NATO či do Evropských společenství. Popis procesu poznání této odpovědi a jejího postupného prosazování je jádrem celé knihy. Není proto divu, že těžiště knihy leží v popisu politiky Konrada Adenauera – on byl (a je) skutečně určující postavou pro celou německou zahraniční politiku poválečného půlstoletí. To však neznamená zanedbání jiných významných politiků, událostí a rozhodnutí.

Jako jediný drobný nedostatek knihy by mohla být vnímána relativní stručnost a neurčitost poslední kapitoly, věnované vývoji v 90. letech a popisu nových výzev. Nejsem si jist, zda by si tu nezasloužily větší pozornost zásadní proměny spojené s německým sjednocením. Na druhou stranu bude možné

toto období důkladně zhodnotit teprve s určitým časovým odstupem a v kontextu se současnou transatlantickou roztržkou. Kniha má podrobný poznámkový aparát, věcný rejstřík, rejstřík osob a zkratek. Připojen je seznam doporučené literatury k jednotlivým tématům a problémům. K dokonalosti chybí publikaci snad jen stručná chronologická tabulka. Kniha je sice napsána velmi hutným jazykem, neubírá jí to však na srozumitelnosti. Je to skutečně základní dílo pro každého, kdo se zabývá nejen německou zahraniční, ale i evropskou a obecněji bezpečnostní politikou. Motivy německých kroků na evropské a světové scéně jsou po jejím přečtení jednoznačně srozumitelnější.

Jan Ryjáček

KRUŠKO, Stepan: *Areštanty*. Prjašiv, KVR 2003, 52 s.

Koordinační výbor reoptantů – někdejších tzv. ruských optantů, československých občanů, kteří po válce optovali pro sovětské státní občanství – vydal sborník vzpomínek a dokumentů o bývalých vězních pracovních táborů a věznic z řad československých přesídlenců do SSSR. Vzpomínky zaznamenal a zpracoval tajemník tohoto výboru Štefan Kruško v rámci realizace projektu „Výzkum přesídlení, návratu do vlasti a života Rusínů Slovenska v bývalém SSSR v letech 1947–2001" za finanční podpory fondu PHARE na program rozvoje národnostních menšin, kterou poskytla Nadace pro podporu občanských aktivit v Bratislavě.

Až do roku 1989 nebylo možné hovořit a psát o osudech Rusínů z východního Slovenska, kteří po válce uvěřili dobové propagandě a rozhodli se jít za lepším životem do SSSR. Převážně byli usídleni na ukrajinské Volyni, na místech uvolněných v roce 1947 volyňskými Čechy, kteří reemigrovali do Československa. Dostali se do nového prostředí, ve kterém byli považováni za cizí vetřelce. Nebyli spokojeni ani s tamními hospodářskými a politickými poměry, které vyvolávaly jejich kritiku a snahu o návrat. Upozornili tím na sebe místní politické a policejní orgány, zejména když se často pokoušeli o nelegální přechod hranice s ČSR. Mnoho těchto našich bývalých spoluobčanů (až do roku 1958 byli československými státními příslušníky) se ocitlo v sovětských věznicích a pracovních táborech Gulagu. Otřesné podmínky, ve kterých museli pobývat, jsou předmětem vzpomínek těch, jimž se nakonec podařilo vrátit na Slovensko. Je dobře, že tyto vzpomínky byly zavčas zachyceny a publikovány.

Jaroslav Vaculík

LANDAU, Zbigniew – TOMASZEWSKI, Jerzy: *Bank Polska Kasa Opieki S.A. 1929–1999*. Warszawa, Szkoła Główna Handlowa 2002, 320 s.

Při příležitosti 70. výročí vzniku Banky P. K. O. ve Varšavě, jedné z mála finančních institucí v Polsku, které přetrvaly politické převraty 20. století, vydali dva přední polští historici jubilejní publikaci, která v osmi kapitolách sleduje všechny peripetie existence tohoto bankovního ústavu. Banka byla založena v roce 1929 Poštovní spořitelnou, aby shromažďovala úspory emigrantů z Polska. Do roku 1939 působila především ve Francii, Palestině a USA. Za války byla její činnost značně ohraničena a po roce 1945 byla začleněna do polské plánované ekonomiky, přičemž jí byly svěřovány různé funkce, jako například realizace tzv. vnitřního exportu, spočívajícího v prodeji deficitního zboží za cizí valuty posílané polským občanům z ciziny. Po roce 1989 byla banka privatizována a patří v současnosti k největším soukromým bankám v Polsku.

Publikace o dějinách banky se opírá především o archivní materiál uložený v Archiwum Akt Nowych ve Varšavě, archivu banky a archivu Instytutu Sikorskiego v Londýně, dále o vzpomínky pamětníků, publikované dokumenty, dobový tisk, dosavadní odbornou literaturu a řadu nepublikovaných diplomových prací.

V chronologicky uspořádaných kapitolách autoři podávají výklad historie banky od jejího vzniku ve druhém desetiletí druhé republiky přes válečné osudy banky, obnovení čin-

nosti po druhé světové válce, obchodní a finanční činnost v letech 1948–1973, rozvoj v letech následujících až po zapojení do tržní ekonomiky v 90. letech. Ukazují, že během sedmi desetiletí nepřetržité činnosti banka plnila funkci finančního prostředníka, který byl užitečný jak pro polskou ekonomiku, tak i pro tamní společnost.

Jaroslav Vaculík

PFEIL, Ulrich (ed.): *Die DDR und der Westen: Transnationale Beziehungen 1949–1989*. Berlin, Ch. Links 2001, 360 s.

Sborník *Die DDR und der Westen*, zaměřený na mezinárodní vztahy v letech 1949–1989, je součástí ediční řady „Forschungen zur DDR-Gesellschaft", vydávané nakladatelstvím Ch. Links v Berlíně. Do této řady patří například sborníky: *Anfänge der DDR-Philosophie: Ansprüche, Ohnmacht, Scheitern*, který společně vydali Volker Gerhardt a Hans-Christoph Rauh, či *Spielräume und Grenzen: Studien zum DDR-Theater* Petry Stuberové.

Anotovaný sborník je složen z příspěvků, které byly předneseny na konferenci v pařížském Institut d'Allemand d'Ansieres v listopadu 1999. Autoři vycházeli z toho, že výzkum NDR se za deset let od převratu velmi změnil. K dispozici měli materiály ze stranických archivů a z archivů ministerstev, s výjimkou ministerstva zahraničí. Autorům šlo především o zodpovězení otázek týkajících se organizace zahraniční politiky NDR, možností samostatného jednání vzhledem k vlivu Sovětského svazu na veškeré dění v NDR, ale i otázek politiky vnitřní, ze které se zahraniční politika odvíjela. Svazek je možné označit za bilanci dosavadního výzkumu dané problematiky.

Kniha je rozdělena na dvě hlavní části: „NDR mezi východní závislostí a západním vyzýváním" (s. 21–163) a „Bilaterální vztahy NDR s vybranými zeměmi Západu" (s. 165–349). Přestože v podtitulu sborníku jsou uvedeny letopočty 1949–1989, jen čtyři příspěvky se skutečně zabývají 80. lety. Většina studií končí již na přelomu let 1972 a 1973 – tedy dobou, kdy byla uzavřena smlouva mezi Spolkovou republikou Německo a Německou demokratickou republikou (*Grundlagenvertrag*) a kdy poté NDR navazovala oficiální diplomatické styky se západními státy.

První část pojednává o principech a cílech východoněmecké zahraniční politiky, přičemž prvotní je otázka, dá-li se vůbec o nějaké zahraniční politice hovořit, uvážíme-li vliv a vůdčí postavení Sovětského svazu v rámci východního bloku. Právě z tohoto důvodu nese příspěvek Michaela Lomkeho název „Zahraniční vztahy NDR (1949–1966)" (s. 63–80). Autor se tím vyhýbá užití termínu „zahraniční politika". Pojmenování celé první části přesně vystihuje situaci v bývalé NDR – na jedné straně absolutní závislost na východní velmoci, na druhé straně snahy o uznání a kontakty na nejvyšší úrovni se Západem. Její úlohou je vykreslení širšího rámce, do kterého si čtenář pak zařadí bilaterální vztahy NDR, popsané ve druhé části knihy.

Výchozím bodem bádání o zahraničních vztazích, respektive zahraniční politice NDR je zcela logicky rok 1949, tedy rok jejího vzniku. Zároveň tehdy zanikla Sovětská vojenská správa Německa (SMAD), která se za daných okolností stala přebytečnou, novým kontrolním orgánem se místo ní stala Sovětská kontrolní komise. Téměř všichni autoři zmiňují měnící se postavení NDR v souvislosti s vývojem studené války. NDR sice vznikla již v roce 1949, suverenita ze strany Sovětského svazu jí ale byla přiznána až roku 1954. Po Stalinově smrti v březnu 1953 se zdálo, že bude možné vyřešit otázku německého uspořádání. Na počátku roku 1954 se konalo v Západním Berlíně setkání velmocí, na kterém jak západní státy, tak SSSR předložily své návrhy řešení. Západ požadoval v prvé řadě svobodné volby a ustavení celoněmeckého národního shromáždění (takzvaný Edenův plán). Teprve poté měla následovat jednání o mírové smlouvě. Podle Sovětů se však mělo postupovat opačně – tedy nejprve vypracovat mírovou smlouvu mezi velmocemi a vládami NDR a SRN a potom z obou německých parlamentů vytvořit parlament celoněmecký. Takto sjednocené Německo se navíc nemělo stát členem žádného vojenského uskupení.

Kompromis se na konferenci nalézt nepodařilo, a tak SSSR ještě téhož roku jednostranně uznal NDR. Existence dvou německých států byla roku 1955 stvrzena vstupem SRN do NATO a účastí NDR ve Varšavské smlouvě. Následné úsilí NDR o mezinárodní uznání stálo v přímém protikladu k Hallsteinově doktríně, vyhlášené Spolkovou republikou v roce 1955. Období 60. let je pak ve sborníku popsáno jako éra uvolňování, jejímž vyvrcholením byla Brandtova *Ostpolitik*. Zlomem se stal rok 1972, kdy byla podepsána smlouva mezi Bonnem a Berlínem, která NDR otevřela cestu k navazování oficiálních vztahů se západními státy.

Zvláště zajímavé informace poskytuje v první části knihy příspěvek Jany Wüstenhagenové „RVHP a EHS: NDR mezi východní a západní integrací" (s. 135–149). Nejnovější vývoj situace je popsán v příspěvku Gerd-Rüdigera Stephana „Německo-německé vztahy na pozadí 'glasnosti' a 'perestrojky' (1982–1990)" (s. 117–134).

Druhá část sborníku je věnována specifikům bilaterálních vztahů mezi NDR a vybranými západními zeměmi. Za zásadní princip těchto vztahů, či spíše jejich limit, lze označit Hallsteinovu doktrínu, která zemím, jež udržovaly diplomatické styky se SRN, zakazovala pěstovat styky s NDR na oficiální úrovni. Západní státy tuto doktrínu skutečně dodržovaly do uzavření německo-německé smlouvy. Například Spojené státy Hallsteinovu doktrínu navíc prosazovaly ve státech Střední a Jižní Ameriky stejně jako Velká Británie v zemích Commonwealthu. Pravdou ovšem je, že fungovala řada neformálních, například kulturních vztahů, jejichž prostřednictvím se NDR snažila o oficiální uznání. Existovala i spolupráce mezi SED a západními komunistickými stranami, kde ovšem často docházelo k ideologickým rozepřím.

Je namístě zmínit zde alespoň ve zkratce specifika jednotlivých vztahů, tak jak je na straně 15 shrnul vydavatel. USA, Velká Británie a Francie měly oproti ostatním zemím zvláštní postavení a zodpovědnost, vyplývající z jejich statutu vítězných velmocí. Dánským specifikem byla geografická blízkost k NDR – společná „hranice" vedoucí Baltským mořem, která si určitou spolupráci mezi oběma státy vyžadovala. Tyto vztahy byly ale vždy interpretovány jako technická či administrativní nutnost (s. 278 a 281). V Itálii (stejně jako ve Francii) bylo důležité relativně silné postavení komunistické strany. Nizozemí přistupovalo k NDR nejprve jako k „sovětskému Německu", tedy jako k satelitu bez národních specifik (s. 292–294), a teprve později jí přiznalo určité vlastní charakteristiky a začalo ji chápat – vzhledem k negativní zkušenosti z minulosti – jako „rudé Prusko" (s. 305–307). Naopak v případě Belgie se o vyhraněném postoji hovořit nedá, a ani belgický antikomunismus nebyl příliš přesvědčivý. Proto také NDR Belgii považovala za slabý článek západního spojenectví a do navazování neoficiálních kontaktů s ní investovala značnou energii. Za švýcarské specifikum je označována jeho neutralita. Z příspěvku věnovaného švýcarsko-východoněmeckým vztahům však jako důležitější spíše vyplývá faktor majetkoprávních sporů, vzniklých znárodňováním a zabavováním majetku v NDR. Švýcarsko tedy bylo na navázání vztahů na nejvyšší úrovni velmi zainteresováno, neboť právě na ně bylo vyřešení těchto sporů vázáno. Švýcarsko bylo také první západní zemí, která NDR uznala, a to ještě před podpisem německo-německé smlouvy. Zvláštní bylo postavení Vatikánu, kde vztah k NDR přímo závisel na osobě papeže. Před všemi těmito státy se NDR snažila prezentovat jako antifašistická, lidová demokracie, která narozdíl od Spolkové republiky plně podporuje mírové soužití. Podle SSSR měla být NDR „výkladní skříní" (s. 14) socialismu a zároveň ideologickým vzorem jak pro „bratrské" socialistické státy, tak pro komunistické strany v západní Evropě.

Skutečnost, že autoři sborníku pocházejí z různých zemí, se projevuje v různorodosti jejich názorů, hodnocení či interpretací daných faktů, což lze bezpochyby považovat za pozitivní rys. Cílem sborníku ani nebylo představit společný, kompromisní výklad zahraničněpolitických vztahů NDR. Jakýmsi jednotícím prvkem by mohl být bohatý poznámkový aparát, který se v některých případech téměř vyrovná rozsahu textu (například ve

studii Gerharda Wettiga „Sovětská okupační moc a mantinely politického jednání v Sovětské okupační zóně Německa (1945–1949)", s. 39–61).

V knize se také vyskytuje množství citátů jak v němčině, tak v angličtině a ve francouzštině. Přestože jsou všechny příspěvky tištěny německy, citáty přeloženy nejsou, což čtenáře neznalého dané řeči značně ochuzuje (viz příspěvek Therese Steffen Gerberové „Mezi politikou neutrality a pootevíráním vůči Západu: Vztahy mezi Švýcarskem a NDR (1949–1972)", s. 329–349). Za podstatný nedostatek lze označit absenci příspěvku o vztazích NDR s Rakouskem. Závěrem je třeba říci, že přestože je téma NDR neobyčejně populární, její zahraniční politice příliš pozornosti doposud věnováno nebylo (poukazují na to i někteří autoři sborníku). Je tomu tak pravděpodobně proto, že jakákoli vlastní politika NDR byla značně determinována rozhodnutími v Moskvě. Právě vzhledem k této neprobádanosti dané tematiky je anotovaný sborník tolik zajímavý a obohacující.

Jana Pelešková

SERVICE, Robert: *Lenin: Životopis.* Praha, Argo 2002, 496 s. + 16 s. obr.

Leninská biografie britského historika Roberta Service vznikla po mnohaletém studiu ruské říjnové revoluce z roku 1917 a její výrazné osobnosti Vladimira Iljiče Uljanova, není však první autorovou prací na toto téma. Service totiž napsal uznávanou třísvazkovou práci *Lenin: A Political Life*, která se dočkala ve Velké Británii celkem tří vydání (1985, 1991, 1995). To, co nyní předkládá českému čtenáři, je upravená a zkrácená verze, určená široké veřejnosti.

Kvantum znalostí, které Service během svého vědeckého života o Leninovi nabyl, je ohromující. S pádem sovětského režimu a odtajněním archivních materiálů k Leninovi a straně, kterou přivedl k moci, včetně původních verzí již vydaných pamětí a dokumentů, se autor mohl skutečně zevrubně obeznámit zejména se svědky Leninova života. Jejich dochované paměti byly jako politicky citlivá svědectví neustále upravovány podle aktuální potřeby vládnoucích činitelů (mimochodem díky tomu představují velice zajímavý pramen ke studiu proměn oficiální ideologie sovětského režimu po dobu sedmdesáti let) a Service tak stanul před úkolem obrovských rozměrů.

Uplatnil při něm především srovnávací metodu, jejíž užití vyplynulo automaticky z povahy používaných pramenů, především pamětí, které mají často dvě verze, mnohdy však i více. Autorova důslednost šla tak daleko, že si srovnání neodpustil ani v literatuře, kde pečlivě prozkoumal všechna vydání použitých knih a spisů (jeho jazyková výbava si rozhodně zaslouží obdiv). Takto se doslova niterně seznámil s celým Leninovým životem (přesněji řečeno, absorboval všechny možné verze Leninovy existence), dokonce pátral i po rodových kořenech Lenina několik generací zpátky a doložil jeho poloviční židovský původ, který byl tak často předmětem polemik (s. 13–38). Ze způsobu, jakým zmapoval místa Leinova pobytu na různých místech Evropy, je zřejmé, že je i navštívil.

Service se pokusil dešifrovat vliv klíčových setkání v Leninově životě pro směřování jeho myšlení. Autorův přínos nespočívá v tom, že by nalezl osobnosti, o kterých se dosud nevědělo; Service je nový ve svém pohledu na tyto styky a dokáže je jinak interpretovat. Nekonstatuje pouze, že byly, ale rozebírá především jejich dopad na Leninovo uvažování a dochází k nečekaným závěrům (například na s. 161 rozhovory s Gaponem).

Strhující jsou pasáže líčící Leninovu teatrálnost, chaos v Rusku po roce 1917, vznik Leninova kultu a další. Obdiv zaslouží především pro nesmírnou obtížnost rekonstrukce a znovu je zde patrná autorova nekonečná pracovitost a citlivost v přístupu ke zvolenému tématu. Sympatické je, že se Service nevyhýbá hodnocení dějů a jednotlivých postav; otevřeně dává najevo například náklonnost k Leninovým rodičům a k jeho ženě Naděždě Krupské, kterou málokdy v textu oslovuje příjmením, jak to činí zcela přirozeně u ostatních osob, ale používá domácké jméno „Naďa". Service se jako historik skrze

své „hrdiny" doslova obnažuje před čtenářem a „nese kůži na trh".

Lenin je sepsán s ohromující precizností a má všechny náležitosti odborného textu; nechybí v něm přesný poznámkový aparát (s. 439–464), seznam pramenů a literatury (s. 465–471), seznam zkratek (s. 473), seznam vyobrazení (s. 474–475), mapy (s. 477–483), dokonce ani „Přehled Leninových jmen a jmen jeho rodiny" (s. 476). Text sice může vyvolat občas pochybnosti o solidnosti historikova přístupu, zejména při popisu mikroskopických událostí a příběhů („Ilja na ní dokonce nechával nákup svých šatů", s. 33; „právě Inessa honem běžela za Leninem do Kremlu, aby ho o tom informovala", s. 358 atd.), jenže Service má každou maličkost, každý detail podložen, a to nejen z memoárů. Také poměrně často užívá přímou řeč a běžně historický prézens.

Chronologickým líčením událostí Leninova života se podařilo autorovi vytvořit další z mnoha portrétů tohoto revolucionáře. Jeho Lenin je politický teoretik, v revoluci se projevující jako přirozený vůdce (ale trémista), instinktivně jednající člověk, přesvědčený o neomylnosti svých koncepcí (odtud Leninovo frakcionářství), špatný prognostik a člověk vyžadující od ostatních krutý teror, kterého však on sám nebyl osobně schopen. Také se jeví jako rozmazlené dítě hýčkané po celý život ženami, puntičkář až nesnesitelný a pracovitá osobnost žijící přípravami na svou revoluci, její realizaci a následné udržení při životě. Samozřejmě: nevíme, jaký Lenin byl, není možné to zjistit. Servicův Lenin je však velice podmanivý, protože je živý, plastický – a jeho portrét lze označit za jeden z nejzdařilejších. Další potenciální autoři jej budou překonávat velice těžce. Na poli faktografie půjde spíše už jen o přesnější doplnění než senzační objevy, což ovšem neznamená, že nemůže vzniknout jiný pozoruhodný Lenin.

Andrea Lněničková

TOMASZEWSKI, Jerzy – ŻBIKOWSKI, Andrzej (ed.): *Żydzi w Polsce: Dzieje i kultura. Leksykon.* Warszawa, Wydawnictwo Cyklady 2001, 572 s.

Myšlenka vydat takovou příručku vznikla již v roce 1990 v Polském vědeckém nakladatelství (PWN), ale problémy s vytvářením autorského kolektivu vedly nakonec k rezignaci tohoto nakladatelského domu na vydání publikace. Účastníci přípravných prací v roce 1992 poté vytvořili fond s názvem Polští Židé – dějiny a kultura, jehož vedení zároveň tvořilo redakční radu encyklopedie. S finanční podporou Fondu polské kultury se podařilo zahájit přípravné práce a za podpory Fondu polsko-německé spolupráce rozvinout celý projekt, na němž se v úzké spolupráci podílelo několik desítek badatelů z Polska, Izraele, Německa a USA.

Záměrem autorů bylo shromáždit v jednom svazku základní informace o minulosti a kultuře Židů v Polsku. V předmluvě uvádí profesor Jerzy Tomaszewski, že na konci 18. století v Polsku žilo asi osmdesát procent z celkového počtu vyznavačů judaismu na světě. Přes různé migrační pohyby žilo v Polsku v roce 1939 asi tři a půl milionu Židů. Polsko bylo nejdůležitějším centrem židovského intelektuálního, politického a náboženského života. Odtud pocházela řada vynikajících tvůrců ze všech oblastí kultury, kteří se mimo jiné po válce podíleli na vytvoření izraelského státu. Autor zdůrazňuje, že polský a židovský národ jsou nerozlučně spjaty díky tisíciletému společnému osídlení Polska. Poláci a Židé spolu prolévali krev v bojích na obranu polského státu a za získání nezávislosti. Za druhé světové války Židé hynuli společně s těmi Poláky, kteří jim poskytovali pomoc.

Předkládaná encyklopedie odpovídá potřebám studentů a široké veřejnosti, která zde získá základní informace. Příručka obsahuje dva typy hesel. Nejdůležitější oblasti židovského života jsou představeny v samostatných statích. Například heslo „Historie" nastiňuje dějiny Židů na polských územích jak na základě početné literatury, tak vlastních badatelských poznatků. Krátká hesla podávají základní informace o osobách, místech a událostech. V nejednom případě se zde jedná o vůbec první zpracování daného tématu. Všechna hesla jsou seřazena abecedně. Encyklopedii doplňuje bibliografie nejdů-

ležitějších publikací k dějinám a kultuře Židů v Polsku.

Jaroslav Vaculík

WALASZEK, Adam a kol. (ed.): *Polska diaspora*. Kraków, Wydawnictwo Literackie 2001, 605 s.

Třiatřicet vědeckých pracovníků tvoří autorský tým obsáhlé práce encyklopedického charakteru věnované polským menšinám v zahraničí. V úvodní studii profesor Adam Walaszek, hlavní redaktor publikace, podává charakteristiku polské diaspory v cizině. Zabývá se důvody emigrace, jejím dobrovolným nebo vynuceným charakterem, a poukazuje na odlišnou genezi jednotlivých polských diaspor ve světě. Jiné byly důvody příchodu Poláků na Sibiř, nucených prací ve třetí říši, hospodářské emigrace do USA či Brazílie nebo přílivu válečných utečenců do Velké Británie. Diaspory vznikly v důsledku jak dobrovolných, tak i nucených migrací. V novém prostředí se migranti stali minoritami, které si uchovávaly různé elementy někdejší skupinové identity. Migrace v 19. století probíhaly v období masového hospodářského vystěhovalectví a je někdy obtížné určit jejich pravé příčiny (například u Irů). V letech 1860–1914 opustilo polské území na deset milionů lidí, z toho 3,6 milionu se již nevrátilo. V meziválečném období odešly další dva miliony. Za druhé světové války opustilo Polsko, hlavně pod nátlakem, více než pět milionů osob, většina se po jejím skončení vrátila do vlasti. V době komunistického režimu Polsko opustil a v cizině už zůstal více než milion osob.

Walaszek rozděluje polské emigranty na oběti, které pod nátlakem a bez možnosti návratu musely opustit vlast, a na hospodářské emigranty od druhé poloviny 19. století. Zamýšlí se nad problémy adaptace emigrantů v novém prostředí a nepřátelským vztahem okolí, jejich akcemi ve prospěch domova a reemigrací do vlasti. Například polští horníci z Francie se po válce z ideových důvodů vraceli do komunistického Polska, kde se však setkávali s nepřátelstvím spoluobčanů v Dolním Slezsku. Velká část polských emigrantů (sedmdesát procent) se do Polska po válce nevrátila, například rolníci spjatí s půdou nebo Poláci ze vzdálené Latinské Ameriky. Autor zdůrazňuje potřebu komparace a uvádí, že polská diaspora není historickým fenoménem, ale trvá i nadále.

Jednotlivé kapitoly knihy představují polské menšiny v Kanadě, USA, Brazílii, Latinské Americe, Velké Británii, Francii, Španělsku a Portugalsku, Belgii a Nizozemí, Švýcarsku, Skandinávii, Německu, Rakousku, České republice a na Slovensku, Rusku (SSSR), Litvě, Lotyšsku, Estonsku, Maďarsku, Itálii, na Balkáně, v Turecku, Asii, Mandžusku, Austrálii, na Novém Zélandě a v Africe. Samostatné kapitoly jsou věnovány polským Židům, polským Ukrajincům a karpatským Rusínům, polským Litevcům, Kašubům a polským Němcům. Autorem kapitoly o polské menšině v českých zemích (*Czechach*) a na Slovensku je profesor opolské univerzity Zenon Jasiński. Publikace neopomíjí ani vztah polských vlád a polské katolické církve k Polákům v cizině. Kniha je vhodně doplněna bibliografií, jmenným a místním rejstříkem, rejstříkem organizací, seznamem mapek a informacemi o autorech.

Jaroslav Vaculík

Summaries

Articles

One Way or the Other
An Analysis of the Forced Migration in the Czech Lands After the WW II

Adrian von Arburg

The Czech borderlands were resettled by Czechs and other ethnic minorities after the escape, expulsion, and final eviction (improperly, although often called 'forced /or enforced/ transfer') of almost three million Sudeten Germans. Such a resettlement process represented one of the largest migrations in the history of the Czech lands. During 1945–1950 period, one fourth of the overall Czech population participated in this process, attempting to launch their new existence in the areas settled until then predominantly by Germans.

The author does not intend to investigate the process of the resettlement as such. The first part of the article deals with a methodology which is crucial for researching this process and the author acquaints us with the availability of documents and materials in the Czech archives. He suggests to open a new discussion concerning the post-war migrations, similar to that opened in Poland recently. Such a debate has been missing in Czech historiography until now.

In the following two parts, the author raises the question to what extent the German expulsion was linked with the so-called policy of resettlement, which was organised by the Prague Settlement Office in Prague headed by certain Miroslav Kreysa, a Communist, and its Bratislava branch aimed primarily at the Hungarian population. The author claims that the forced migration of Germans influenced the resettlement of this territory by the Slavonic population. However, the question still remains to what extent there was a common political link between these two processes.

The author demonstrates the eviction and resettlement by examples of non-German populations like, for example, the Hungarians, who were forced to move out of south Slovakia, Moravian Croats who had to leave parts of south Moravia, Gypsies – Romanes, or nationals of Waitra and Hultschin districts.

'The Sudeten German Issue' in Czech Academic Discussion After 1989

Michal Kopeček and Miroslav Kunštát

The aim of the article is to summarise Czech academic discussions concerning the Sudeten German issue after 1989. As the turn came and freedom and democracy were restored again, this particular issue could have been dealt in a new array. Despite that, prisms of a tragic result of the Czech – German historical relationship in the Czech Lands during 1938–46 period dominated its perception during 90'ies, too. From an outside point of view, President Beneš's decrees dominated, as well as the eviction issue, i.e. the two themes closely connected with the political perceptions, despite repeated attempts of historians to get rid of it.

The authors did not aspirate to sum up the recent historiography. Instead, they took a closer eye on its concepts, attempting to express their criticism of the theoretical and ideological limits of the debates. Their discussion can be classified on basis of an ideal typical model within its two polar positions with the regard to eviction of German population after WW II. . The model of reductionism, based on the principles of dichotomy, is characterised by a horizontal line separating the supporters from critics of the eviction. The authors claim that the role of Edvard Beneš was of key significance in the nature of the debate since he personified himself the heart of dispute as such. Most participants in this discussion concentrate around the ideal middle point of the scale. Although rather heterogeneous, they reject in principle one-sided opinions in this particular issue while pointing out the historical course of events.

Although the year 1989 was crucial in opening up the discussion, it was not the beginning. The authors analysed the disputes which took place in exile, dissent, or in 'grey zone' during the Communist period in Czechoslovakia as well as its post-revolutionary reception, that means opinions of authors like, for example, Toman Brod, Jan Křen, Václav Kural, Bedřich Loewenstein, Ján Mlynárik, Petr Pithart, Petr Příhoda, Milan Otáhal, Václav Vrabec, and others who formed the basis for general opinion after 1989. They also outline the contribution of the younger generation (like, for example, Jindřich Dejmek, Jaroslav Kučera, Jan Kuklík jr., Jan Němeček, Jiří Pešek, Zdeněk Radvanovský, Tomáš Staněk, Pavel Škorpil, and others). The 'extreme' poles of the discussion are analysed separately, with special emphasis on the distinction between a popular historical approach and academic discussion on the margin (like, for example, Boris Čelovský, Bohumil Doležal, and Dalibor Plichta), or in a greater detail in independent text parts (e.g. Milan Churáň, Emanuel Mandler).

Special attention has been devoted to the historians who, from their position *ex professo*, felt a professional obligation to express their views and opinions on the 'abuse of the past' (Jaroslav Pánek, Jiří Pešek). Others felt an obligation to comment on this topic in public discussion. This was officially done by Zdeněk Beneš, Jan Kuklík jr., Václav Kural, and Jiří Pešek, and unofficially by Jaroslav Kučera, Alena Míšková, whose opinions were usually addressed to their German readers.

International academic discussion – German and Austrian research in particular – could be outlined just marginally by means of mentioning the most important contributions of German- writing historians (Detlef Brandes, Ralf Gebel, Eva Hahn, Hans Lemberg, Jan Pauer, and Volker Zimmermann). More attention is devoted to the research initiated by the joint German-Czech Committee of Historians (and its German–Slovak counterpart), plus the publicly less known Austrian-Czech committee of historians. The increasing significance of the international debate has been emphasised in the conclusion, which argues that projects dealing with 'politically fragile' topics have recently been discussed in a more international environment, which facilitates a broadening of historical and political perspectives. Also, many Czech historians often write in English or German and vice versa. Such international co-operation is highly recommended and welcome.

With the increasing significance of the media, according to the authors, historians are losing their unique and privileged position, and they are slowly becoming just part of the crowd which participates in the historical debate. All participants in the debate come to the conclusion – whether consciously or not – that sooner or later they will reach the so-called time horizon, where historical interpretation will replace eyewitness evidence.

Horizon

A Trip to Syldavia
A View (not only) of French Cartoons on Eastern Europe

Mathieu Hautemulle

Based on an essay published in the French revue *La Nouvelle Alternative* (vol. 17, no. 56, 2002, pp. 151–166). The author aims to illustrate the perception of central and eastern Europe-considered to be historically independent entity- in French cartoons. He observes how this region was presented in French cartoons, especially after the fall of Berlin Wall in 1989, the decline of the Soviet Imperia and during the Balkan war. An attention is devoted to the typical cartoon characteristics like countryside, physical appearance, clothes, speech, family relationships, conflicts between an individual and a power holder, political and ideological symbols. The author demonstrates the reflection of historical reality into cartoons, respectively, dissolving the reality and imagination into an iconographic myth. The heroes of gloomy and 'barbaric' stories are lost in the labyrinth of communism, fascism, capitalism and growing nationalism in the ex-Soviet Union, central Europe and Balkan. Such situation occurs as a result of political oppressions and national traumas, and is heavily influenced by individuals who desire to hold political power.

Reviews

Between Hegemony and Plurality Metanarrative German History After 1945

Pavel Kolář

Konrad H. Jarausch and Martin Sabrow (eds), *Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2002, 255 pages.

This volume of papers was given during the Conference of German Historians in Aachen in 2002 in the section called 'Conjuctures and Crises in National Metanarrative Histories'. The discussion was led about the types of metanarrative history which have affected the historical interpretation in both parts of Germany after 1945 (East German history based on the Marxist interpretation vs. nationalist historiography and the theory of *Sonderweg* in West Germany). The authors intend to illustrate the character of historical discourse and its institutionalization. As possible alternatives come out the historiography of feminism and regional history, micro history and history of everyday life. Due to the increasing influence of media, the authors are aware of the decreasing significance of the position of historians who used to be preachers of 'historical truth', and therefore they insist on plurality of opinions and cultural tolerance. The reviewer is in favor of such standpoint and he recommends it to the Czech participants in the so-called 'struggle for history'.

The Heart of Wagner's Cult Was Beating for Hitler

Blahoslav Hruška

Brigitte Hamann, *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*. München: Piper Verlag 2002, 687 pages.

The reviewer acknowledges the latest monograph by a well-known Austrian historian, in which she continues in her tradition of biographies interpreting a wide scope of cultural history of a certain period. In the reviewed book, the author analyzes the political developments in Bayreuth during the Nazi period when the town became a center of Wagner's cult. The wife of the only son of Richard Wagner, Winifred Williams-Klindworth, a main heroine, became the supporter of the Nazi regime. Her personality was strongly influenced by anti-Semitist feelings, and she kept a close relationship with Hitler.

An Unflattering Picture of Austria during the Nazi Period

František Novák

Evan Burr Bukey, *Hitlerovo Rakousko: Jedna říše, jeden národ.* (Hitler's Austria: Popular Sentiment in the Nazi Era 1938–1945.) Translated by Michal Prokop, Praha: Rybka Publishers 2002, 375 pages.

This work by an Arkansas historian deals with the political developments and atmosphere during the period of the so-called First Austrian Republic. He analyzes the attitudes of Austrian citizens towards Anschlus and anti-Semitism, and their reactions to the war conflict of Germany with Allies. According to the reviewer, the book is a high-quality, informative contribution to the history of Austria, which challenges the myths about the Austrian resistance during the WW II.

The Fortunes of Germans in Post-war Poland in Detail

Jiří Pešek

'Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...': Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów, vol. 2–4. Warszawa: Wydawnictwo Neriton 2000–2001, 588, 496 a 495 pages.

Pešek continues in reviewing the second, third and fourth volumes of the extended historiographical project of Polish and German historians which is concerned with forced population transfers and acts of repression in post-1945 Poland and Germany (Velkorysá edice k poválečnému vysídlení Němců z Polska. In: *Soudobé dějiny*, vol. 9, no. 1, 2002, pp. 120–124). The reviewer acknowledges the project, which – even if only in Polish – opens up documents about German population in Poland.

The Impacts of President Beneš's Decrees on Deportations and Reslovakization

Peter Švík

Katalin Vadkerty, *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava: Kalligram 2002, 863 pages. An introduction by László Szarka. Supplements contain: Zoltán Fábry, Obžalovaný prehovorí: Dokumenty z dejín Maďarov v Československu (adresované českej a slovenskej inteligencii); Rezső Peéry, Bohatá úroda siedmich chudobných rokov; Rezső Peéry, Memorandum O situácii Maďarov v Československu; Rezső Szalatnai, Memorandum Maďari na území ČSR v rokoch 1938–1945. Translated by Marta Lesná, Katarína Borbášová, Galina Sándorová.

This monograph by a Slovakian author of Magyar origins is, according to the reviewer, fully informative contribution to the history of Magyars in Slovakia during the first post-war years. Despite its being based on the huge amount of literature, empirical materials and documentation, he argues that the author has been influenced by bias in favor of Magyar minority, especially when covering a range of issues from 'historical truth' to moral judgment and collective guilt.

A History of the Communist Party of Czechoslovakia and its Controversial Interpretation

Jan Měchýř

Jacques Rupnik, *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí*

moci. Translated from the French by Helena Beguivin, Praha: Academia 2002, 285 pages.
Martin Nechvátal, *15. 5. 1921. Založení KSČ: Ve službách Kominterny*. (Edice Dny, které tvořily české dějiny, vol. 3.) Praha: Havran 2002, 126 pages.

The reviewer compares two books, which deals with the history of the Communist Party of Czechoslovakia. According to him, Rupnik's book is written in a highly engaging way and remains the best monograph on the topic even if it was written more than twenty years ago. Although Nechvátal's work is also informative contribution to the history of the Party, the overall impression is spoilt by historical imprecision.

Disputable 'Destalinization'
A Book about the 1953–1956 Crisis in the Soviet Bloc

Michal Reiman

Jan Foitzik (ed.), *Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa 1953–1956: Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen*. Paderborn, München, Wien and Zürich: Schöningh 2001, 393 pages.

The reviewer carefully analyzes the volume of German, Polish, Magyar, Czech and Russian historians that deals with the developments in the central European satellites after the death of Stalin. Although he considers the volume to be an informative contribution to the history of central Europe, he argues that the process of transformation in the Soviet system has been overlooked and not fully investigated. Furthermore, the term 'destalinization' remains undefined and wrongly used in the book.

Helsinki and the Fall of Communism
International Norms of Human Rights as a Factor of Political Changes

Jan Růžička

Daniel C. Thomas, *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton: Princeton University Press 2001, 308 pages.

The reviewer acquaints us with the theory of international relations as defined by Thomas. For him, constructivism is of a key significance, due to the disability of realism and liberalism to explain the fall of communism. The author deals with the issue of the so-called framing, within which the international norms of human rights as agreed in Helsinki were differently interpreted and applied. The reviewer regrets that the author does not make any distinction between the West and the United States, and overlooks the perception of these norms in Western Europe; however, he emphasizes the originality of the idea to constructivism and empirical research, and the interpretation of the US politics under the influence of the so-called 'third basket'.

The Successful Road of Adenauer's CDP

Marie Mrázková

Frank Bösch, *Die Adenauer CDU: Gründung, Aufstieg und Krise einer Erfolgspartei 1945–1969*. Stuttgart and München: Deutsche Verlags-Anstalt 2001, 575 pages.

According to the reviewer, Bösch's book about the beginnings of the Christian Democratic Party in Germany is the first scholar work based on primary sources. She acknowledges the excellent presentation of the facts and an ability to look at the theme from various angles. Moreover, the book is written in a highly engaging way. The focus is place on the integration of smaller political parties into the CDP, and its financial situation in the 1950s.

Discussion

How to Deal with History
The Twentieth Century Witness – Witold Gombrowicz – and His Remembrances

Tomáš Zahradníček

The reviewer ponders over the book of an exile writer Witold Gombrowicz *Vspomnienia polskie* [The Polish Remembrances] about the meaning of history, role of a historian and the distinction between historical truth and personal evidence. Gombrowicze considered his profession to be a service to his nation and thus he rather preached than discovered historical reality. The reviewer is aware of the recent transformation in the understanding of the role of a historian. Although, a historian loses his unique position of a guard of 'historical truth', still he plays a significant role in interpreting national history.

Comments on the Year 1968 as Discussed in *Soudobé dějiny*

Václav Kural

The author takes issue with the polemics about the reform process in the Communist Party of Czechoslovakia during the Prague Spring and Alexander Dubček published in the last volumes of *Soudobé dějiny*. He focuses on the question whether the reform process ended up by the Party meeting in Dresden in March 1968 (as Jitka Vondrová and Jaromír Navrátil argue) or its political developments continued (as Antonín Benčík argues). Kural inclines to Benčík's side, and supports his argument with the evidence of the Soviet angry reactions to the Czechoslovak developments. Furthermore, the author criticizes the style of academic debate that occurred around the topic and asks for reconciliation between the engaged. Such standpoint is also shared by the editorial board of *Soudobé dějiny*.

Chronicle

Twice about the Conference on Franz Kafka in Liblice

The conference on Franz Kafka was organized in Liblice forty years ago, in May 1963. Among its international participants belonged Roger Garaudy and Ernst Fisher, art historians with the Marxist inclination. The significance of the conference was in opening up a discussion about the life and work of Franz Kafka, who was considered to be one of the ideological taboos by the Communist regime. A literary historian František Kautman and a germanist Pavel Reiman, whose papers are published in this volume, belonged to the most important organizers of the conference. Besides them, Alexej Kusák and Eduard Goldstücker played also a significant role at the conference.

A Fate of Franz Kafka's Literary Work in the Czech Lands after 1948

František Kautman

The author, who is a leading expert on Franz Kafka, is concerned with the perceptions of Kafka from February 1948 until the 1990s. The interpretation of Kafka's work was influenced largely by the political atmosphere, until 1956, his books were considered to be tendentious, anti-Communist; during the period of Thaw was highly appreciated; and during Normalization was Kafka again forgotten and his books were missing in libraries. The year 1989 was the watershed, when an unofficial Kafka's theatre festival was organized in Prague, six months before the fall of communism. During the 1990s Kafka became more a tourist attraction than a goal of literary investigation.

On Kafka's Conference Organized in 1963

Pavel Reiman

The author wrote this text at the beginning of the 1970s when he was forced to leave his post of a director of the Institute of History of the Communist Party of Czechoslovakia, which he headed since 1963. He reflects on the 1960s political situation and the key circumstances surrounding the conference.

Contributors

Adrian von Arburg (1974) is a doctoral student at Charles University, Prague, after studying his M.A. in Bern and Vienna. His research is concerned with ethnic minorities in post-war Czechoslovakia, predominantly the resettlement of the Czech borderlands. He is currently writing a book on the state policy of settlement in the Czech borderlands in 1945–1950.

Mathieu Hautemulle (1980) is a graduate of the Institute of Political Sciences (l Institut d etudes politiques) in Lille, now she is a post-graduate student in Paris.

Blahoslav Hruška (1976) is a post-graduate student at the Faculty of Social Science, Charles University, Prague, working on aspects of German and Austrian history.

František Kautman (1927) is a literary historian and writer, specializing in the theory of interpretation of literary work and comparative studies of Czech, Russian and German literature. He has published widely, including *Svět Franze Kafky*, [The World of Franz Kafka], (Prague 1991), *Dostojevskij, věčný problém člověka*, [Dostojevsky, an eternal human problem] (Prague 1992), *K typologii literární kritiky a literární vědy*, [On a Typology of Literary Criticism] (Prague 1996).

Pavel Kolář (1974) is a graduate of Charles University, Prague. He is a researcher in the Center of Contemporary History in Postdam (Zentrum für Zeitgeschichtliche Forschung Postdam). His main area of professional interest is historiographical theory and cultural history of the nineteenth and twentieth century. He is currently comparing the labor movements in East Germany, Poland and Czechoslovakia during the 1950s and 1960s.

Michal Kopeček (1974) is a researcher in the Institute of Contemporary History, Prague, concerned with twentieth-century history and political thought in central Europe.

Miroslav Kunštát (1958) is a researcher in the Institute of Contemporary History, Prague (Research Center for the History of Sciences and Humanities). His area of professional interest is the history of Prague University, history of art and architecture in the nineteenth century, Czech-German relations after 1989, and the Slovak international relations after the split of Czechoslovakia.

Václav Kural (1928) was Vice Chairman of the Czechoslovak Govermental Commission for Analysis of the Events of 1967–1970 and is now a member of the Foreign Ministry's Institute for International Relations. He is the author of articles and books on the period of the German occupation, Czech-German relations, and the 1968 reform process.

Jan Měchýř (1930) is Docent in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. His focus is the history of Czechoslovakia since the end of World War II. His most recent book examines the fall of the Communist regime in Czechoslovakia – *Velký převrat či snad revoluce sametová?* [A Great Change or a Velvet Revolution?] (Prague, 1999).

Marie Mrázková (1979) read international political sciences at Charles University, Prague, she specializes in German and Austrian history.

František Novák (1974) a doctoral student in the Institute of International Studies, Charles University, Prague. He specializes in modern history of Germany and Austria.

Jiří Pešek (1954) is Professor of German Studies and Head of the Department of German Studies in the Institute of International Studies, Charles University. He is co-author of several books and author of a number of articles concerned chiefly with cultural history from the Middle Ages to the present.

Michal Reiman (1930) is Professor Emeritus of Political Science and Modern East European History at the Free University of Berlin, and now teaches in the Institute of International Studies, Charles University. A specialist in world history and the history of the Soviet Union, he most recently published *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* [Communist totalitarianism and related matters] (Prague, 2000).

Pavel Reiman (1902–1976) was trained a germanist, since 1923 a member of the politburo of the Communist Party of Czechoslovakia. At the beginning of the 1950s, he was divested of all his political power, and employed in the Institute of History of the Communist Party of Czechoslovakia, Ústav dějin KSČ, which he headed since 1962. In 1970 he was forced to leave the Communist Party of Czechoslovakia due to his disagreement with the occupation of Czechoslovakia in August 1968. Also, he is an author of studies about literary history, and he compiled the first monograph about the Communist Party of Czechoslovakia published in Berlin 1931.

Jan Růžička (1978) a graduate of the Institute of International Studies, Faculty of Social Science, Prague, currently a holder of Fulbright scholarship at Brandeis University, Waltham (Massachusetts, USA). He is concerned with the theory of international relations, contemporary history of Europe, with emphasis on central and eastern Europe.

Peter Švík (1981) a student of political science at the Faculty of Arts, University of Jan Ámos Komenský, Bratislava. He works with the *Domino Fórum*, *Fórum občianskej spoločnosti – OS* and *Revue aktuálnej kultúry – RAK* newspapers.

Tomáš Zahradníček (1971), Editor-in-Chief of the journal *Dějiny a současnost*, has a professional interest mainly in neglected topics of modern/contemporary history. He has published *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918* [How to win a foreign war: Czechs, Poles and Ukrainians, 1914–18] (Prague, 2000).

Contents

Articles

Adrian von Arburg — One Way or the Other
An Analysis of the Forced Migration
in the Czech Lands After the WW II 253

Michal Kopeček,
Miroslav Kunštát — 'The Sudeten German Issue' in Czech Academic
Discussion After 1989 293

Horizon

Mathieu Hautemulle — A Trip to Syldavia
A View (not only) of French Cartoons
on Eastern Europe 319

Reviews

Pavel Kolář — Between Hegemony and Plurality
Metanarrative German History After 1945 334

Blahoslav Hruška — The Heart of Wagner's Cult Was Beating for Hitler . . . 342

František Novák — An Unflattering Picture of Austria
during the Nazi Period 347

Jiří Pešek — The Fortunes of Germans in Post-war Poland
in Detail 351

Peter Švík — The Impacts of President Beneš' Decrees on Deportations and Re-slovakization. 357

Jan Měchýř — A History of the Communist Party of Czechoslovakia and its Controversial Interpretation 362

Michal Reiman — Disputable 'Destalinization' A Book about the 1953–1956 Crisis in the Soviet Bloc 368

Jan Růžička — Helsinki and the Fall of Communism International Norms of Human Rights as a Factor of Political Changes 374

Marie Mrázková — The Successful Road of Adenauer's CDP 380

Discussion

Tomáš Zahradníček — How to Deal with History The Twentieth Century Witness – Witold Gombrowicz – and His Remembrances 385

Václav Kural — Comments on the Year 1968 as Discussed in *Soudobé dějiny*

Chronicle

Twice about the Conference on Franz Kafka in Liblice 394

František Kautman — A Fate of Franz Kafka's Literary Work in the Czech Lands after 1948 401

Pavel Reiman — On Kafka's Conference Organized in 1963 404

Annotations 423

Summaries 441

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
vydal v roce 2003:



Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
vydal v roce 2003:

Bedřich Loewenstein

CIVILIZACE A FAŠISMUS

Studie z let 1969 – 1971

Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR
37 / 2003

Ediční řada

PRAMENY K DĚJINÁM ČESKOSLOVENSKÉ KRIZE V LETECH 1967–1970

Dosud vyšlo:

1 *SPONTÁNNÍ PROJEVY PRAŽSKÉHO JARA 1968–1969*

2 *OBČANSKÁ SPOLEČNOST 1967–1970*
- 2/1 Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty
- 2/2 Sociální organismy a hnutí Pražského jara

3 *NÁRODNÍ SHROMÁŽDĚNÍ*
- 3/1 Květen 1967 – červenec 1968
- 3/2 21.–28. srpna 1968

4 *MEZINÁRODNÍ SOUVISLOSTI ČESKOSLOVENSKÉ KRIZE 1967–1970*
- 4/1 Prosinec 1967 – červenec 1968
- 4/2 Červenec – srpen 1968
- 4/3 Září 1968 – květen 1970

5 *FEDERALIZÁCIA ČESKOSLOVENSKÉHO ŠTÁTU 1968–1970*
- 5/1 Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968

6 *VOJENSKÉ OTÁZKY ČESKOSLOVENSKÉ REFORMY 1967–1970*
- 6/1 Vojenská varianta řešení čs. krize (1967–1968)
- 6/2 Srpen 1968 – květen 1971

7 *MINISTERSTVO VNITRA A BEZPEČNOSTNÍ APARÁT V OBDOBÍ PRAŽSKÉHO JARA 1968 (leden – srpen 1968)*

8 *VLÁDA A PREZIDENT*
- 8/1 Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)

9 *KOMUNISTICKÁ STRANA ČESKOSLOVENSKA*
- 9/1 Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)
- 9/2 Konsolidace (květen – srpen 1968)
- 9/3 Kapitulace (srpen – listopad 1968)
- 9/4 Normalizace (listopad 1968 – září 1969)

Knihy lze zakoupit nebo písemně objednat v naší prodejně:

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR
Vlašská 9, 118 40 Praha 1
tel.: 257 531 122; fax: 257 532 553; e-mail: dvorak@usd.cas.cz

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce.
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
   b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie**: Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku**: Autor stati – spoluautoři (viz výše): Název: Podnázev. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu**: Autor stati – spoluautoři (viz výše): Název: Podnázev. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku**: Autor stati (viz výše): Název: Podnázev. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
   c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Vyžaduje-li povaha Vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očíslujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
5. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny
budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

PE 6387 .I

